

अस्मिन्पुस्तकसंक्षेपे पं. गङ्गालालसंस्थायाः 'कार्याध्यक्ष काशीदास नारायणदास दलाल बकील, हाईकोर्ट, मुम्बयप्रसी धेष्टि त्रिभुवनदास' इत्येषां महत्पुण्यकृतिः । 'डा० बेलबलकर' इत्येतेषां महत्पुण्यकृतिः पुस्तकप्रदानतोऽभूत् । अस्मिन्मन्त्रोत्सवकालस्यापि तथैवोपकृतिः । चतुर्थेऽप्यमपीडाभीश्वर-गोस्वामिश्रीवल्लभलालानां माधवदाक्षिणश्च हस्तलिखितमुद्रपुस्तकप्रदानतो महत्पुण्यकृतिः, परन्तु मुद्रणानन्तरं तत्पुस्तकानां प्राप्तावाहुपयोविपादाः तत्र विद्यमानाः परिशिष्टे निवेदिताः ।

विवरणकृतां परिचयः ।

१. तत्रादौ श्रीमद्वल्लभाचार्यप्रकटितं सेवाफलं द्वादशदीकायुतं संमुद्रयते । तत्र प्रथमं सेवाफल-विवरणं तु श्रीमदाचार्यकृतरेव । स्वीयाननुगृहीतकर्मैः श्रीमदाचार्यचरणैस्तु प्रकटीकृतमिति ।

२. द्वितीयं मुद्रितं विवरणं श्रीमत्कल्याणरायाणाम् । इमे श्रीकल्याणरायाः श्रीमदाचार्यभोवल्ल-भाभीश्वरद्वितीयकुमारश्रीमद्विह्वलेश्वरप्रभुचरणद्वितीयसूनुश्रीमन्नोबिन्दरायाणां सुतवः । मार्गशीर्षकृष्ण-सप्तम्यां १६२५ वर्षे प्रादुर्भूताः । श्रीमद्विरायाणां पितृचरणे अपि ते एव । तेषामनेकग्रन्थाः सुहमा अपि सिद्धान्तमर्मबोधकाः सरलाश्च सन्ति । निदन्धोपरि टिप्पणी तेषां प्राचीनतमा, अनुनापि हस्त-लिखितग्रन्थाकारेण विराजते । उत्सवनिर्णायका अपि कैचिद्ग्रन्थास्तैः प्रादुर्भाविता नवनगोचरीभवन्ति । पोद्दनाग्रन्थोपरि तेषां व्याख्यानानि दृश्यन्त अग्न्यान्वयि ।

३. तृतीयं व्याख्यानं चाचाश्रीगोपेक्षानाम् । इमे श्रीगोपेक्षाः श्रीमत्प्रभुचरणविह्वलेश्वराणां सप्तमपुत्रश्रीचन्द्रायामाणां सुतवः, चाचा वा चाचा वेतिप्रसिद्धाः । पोद्दनाग्रन्थोपरि बहवलेषां टीकाः विद्यमाना दृश्यन्ते । भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां १६५२ वर्षे प्रादुर्भूताः ।

४. चतुर्थं व्याख्यानं श्रीमद्देवकीनन्दनानाम् । के इमे देवकीनन्दनास्तत्र निर्दशकवशा निवेष्टुं बवं शक्नुमः । तथापि श्रीगुरुचोत्तमकृततद्विवरणोपन्यासावज्ञायते यत् ते श्रीगुरुचोत्तमानां प्राञ्चः । श्रीमद्विह्वलेश्वरप्रभुचरणपञ्चमपुत्रश्रीराधुनाथानां सुतवः श्रीदेवकीनन्दना मार्गशीर्षकृष्णसप्तम्यां १६२४ वर्षे प्रादुर्भूताः । कदाचित् त एव एते, परन्तु तत्पुत्रश्रीराधुनापकृततत्त्वोदे तत्कृतग्रन्थानां प्रायः रसादिषकाभ्युपयोगोपेक्षाकादादिसर्वेषामपि नामानि गृहीतानि, तत्रास्य व्याख्यानस्य नामादश-नास्तन्देहः । श्रीदेवकीनन्दनानां पीत्रा अपि श्रीदेवकीनन्दना बभूवुः । तेषि १६८५ आषाढशुक्लपूर्णि-मायां प्रादुर्भूताः । तेषि श्रीगुरुचोत्तमानां प्राञ्चः । कदाचित् तेष्यस्य मणेतारः स्युः ।

५. पञ्चमं व्याख्यानं श्रीमदरिधत्तचरणानाम् । श्रीहरिरत्ना इति प्रसिद्धा हि ते । तेषां प्रादुर्भा-वस्तु भाद्रपदकृष्णपञ्चम्यां १६७० वर्षे । तेषां प्रसङ्गग्रन्थसंस्कारस्तु श्रीविह्वलेश्वराणां चतुर्थलालैः श्रीवल्लभैः श्रीगोदुलनायेतिप्रसिद्धैः कृतः । श्रीहरिरायाणामसंख्याताः सुहमग्रन्था दृश्यन्ते । श्रीमदरिधत्तचरणस्वरूपे तु मुद्रपुष्टिनिर्णायकं फलामकं रसगतमकं विप्रयोगात्मकं साक्षाद्देव्यं मूर्तिमत् प्रादुर्भूतमनुभूयते । तेषां व्याख्यानानि सर्वान्यपि भक्तपुत्रगुणानि । सिद्धार्थनजीवाननुगृहीतुमेष तेषां प्राकल्पमिति प्रतिभाति । अत एवात्र मुद्रितं तेषां सेवाफलव्याख्यानं भक्त्यनुगुणं सरलं भक्ति-निष्ठनानुग्रहाय विराजते ।

६. षष्ठं श्रीविह्वलेश्वराणां सुतनां श्रीवल्लभानाम् । काकाश्रीवल्लभजीतिप्रसिद्धा हि ते, व्याख-ण-कृष्णपुर्ददयां १००९ वर्षे श्रीमत्प्रभुचरणदेष्टुप्रभृतिगिरिपतः पुरुषगजवया एतौपसंख्यां विभूषयन्तः प्रोद्भवाः । श्रीगुरुचोत्तमीलेखकारा अभ्येते एव । पोद्दनाग्रन्थोपरि तेषामग्न्यानि व्याख्यानानि दृश्यन्ते । श्रीचल्लभविह्वलेश्वराभ्यामपि बभूवुः । इमे श्रीवल्लभाः श्रीदेवकीनन्दननन्दना, १६०२ माघ-

शुद्धसप्तम्यां प्रादुर्भूता इति केपाश्रित्यतं तज्जामनगरस्य श्रीमंदनमोहनलालमन्दिरस्य श्रीसुयोधिनी-
लेखेति श्रीतो विद्वत्वाचैवास्ताकं प्रादुम् । भाषासामयेनापि निश्चीयते यद् श्रीसुयोधिनीलेखकृद्भि-
रेवेयं टीका लिखितेति । सेपाकलस्य तेषां श्रीसुयोधिनीलेखनुसारीव्याप्यानं । तदेव शापयति । एतेन
गीतातत्त्वदीपिकाकाराः श्रीबल्लभाः श्रीसुयोधिनीलेखकृतश्च श्रीबल्लभाः उभे भिराः, यदि गीता-
तत्त्वदीपिकाकाराः श्रीबल्लभाः श्रीदेवकीनन्दननन्दना एव स्युरिति । पञ्चमपृष्ठे द्वौ श्रीबल्लभौ
प्रादुर्भूतौ । तयोरेकः श्रीदेवकीनन्दननन्दनः १६७३ मार्गशीर्षशुद्धसप्तम्यां प्रादुर्भूतः । अन्यश्च
श्रीविठ्ठलरायसूनुः १७२९ कार्तिककृष्णद्वादश्यां प्रादुर्भूतः । स तु श्रीपुरुषोत्तमादर्वाचीनः इति
न स लेखकृत् । जामनगरस्य श्रीमंदनमोहनलालमन्दिरस्य श्रीसुयोधिनीलेखेति श्रीतो ज्ञापते यदिमे
श्रीबल्लभाः काकाश्रीबल्लभगीतिप्रसिद्धाः श्रीविठ्ठलेशसूनुवः । तत्र श्रीपुरुषोत्तमात् प्राक्काटीनः
श्रीविठ्ठलेशसूनुर्न कोपि श्रीबल्लभः पञ्चमपृष्ठे प्रादुर्भूत् । तस्मात् श्रीरघुनाथवंदयस्य कलापि
श्रीबल्लभस्य लेखकत्वं नैव समीचीनम् ।

७. सप्तमं श्रीमत्पुरुषोत्तमानाम् । श्रीमदाचार्यतः पुरुषाणनया सप्तमीं संख्यां विभूयन्तो
भाद्रपदशुद्धदशम्यामेकादश्यां वा १७२३ वर्षे प्रोद्भूताः । तेषां विवरणं शास्त्रीयमाचार्याशयवत्त-
त्त्वाति प्रतिभाति । विशेषतस्तेषां चरित्रलिङ्गासुभिः पुष्टिभक्तियुधेतिमासिकपत्रिकायाः पञ्चमवर्षस्य
द्वितीयांको द्रष्टव्यः । बाबलप्यायं बाह्यमागतरं वा तेषां चरित्रादिकमस्मान्निष्ठैव निवेदितमिति मात्र
पुनरुच्यते ।

८. अष्टमं व्याप्यानं केपाश्रित्योत्तमिनाम् । इदं व्याप्यानं श्रीपुरुषोत्तमानुसारिछोकाभ्य-
नुसरति ।

९. नवमं व्याप्यानं लालमहानाम् । केविदाचार्यज्ञातिजनसैलंगदेशीया विद्वांसो माज्ञाणाः
श्रीमद्विठ्ठलेश्वरप्रभुचरणैर्गोकुले समानीताः । तैः सह श्रीमत्प्रभुचरणैः कन्यादानव्यवहारो रक्षितः ।
पुलाहयेषु द्वाद्येण पुद्गलैर्भातैर् गोविन्दकृष्णभट्टैश्च भुक्नुः, पदोभंगिनी श्रीरुक्मिणी श्रीमत्प्रभुचरणैः
स्वपक्षित्वेन स्वीकृता । आग्नेयपक्ष्मणविक्षिन्नापत्य पुत्री हि पुत्री । विधनायभट्टवंश्येषु कश्चिन्मपुद्गल-
भट्टो भूभूत् । तस्य भपुद्गलनन्दस्य सूनव एते लालमहोपनामपालकृष्णादीश्रिताः । सत्रादिसवाहं
जयसिंहसाश्रिताः । सवाहं जयसिंहस्तु स्वयत् १६८८ वर्षे प्रादुर्भूतः, १७२८ वर्षे पञ्चत्वं गतः ।
अतोस्मिन्समये लालमहो विद्यमाना आसन् । प्रायः श्रीमद्गोस्वामिनां दुहितृतो वंशवा भट्टा इत्युच्यन्ते ।
लालमहो अपि तथैव । गोस्वामिश्रीगिरिकारिणां शिष्याः । तेषामनेकमन्या हस्तलिखिता रचयन्ते ।
तेषां लेखनशैली तु सरला पठते । तत्सारल्यमस्मिन् व्याप्यानेपि प्रकटीभवति । अणुनापयनिगूढार्थ-
प्रकाशिकाश्रीसुयोधिनीयोजनातिबन्धयोजनासेवकीमुदीनिर्णयार्थप्रमेयवर्णनार्थव्यवहारोदशग्रन्थविवरणादयो
बहवो ग्रन्थानि प्रां प्रकाशकत्वं प्रतीक्षन्ते ।

१०. दशमं व्याप्यानं मठपतिजयगोपालमहानाम् । एते पिन्तामणिदीक्षितस्य सूनवः । ते
श्रीमत्प्रभुचरणश्रीविठ्ठलेश्वरद्वितीयकुमारश्रीगोविन्दरायज्येष्ठपुत्रश्रीकल्याणरायणां शिष्याः । स्वकृत-
तैत्तिरीयभाष्ये बहिर्मुखमुत्तरंसे च स्वपरिचयमेवं कारयन्ति । 'प्रणमामि हरिं श्रीमद्बल्लभाचार्यैरुपिणम्,
श्रीविठ्ठलेश्वरारण्यं प्रभुम् स्वामीष्टसिद्धये । श्रीमद्गोकुलवापाय् श्रीमत्कल्याणरायणमुचरणात् ।
नामनिवेदनदायुः प्रणमामि सुहृद्वैदुः प्रेम्णा । तैलंगाभरणश्रीविन्तामणिदीक्षितांमजतेन । जयगोपाल-
जयगोपाल वपनिपत्तायं वितनोति तैत्तिरीयाणाम् ॥', 'श्रीमद्बल्लभविठ्ठलेश्वरहरिं श्रीगोकुलेश्वरभूम् । नया
भक्तिप्रयप्रचारचतुरान् श्रीकल्याणरायणम् गुरुम् । वातप्रागुपदास्तुजातयुगलं श्यावा च सर्वोत्तं कुर्वे
ग्रन्थम् ॥ बहिर्मुखमुत्तरंसे वीणवाः ।', 'तैलंगाभरणश्रीविन्तामणिदीक्षितांमजतेन । जयगोपाल-

कृता कृतिरेषा चन्द्रवारक जयतात् ।' भट्टेषु इमे छालभट्टानामपि प्राञ्च । अद्यापिपर्यन्तमज्ञातपूर्वा हि ते । प गङ्गाललेखेऽपि तेषां न किमपि विद्यते । परन्तु एतेषां वैदुष्यं तु निर्विवादम् । बह्वेषां कृतयत्नेषामुपलभ्यन्ते । तैत्तिरीयभाष्यवर्हिर्मुखमुखध्वसविव्वमगलकृतकृष्णकर्णाश्रुतटीकाशुद्धपुष्टि मार्गादयसेवादय प्रयन्थास्तेषां नयनगोचरीभवन्ति । सरस्वतिकृतसंगीतसूत्रटीकायां पत्रद्वयं तवमुखरा-मैर्गुजरातीपत्रदीपावलक्यके सवत् १९७० वर्षे मुद्रितम् । भक्तिवर्धिण्या स्वकृतटीकायां उपन्यासोऽस्मिन्नेव सेवाफलव्याख्याने तै कियते । मुण्डकोपनिषद्भाष्यमपि तै कृतमिति सम्भाव्यते इति त-कृत तैत्तिरीयभाष्याज्ज्ञायते । सेवाफलव्याख्यानमपि तेषामतिरिक्तं भवति । एतैरस्य व्याख्यानस्यान्तिम पत्राणि स्वकृतविवरणमेकवार समाप्य पुन श्रीहरिरायादिमतखण्डनाय पश्चाद्विखितानि । तेषां परमत खण्डन नास्माकं सन्तोषप्रदम् । एतदप्ये स्पष्टीकरीष्यते ।

११ एकादश व्याख्यान मठेशलक्ष्मणभट्टानाम् । इमे लक्ष्मणभट्टा मठेशधीनाथभट्टपुत्रगोपी नाथभट्टसूनुव । इमे तु सधया अज्ञातपूर्वा । यद्यपि अ यान्ते तेषां नाम न विद्यते तथापि तेषुल्लकोपरि 'धीनाथभट्टस्य पुत्रश्रीगोपीनाथभट्टस्य पुत्रलक्ष्मणभट्टस्येदं मिति दृश्यते । एतेषामप्येऽपि ग्रन्था प गङ्गालालहस्तलिखितसंग्रहे दृश्यन्ते । तत्रापि ग्रन्थान्ते इतिश्री समाना ।

१२ अस्य विवरणस्य कर्तृनाम न विद्यते । अत एवास्माभिरते मुद्रितम् । जयगोपालकृततदुपन्यासादिमे केपि प्राचीना इति निश्चीयते । प्रसिद्धासु सेवाफलटीकासु श्रीमज्जनाथकृता टीका नास्माभिरप लब्धा । जामनगरे श्रीमदनमोहनलालमन्दिरस्थपुस्तकसंग्रहे तस्या पुस्तकत्रयं विद्यते, परन्तु तन्मन्दिराधिष्ठातृश्रीप्रतिष्ठाना कृपाभावात् सा टीका नास्माकं मिलिता । तेषु पत्रद्वयमपि प्रेषितं परं चरदानापापि तेषामवकाशो न मिलित इति प्रयुक्तराभावादनुमीयते ।

अस्मिन्मुद्रणे त एव पाठा रक्षिता ये केऽपिपुस्तकेषु विद्यन्ते । कुत्राप्यादर्शपुस्तकेऽमुपलभ्यमान पाठस्तु, यत्रापि आदर्शं विद्यमान पाठोऽस्माकमतसमीचीनो भवति, तथापि नैव निवेशित, यतस्तथैव करणे अविम्वहाननर्थो भवति । केचित् कुत्राप्यादर्शपुस्तकेऽविद्यमान साधमहपाठनिवेशने नाशुद्धं कल्पित पाठो निवेशित, टीकाकारात् प्रति महान्न्यायश्च कृत । प्रार्थयामहे च सांप्रदायिक ग्रन्थमुद्रणकर्तार प्राचीनादर्शं विद्यमानानेव पाठान् मुद्रणे रक्षन्तु न तु स्वमतं कल्पितान्, यतो य पाठोऽस्माकमशुद्धं प्रतिभाति स अयेषामत्यन्तसमीचीनो भावीति ।

अस्य यावद्व्याप्यटीकासमेतसेवाफलग्रन्थस्य मुद्रणव्ययो गोस्वामिवर्यश्रीजीवनलालै सहर्षं कृत इति तेषामुपहृतिं च य सविनय स्मराम, प्रार्थयामहे चान्येऽपि गोस्वामिन श्रीमतो वैष्णवाश्च एताननु कुरुरिति । एतेषां गोस्वामिवर्याणां कृपयैव सेवाफल द्वादशविवरणयुत मुद्रित साम्प्रदायिकानां सुगमं भविष्यतीति ।

मागशीपट्टणनवमी,
धीनः प्रभुचरणमाकञ्चोऽस्य

}

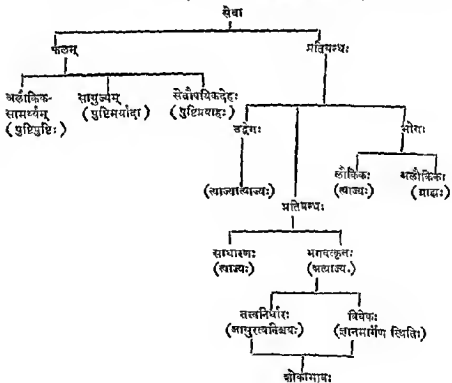
मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धर्मलाल सांकलीया ।

सेवाफलतात्पर्यम् ।

श्रीकृष्णं वरसुन्दरं मधुरिसामूर्तिं तदस्त्रप्रभूम् । सेवायां भक्त्यन्वयानमधुनै लोकोत्तरीं तन्तुताम् ॥
नावा तानखिलान् निगूढहृदयान् सेवावताखादकान् । स्यात्समानानि विलीयन् तानि विवृतिं सन्दोहकृपां यते

निःसाधनजनोद्धारप्रकटिततुमिः श्रीमदाचार्यवर्यैर्निजजनाः स्वल्पेनैव प्रयासेन सर्व-
सिद्धान्तं जानीयुरितिकृपया षोडशग्रन्थाः प्रकटीकृताः । यद्यपि तं तमधिकारिणमुद्दिश्य
आचार्यैरेते ग्रन्थाः प्रणीतास्तथाप्याचार्याणां यावन्त्य उक्तयस्तासां न्यायरूपत्वात् तत्ता-
त्पर्यं सर्वथा सर्वदा त्रिकालावाप्यमपरिच्छिन्नमिति तु निर्विवादं तद्व्याध्येष्टव्यम् । यथा
नवरत्नो देवश्रीमोविन्दमुद्दिश्य प्रकटीकृतस्तथैव सेवाफलं श्रीविष्णुदासमुद्दिश्य प्रकटितम् ।
षोडशग्रन्थेषु सेवाफलग्रन्थस्त्वन्ते वर्तते । अस्य ग्रन्थस्य निगूढार्थत्वात् सकलपुरुषार्थ-
पर्यवसानप्रतिपादकत्वात् स्वयमेवाचार्यास्तं विवृण्वन्तः । विवरणसहित एव सेवाफलग्रन्थो
महातुभावैस्तैस्तैर्गोखामिभिर्भट्टैश्च यथाशक्ति यथामति विवृतः । तत्र मिलितानां द्वादशविवर-
णानां संग्रहोऽत्र कृतः । यद्यप्येतासां टीकानां विषयोऽयं ग्रन्थस्तथाप्यस्य गूढार्थत्वं तु नैवापैति ।

आदौ तावद्यथा चालयोधोऽस्मिन् पूर्व पुष्टिमक्तिसुधायां प्रस्तरेण स्पष्टीकृतस्तथैव-
मनपि ग्रन्थं प्रस्तरेण स्पष्टीकरिष्यामः, एतेनास्य ग्रन्थस्याशयो विशेषतः सुगमो भविष्यतीति ।

कृता कृतिरेषा चन्द्रतारकं जयताम् ।' भट्टेषु इमे लालुभट्टानामपि प्राञ्चः । अद्यापिपर्यन्तमज्ञातपूर्वा हि ते । पं. गङ्गालालेखेऽपि तेषां न किमपि विद्यते । परन्तु एतेषां वैदुष्यं तु निर्विवादम् । बहवोऽपि कृत्यसेवामुपलभ्यन्ते । तैत्तिरीयभाष्यवर्हिर्मुसमुख्यं सविल्वमंगलकृतकृष्णकर्णासृतटीकाशुद्धपुष्पि-
मार्गायसेवादयः प्रबन्धास्तेषां नयनगोचरीभवन्ति । सरस्वतिकृतसंगीतसूत्रटीकायाः पत्रद्वयं तनसुखरा-
मैर्गुजरातीपत्रदीपावलोक्यैः संवत् १९७० वर्षे मुद्रितम् । भक्तिवर्धिण्याः स्वकृतटीकाया उपन्यासोस्मि-
श्वेव सेवाफलव्याख्यानं तैः क्रियते । मुण्डकोपनिषद्भाष्यमपि तैः कृतमिति सम्भाव्यते इति तत्कृत-
तैत्तिरीयभाष्याज्ज्ञायते । सेवाफलव्याख्यानमपि तेषामतिरसिकं बभूवे । एतैरस्य व्याख्यानस्यान्तिम-
पत्राणि स्वकृतविवरणमेकवारं समाप्य पुनः श्रीहरिरायादिमतखण्डनाय यथाह्लितानि । तेषां परमत-
खण्डनं नास्माकं सन्तोषप्रदम् । एतदप्ये स्पष्टीकरिष्यते ।

११. एकादशं व्याख्यानं भट्टेशलक्ष्मणभट्टानाम् । इमे लक्ष्मणभट्टाः भट्टेशश्रीनाथभट्टपुत्रगोपी-
नाथभट्टपुत्रवः । इमे तु सर्वथा अज्ञातपूर्वाः । यद्यपि ग्रन्थान्ते तेषां नाम न विद्यते तथापि तत्पुस्तकोपरि
'श्रीनाथभट्टस्य पुत्रश्रीगोपीनाथभट्टस्य पुत्रलक्ष्मणभट्टेय' इति दृश्यते । एतेषामन्येऽपि ग्रन्थाः पं. गङ्ग-
लालहस्तलिखितसंग्रहे दृश्यन्ते । तत्रापि ग्रन्थान्ते इतिश्री सम्माना ।

१२. अस्य विवरणस्य कर्तृनाम न विद्यते । अत एवास्मागिरन्ते मुद्रितम् । जयगोपालकृततनुपन्या-
सादिमे कैपि प्राचीना इति निश्चीयते । अस्तिदासु सेवाफलटीकासु श्रीव्रजनाथकृता टीका नास्मागिरप-
लब्धा । जामनगरं श्रीमदनमोहनलालमण्डिरस्थपुस्तकसंग्रहे तस्याः पुस्तकत्रयं विद्यते, परन्तु तन्म-
न्दिताभिष्टात्रश्रीभक्तिरूपाणां कृपाभावात् सा टीका नास्माकं मिलिता । तेषु पत्रद्वयमपि प्रेषितं परम्प-
त्तरदानायापि तेषामवकाशो न मिलित इति प्रत्युपराभावादनुमीयते ।

अस्मिन्मुद्रणे त एव पाठाः रक्षिता ये केऽपिदपि आदर्शपुस्तकेषु विद्यन्ते । कुत्राप्यादर्शपुस्तकेऽनु-
पलभ्यमानः पाठस्तु, यत्रापि आदर्शं विद्यमानः पाठोऽस्माकमत्रमीचीनो भातः, तथापि मैव तिथेयितः,
यत्तत्तथैव करणे कविमहाननर्थो भवति । केचित् कुत्राप्यादर्शपुस्तकेऽविद्यमानः साधुग्रहपाठनिवेशने-
नाशुद्धः कल्पितः पाठो निवेदितः, टीकाकारान् प्रति महान्यायश्च कृतः । प्रार्थयामहे च सांप्रदायिक-
ग्रन्थमुद्रणकर्तारः प्राचीनादर्शं विद्यमानानेव पाठान् मुद्रणे रक्षन्तु, न तु स्वमनःकल्पितान्, यतो
यः पाठोऽस्माकमशुद्धः प्रतिभाति स अन्येषामत्यन्तसमीचीनो भातीति ।

अस्य यावत्प्राप्यटीकासमेतसेवाफलग्रन्थस्य मुद्रणप्यगो गोस्वामिवर्यश्रीजीवनलाहैः सहपै कृत
इति तेषामुपकृतिं वयं सविनयं स्मरामः, प्रार्थयामहे चान्येऽपि गोस्वामिनः श्रीमन्तो वैष्णवाश्च एताननु-
कुर्वन्ति । एतेषां गोस्वामिवर्याणां कृपयैव सेवाफलं द्वादशविवरणयुतं मुद्रितं सांप्रदायिकानां सुगमं
मपिष्यतीति ।

मागंशोपकृष्णनयनी,
भीमप्रभुचरणप्राक्कञ्जोत्तरवः

}

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

नन्दनाः । भगवतः कोटिस्तूर्याग्निरूपस्यात्यन्तिकफलदित्सायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रभो-
र्हृदयप्रवेशे तदनुभवसामर्थ्यमिति श्रीहरिधनचरणाः । सर्वाभोग्यमुपेतिश्रीवलमाः । पर-
प्राप्तिविवरणश्च्युक्तभगवत्स्वरूपातुनवे 'प्रदीपवदवेश' इतिसूत्रोक्तरीतिकभगवदवेशजा
योग्यता यया रसात्मकस्य भगवतः पूर्णस्वरूपानन्दानुभव इति श्रीपुरुषोत्तमाः । तदनु-
सारिणश्चानुक्तत्वात् तथैव । साक्षात् श्रीवृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनस्पर्शनादिकृति-
क्षमत्वमितिलादुभयः । कस्यचिदेतत्सद्भाते कस्यचिदेतद्देहपातोत्तरं वृन्दावनादिष्वलौकिक-
सद्भातेन प्रियतमभगवत्सङ्गम इति जयगोपालमष्टाः । भगवत इवालौकिकमेव ज्ञान-
क्रियाभ्यां सामर्थ्यं जगद्धापावरजमिति लक्ष्मणमष्टाः । साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपम्, हीन-
जीवस्योत्तमभगवता सह साम्येन रतौ रसोद्बोधेतिविवृतिटिप्पणीकाराः ।

इदं त्ववधेयम् । अत्र सर्वेषां टीकाकाराणां मतानि प्रायो भिन्नानीत्यतोलुमीयते
यदत्राचार्यैर्न किमपीदमिरयतया विवक्ष्यते । जयगोपालमष्टं विना सर्वेपि टीकाकारां
अलौकिकसामर्थ्यमुत्तमफलत्वेन मन्यन्ते । नैवेदं फलं जीवकृतिसाध्यम्, परन्तु केवल-
भगवदनुग्रहैकसाध्यम् । ब्रह्मानन्दात् समुद्भूत्येदं फलं भगवता वृतेषु विशेषकृपया दीयते ।
कीदृशं तद्दानं तन्निधेत् नैव शक्यते, भगवदिच्छाधीनत्वात् तस्य । एतत्फलं तु गोपबधू-
सदृशस्तत्रप्रेमात्मकोत्कटमक्त्या परमसंतुष्टेन भगवता विशेषानुग्रहस्यापनाय कचिद्
दीयते । कोटिब्रह्माण्डादीनामखिलनियामकः सन्नप्यत्र स्वेच्छया भक्तमनोरथपूरणाय
भगवान् तद्वश्यो भवति । अखिलं जगत् स्वेच्छया लीलया नर्तयन्नपि परमाद्भौतं भूत्वा
भक्तमनोरथानुसारेण तद्वशः सन् स्वयं नृत्यति भगवान् । सर्वज्ञो भूत्वापि यशोदायाः
सन्निधौ महामुग्धवत् तिष्ठति । भक्तमन्वरीषं स्वयं रत्नमपि भक्तापराधक्षमाकरणाय
स्वस्याशक्तिं कथयन् दुर्वाससं प्रति भक्तवश्यतां प्रकटयति । अखिलं विश्वं स्वमायया
बन्धयन्नपि श्रीमन्मातृचरणानां मत्तयतिशयेन स्नेहातिशयेन तद्वशः सन् स्वयं श्रीमथशोदया

१ ननु किमर्थं भगवानेतावत्कृत्वा बन्धनरूपो जात इति चेत् तत्राह एवमिति । एवमपकारिणि
लोके स्वीकृत्यमात्राभिमननेनापि एतावतीयमृतपूर्वां कृपां करोतीति स्वस्य भक्तवश्यता प्रदर्शिता । प्रदर्शन-
स्यापि प्रयोजनमाह इतिनेति । स हि सर्वदुःखहर्ता तत्रप्रतिपक्षार्थमद्यम्बन्धेन दुःखहर्तृत्वैतिप्रतीगात् एतार-
विलयः स्यादिति सम्बन्धप्राप्त्यालतां प्रदर्शयति । कृपा च सर्वधर्मेषुभिर्मन्यो बलिष्ठेति मयि भक्तवश्यता-
ज्ञानेनैवोक्ता । ननु भक्त्या चेद्वर्धमानासुपमर्दः कियते तथा स्वरूपस्य प्रत्युत्तरत्वात् फलभावात् प्रदर्शन-
मपि व्यर्थं स्यादित्याशङ्क्याह स्वयशोनापीति । स हि स्ववश एव, न केनाप्युपमर्दः । अनेन फलसाधकत्व-
मुक्तम् । फलरूपत्वमाह कृष्णेनेति । नन्वेवं कृते भग्न्यो महान् वज्रादिर्न गम्यते, ततो माहात्म्यस्य
न्यूनभावात् तथा फलरथमित्याशङ्क्याह अश्वेदं सेधरं वश इति । तत्तदभिष्टातृदेवताकहिंसं सर्वं वश
जगत् वशे । अतो नान्यभावनं केनचिदपि कर्तुं शक्यमिति भावः । नेनं परितोक्तो न भवो न धीरप्यगम्यधया
प्रसादं लेभिरे गोपी यत्तत्राप विमुक्तिदात् । एवं स्वमनोरथे सिद्धे-।

दाप्ता बद्धो भवति । ईदृशं किञ्चित्प्रकारकं सामर्थ्यं यत्र भक्त्यतिशयेन प्रेमातिशयेन भगवान् भक्तवश्यः सन् तत्कानान् पूरयति तत्र प्रकटीभवति । इदमेवोत्तमं फलं श्रीमदाचार्याणामभिप्रेतमिति नात्र संशयः । श्रीमद्भोक्तुलनायानां श्रीमत्पुरुषोत्तमानामप्ययमेवाभिप्रायः । 'सोश्रुते' श्रुतिरपि भक्तस्य विविधरसमोगचतुरेण रसेश्वरेण भगवता सह भोगं निरूपयन्ती भक्तस्य प्राधान्यं भगवतो गौणत्वं स्पष्टमेव कथयति । प्राप्तं फलं यावत्पर्यन्तं स्वाधीनं न भवति तावत्पर्यन्तं तस्य फलत्वमपि न प्रकटीभवति । रसशास्त्रेपि रसाधिक्ये पुंभावः प्रतिपाद्यते । अर्थाद्भगवतो गौणत्वं भक्तस्य प्राधान्यं यत्र भवति तत्रैवालौकिकसामर्थ्यं प्रकटीभवति । स्वस्य स्वातन्त्र्यं पालयन् भक्ताधीनो भूत्वा तन्मनोरथान् पूरयन् स्वस्य विरुद्धधर्माश्रयत्वं महामाहात्म्यं च प्रकटीकुर्वन् भगवान् श्रीकृष्ण एव परमफलरूपोऽलौकिकसामर्थ्यरूपः श्रीमदाचार्याणां हृदयशेषे नित्यं रमते स्म । चहिरपि श्रीमदाचार्याणां सन्निधौ अखिललीलाविशिष्टो भगवान् कृष्णो रममाणः प्रकटतया भक्तवश्यतां प्रदर्शयन् निरन्तरं खट्विषयो भवति । एतादृशं भगवतः परमं फलं वाञ्छानसागोचरं सत् शब्दैः कथं प्रतिपादयितुं शक्यते । अनुभवैकवेद्यत्वात् तस्य । अत एवाचार्यैः तादृशनिगूढत्वप्रदर्शनाय 'अलौकिकसामर्थ्य'-मिति परमनिगूढशब्दप्रयोगः कृत इति प्रतिभाति । अत्रापि सर्वेषां टीकाकाराणामविरोधस्तु अनुक्तसिद्ध एव । सर्वेषां मित्राधिकारवत्त्वात् भगवतः स्वतन्त्रेच्छत्वाच्च कीदृशं दानं भगवान् करिष्यति तन्न ज्ञातुं शक्यत इति । श्रीपुरुषोत्तमचरणैस्तु अविरोधप्रकारो-तिसुन्दरतया प्रतिपादितः, अतस्तदेवास्माभिरत्रानूद्यते । एतत्सर्वं भगवतो नानाविध-प्रवेशहेतुकत्वाद्भगवदिच्छायाश्च ज्ञातुमशक्यत्वादुपपन्नमिति ।

सायुज्यम्;—सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यम्, सहभावः गोपानामिवेति श्रीकल्याणरायाः । भक्त्या मामभिजानातीत्युक्ते भगवत्स्वरूपे लय इति श्रीगोपेश-श्रीदेवकीनन्दनश्रीपुरुषोत्तमाः लल्लभट्टश्च । विवृतिटिप्पणीकारा अपि तथैव । संयोगानु-भवसामर्थ्यम्, भगवता सह सततस्थितिरेव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति श्रीहरिधन-चरणाः । सोश्रुत इति श्रुत्युक्तसहभावेन भगवता सह भोग इति श्रीवल्लभाः । शुद्धपुष्टिमार्गीयं भेदसम्बन्धघटितं केवलेन हि भावेनेत्यादिवाक्यैरत्युत्तमकृपया ब्रह्मभावज्ञानधैराग्यनिरपेक्ष-प्रेमासक्तिव्यसनरूपकेवलभावजनितभगवत्सहभावविशिष्टसार्वकालिकसर्वकामभोगरूपमिति जयगोपालभट्टाः । उभयविधमपि सायुज्यमितिलक्ष्मणभट्टाः । तथा चात्र द्विविधं सायु-ज्यम् । रूढार्थकं यौगिकार्थकं च । तत्रायं ज्ञानमिश्रितानामेकत्वरूपम्, अभेदरूपं भेदात्यन्ताभावरूपमात्मनैक्यम् । शुद्धभक्तानामपरम्, भेदतस्तद्वत्तत्त्वतस्तदानन्दानु-भवात् । पूर्वत्र देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि विहायेह स्वात्मनैव केवलेन तदानन्दानुभवः,

अपरस सहैव तैरिति सार्थकतैपाम्, अन्यत्र नेति । अत्रापि पूर्ववदविरोधस्तु सिद्ध एव । व्याख्यानस्य प्रकारद्वयम् । एकं शास्त्रीयम्, अपरं भक्तिमार्गीयम् । श्रीहरिरायादयो भक्तिसरणीमनुसृत्य यौगिकार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति । श्रीपुरुषोत्तमादयः शास्त्रीयसरणीमनुसरन्तो रूढार्थकं सायुज्यमङ्गीकुर्वन्ति, तथापि यौगिकार्थसायुज्यग्रहणे नैव तेषां प्रद्वेषः, प्रत्युत सम्मतिरपि वर्तते, यतः तैरपि निघञ्चे 'आदिमूर्तिः कृष्ण एव सेव्यः सायुज्यकाम्यये'त्यत्र तथैव सायुज्यशब्दो यौगिकार्थे व्याख्यातः । श्रीपुरुषोत्तमरीत्या विचार्यमाणे इदं सायुज्यं पुष्टिमर्यादायाः फलं भवति । श्रीहरिरापरीत्या विचारिते तु इदमपि फलं मानसाः शुद्धपुष्टेरेवेति भेदः । अत्रेदमपि ध्येयम्, शास्त्रीरीत्या जीवस्य प्राप्यफलस्य विचार्यमाणे सायुज्यपर्यन्तं बुद्धिरारोहति, तदतीते अलौकिकसामर्थ्यं तु न । अत एवाचार्याः प्रायः सर्वत्र फलं निरूपयन्तः सायुज्यशब्दं प्रयुज्जन्ति । स्वस्मिन् लयं कारयित्वा अनुग्रहविशेषेण पृथगाविर्भावयित्वा यदा फलं दातुं प्रभुरिच्छति, तदा भक्तस्य तदनुभवोपि नैव स्वरूपेण, परन्तु भयवत्कृततत्त्ववेशाद्देतुकः, प्रभुरेव तस्यानुभवात्मा तदैव भवति । तस्यामवस्थायां यत्र सर्वोपि व्यवहारो नगवदीय एव, आत्मत एव इदं सर्वम्, तत्र द्वैताद्वैतयोः प्रश्नो नैवोत्तिष्ठति । तथापि भेदेनानुभवं विना भक्तिरसस्यानुभवो सामान्यतो न भवतीति विचार्य श्रीगोकुलनाथश्रीहरिरायादिभिर्द्वैतविशिष्टाद्वैतपक्षः कचिदुपन्यस्तः । वास्तवं श्रीमदाचार्यप्रतिपादितं शुद्धाद्वैतमेवावशिष्टं तेषां मते भवति । तथापि तत्पक्षमनुसृत्य तैः सायुज्यशब्दस्तथैव यौगिकार्थे व्याख्यातः । अतो न कुत्रापि विरोधः । अत्र जयगोपालभट्टास्तु श्रीहरिरापवत् सायुज्यशब्दं यौगिकार्थकमङ्गीकुर्वन्तः सायुज्यमेव परमं फलमलौकिकसामर्थ्यादि गौणं फलमिति मन्यन्ते, तन्नैवास्माकं मनस्यायाति । विप्रयोगस्य परमफलत्वं संयोगस्य मध्यमफलत्वं यन्श्रीहरिधनचरणैः प्रोक्तं तदपि परमाग्रहेण खण्डयन्ति । परन्तु तत्रापि दृष्टिभेदत एव विचारवैषम्यं भासते । श्रीहरिरायादयः विप्रयोगमेव परमफलत्वेन गम्यन्ते, संयोगादयस्तेषां मते व्यभिचारिभावाः, विप्रयोगस्तु स्थायिभावः । श्रीमत्प्रभुचरणाः संयोगं परमफलत्वेन गम्यन्ते, तत्र संयोगः स्थायिभावः, विप्रयोगादयः व्यभिचारिभावाः । आचार्यास्तु 'आन्तरं तु महाफलं'मित्यत्र विप्रयोगस्य महाफलत्वं दर्शयन्ति । अत्र विरोधस्तु नैवाणुरपि । आचार्याणां विप्रयोगरूपत्वात् श्रीमत्प्रभुचरणानां संयोगरूपत्वादुभयरूपेण प्रभुः फलरूपेण उभयद्वारा प्रकटीभवन् स्त्रीयानां मनोरथान् पूरयिष्यन् निजां मुधां वर्षयिष्यति कथं केति न ज्ञातुं शक्यते । अतः सर्वमत्र प्रतिक्षणनूतनत्वात् रमणीयमेव । किञ्च, रसरूपः प्रभुरेव परमं फलम् । रससोभयदलविशिष्टत्वात् संयोगरूपेण विप्रयोगरूपेण वा फलत्वं तस्य नैव व्यभिचरति । यस्य निष्ठा विप्रयोगे भवति स तं प्रधानीकृत्य संयोगं मध्यमफलत्वेन गम्यते, यथा श्रीहरिरायादयः । यस्य निष्ठा संयोगे भवति स तं प्रधानीकृत्य विप्रयोगं

मध्यमफलत्वेन मन्यते, यथा जयगोपालादयः । श्रीमदाचार्यास्तुभयदलविशिष्टमपि प्रमुखरूपं परमफलरूपं मन्वानाः विप्रयोगस्य क्वचित्प्राधान्यं दर्शयन्ति, क्वचित्संयोगस्य । उभयस्य परमफलत्वे तु नैव सन्देहः, तथापि यादृशं भगवता दानं तादृशी रुचिरुत्पद्यते । अतो भगवतो रसरूपत्वात् तस्य च भावविभावानुभावैः पुष्टत्वात्, स्वपूर्णप्राकट्यकरणायैवात्र विविधमतप्रदर्शनं भगवता स्ववृतभगवदीयद्वारा कृतमिति प्रतिभातीति सर्वं समञ्जसम् ।

सेवौपयिकदेहो वैकुण्ठादिषुः—सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उपसमीपे योगः सम्बन्धः तद्वत्पक्ष्यादिशरीरप्राप्तिरिति श्रीहरिधनचरणाः । देहेन्द्रियासुहीनः पुरुषस्त्रीपशुपक्षिवृक्षाद्याकृतिः संस्थानविशेष इति श्रीपुरुषोत्तमचरणाः । व्यापिवैकुण्ठादौ पार्यदादिदेहप्राप्तिरिति लालुभट्टाः । 'गोकुलं वनवैकुण्ठमिति कृष्णोपनिषदुक्तेः प्रपञ्चातीतभगवन्निवासस्थानं व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं वृहद्वनं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन श्रीवृन्दावनश्रीमद्गोवर्धनादि च । तत्र सायुज्यफलादानेधिकारः सेवौपयिकदेहरूपो वायवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठान्तरस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपभगवलोकत्वाभावाद् गोकुलस्यैव तादृशभगवलोकत्वाद् वैकुण्ठपदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चाभिप्रेतमिति जयगोपालभट्टाः । अप्राकृतभूतभौतिकतृणलतौषधिवृक्षपशुपक्ष्यादिदेहः अधिकारात्मा, तत्र सेवोपयोगी बोध्यः, वैकुण्ठपदेन मुख्येऽमुख्ये च । आदिपदेन स्वर्गादिषु विष्णोः स्थानेष्वपि तथेतिलक्ष्मणभट्टाः । अलौकिकदेहवयोगुणादिकमिति विवृतिटिप्पणीकाराः । रमाप्रार्थितवैकुण्ठक्षीरोदश्वेतद्वीपेषु भगवत्सेवायोग्यदेहप्राप्तिरिति श्रीगोपेशाः । तथैव श्रीदेवकीनन्दनाः । आदिपदेन श्रीमथुरावृन्दावनादिकं ब्राह्ममिति श्रीबल्लभाः । आदिपदेन मूलोके उद्धवादीनामिव गवादीनामिवेति वा सेवोपयोगिदेहप्राप्तिरिति श्रीकल्याणरायाः । अत्रेदं ज्ञेयम् । श्रीगोपेशाः श्रीदेवकीनन्दनाः क्रमेण मर्यादाभक्तेः प्रावाहिकभक्तेः फलं वदन्ति, अन्ये तु पुष्टिभक्तेः साधारणभक्तेर्वा फलं वदन्तीति दृष्टिभेदतस्तारतम्यम् ।

उद्वेगः—सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरिति श्रीकल्याणरायाः । मनसः सेवायां क्रियमाणायामुत्कृष्टो वेगः, सर्वथा तनास्थिरता चाहिर्मुख्यमिति श्रीहरिधनचरणाः । मनसोन्यपरतेति श्रीबल्लभाः । उच्चैर्भयं चलनं वा, सेवायां क्रियमाणायां दुष्टादिभ्यो मनसो भयं पापादिना बुद्धेश्चान्यत्यमिति द्विप्रकारकमुद्वेगं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । भगवत्सेवासमये चित्तक्लेशप्रदश्चान्यत्यनिशेष इति लालुभट्टाः । अन्ये तु विशेषं न कथनाहुः । अयमुद्वेगः सेवायां प्रतिबन्धरूपत्वात् त्याज्यः । आचार्याः प्रथममुद्वेगादिप्रयं ससाधनं त्याज्यत्वेनोन्मत्वाग्रे तत्त्याज्यत्वात्त्याज्यत्वनिर्माणं च कृत्वा पश्चाद्भयोः साधारणप्रतिबन्धलौकिकरुमोगयोः त्याज्यत्वं निरूपितमन्तो न तूद्वेगस्यापि, अत उद्वेगस्य कश्चिद्विज्ञ एव प्रकारोभिमत इति विचार्य श्रीपुरुषोत्तमास्तस्या अनुक्तेः कारणं दर्शयन्त उद्वेगस्यामुकाशेन अत्याज्यत्वमपि सूचयन्ति ।

प्रतिबन्धः—सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिरन्यकृतान्तरायादिव्येति श्री-
कल्याणरायाः श्रीहरिरायाश्च । वेदनिन्दा स्लेच्छबलिष्ठयद्भिर्मुखजनितोपद्रवश्चेति श्रीगोपेशः ।
कायसान्परतेति श्रीबल्लभाः । तत्प्रतिकूलो निग्रह इति श्रीपुरुषोत्तमाः । सेवायां रुचौ
सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककार्यादिकार्यासक्तिरूप इति श्रीपुरुषोत्तमास्तदनुसारि-
णश्च । प्रतिबन्धकं तूदासीनं दुःखसुखे प्रयच्छतीति लालम्बटाः । अयं प्रतिबन्धो द्विविधः ।
साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या लाज्यः । भगवत्कृतस्तु न । भगवत्कृत-
प्रतिबन्धे तत्त्वनिर्धारविवेकौ साधनरूपौ, तेन फलं शोकाभावः, न मुक्तिः । विशेषस्तु
स्पष्टः, टीकासु दर्शितत्वादयानुपयोगित्वाद् विस्तरमयाच्च नानुद्यते । तत्त्वनिर्धाररूप
आसुरत्वनिश्चयः, भगवान् फलं न दास्यतीति विवेकश्च स्पष्टतया टीकाकारैरनुदितौ ।

भोगः—लौकिकालौकिकभेदेन द्विविधः । लौकिकस्त्याज्यः । लौकिकभोगस्तु गृह-
त्यागं विना न सिध्यतीत्यतो 'भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः' इत्याचार्यै-
रुक्तम् । अलौकिकभोगस्तु ब्रह्मः । भगवन्निवेदितानां भोगोऽलौकिकभोगः । अलौकिक-
सामर्थ्यमिति प्रायः सर्वे वदन्ति, श्रीवल्लभास्तु श्रमफलं सेवोपयोगिदेह इति वदन्ति ।
भगवत्स्मरणसहितकृतभोगस्तु नैव वाधकः ।

एवं सेवायाः फलं वाधकं चोक्त्वा आचार्याः श्लोकेः सर्वदा भावनमुप-
दिशन्ति । यद्यपीयं भावना न साकृत्तिसाध्या तथापि कर्तव्येति तथैव सर्वैरनुयते ।
गुणक्षोभेपि तद्भावनमेव कर्तव्यम्, अन्यत् सर्वं मनोव्रमः । गुणक्षोभशब्दस्तु टीका-
कारैर्द्विधा सामान्यतो व्याख्यातः । केचिदशुपुलकादिक्षोभ इति वदन्ति, अन्ये तु
सत्त्वरजस्तमसां क्षोभ इति वदन्ति । उपपद्यपि भगवच्छरणभावनमेवाचार्याणां स्पष्टम-
भिमतमिति तु नैव सन्देहः । तदीयैरपि तदेव कर्तव्यम्, फलाविलम्बाय, यतोऽधुना
जीवानां पुष्टिमर्यादायामेवाङ्गीकारः । यथाहुः श्रीहरिधनचरणाः 'साम्प्रतं तु पुष्टिमर्या-
दायामेवाधुनिकानामङ्गीकाराद्भवनसिद्धिविलम्बसद्भावेन तावत्पर्यन्तं प्रोषितमर्तृकाया इव
फलप्रतिबन्धभावनं सर्वदा कार्यमिति । अत्राचार्यैरुक्तं 'अवश्येयं सदा भाव्या सर्व-
मन्यन्मनोव्रमः' इति वाक्यं पुष्टिमार्गीयसाधुनिकस्य कीदृशं कर्तव्यमिति स्पष्टतया ज्ञाप-
यति । सर्वप्रमाणतीतो बाह्यनसागोचरः सर्वतन्त्रस्य तत्रो भगवान् केनचित्साधनेन प्राप्यते
इति तु नैव वक्तुं शक्यम् । अत एव भगवत्प्राप्तकलने किञ्चित्साधनं भगवदतिरिक्तं पुष्टिमार्गे
वर्तते इत्यपि तु वक्तुं नैव शक्यम् । साम्प्रतं वेदमार्गस्य प्राय उत्सन्नत्वात् सोऽपि भक्ति-
मार्गस्य पुष्टिमार्गस्याङ्गत्वेनात्रैव प्रविशति । अतः पुष्टिस्थितो भगवान् मर्यादास्थितसाध-
नैर्नैव प्राप्तुं शक्यते, अत एवोभयथा पुष्टिमार्गस्य निःसाधनत्वं स्फुटं प्रतीयते । तथापीदं
चिन्तारणीयम् । श्रीहरिरायश्रीपुरुषोत्तमादिभिर्ब्रह्मज्ञानवत्प्रादश प्रचलतीति प्रतिपाद्यते,
साम्प्रतं जीवानां पुष्टिमार्गीयणामङ्गीकारोऽपि पुष्टिमर्यादायामेव भवतीत्यपि तैरेवोच्यते ।

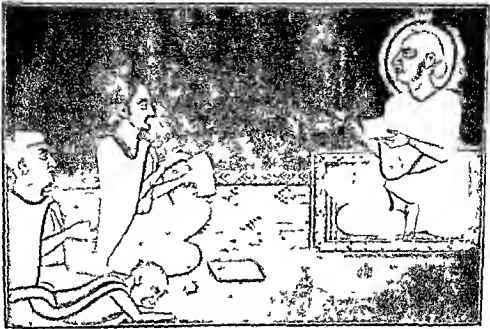
तेन यद्यपि जीवैर्भगवत्प्रेरणं विना किमपि कर्तुं स्ववलेन नैव शक्यते, तथापि भगवत्प्रेरणया भगवद्वलेन यच्छक्यं भवति तदवश्यं कर्तव्यम्, स्वनिर्वाहाय प्रोषित-भर्तृकावत् । यद्यपि एतत्फलरूपं भावनं भगवत्कर्तृकमेव तथापि एतदेव भगवच्छरण-भावनं कर्तव्यं न तु तूष्णीं स्थेयम् । पुष्टिमार्गस्य भगवद्रूपत्वाद्भगवतो विरुद्धधर्माश्रयवत्त्वात् तस्यापि तथात्वादस्मिन् मार्गे भासमानो विरोधोऽपि विरोधाभास इवालंकाररूप एव । साधन-फलरूपो भगवानेव । तथाहुः श्रीमत्प्रभुचरणा निबन्धे 'भक्तिमार्गे तु भगवान् स्वत एव यदा भक्तेषु सर्वं सम्पादयति स्वीयत्वेन, तदा भक्तः स्वाङ्गीकारं सर्वात्मना ज्ञात्वा स्तुत्या-दिषु स्वाधिकारं जानाति ततः स्तौति । अथवा सर्वात्मना स्वाङ्गीकारज्ञानेनान्तरानन्दे पूर्णे बहिरपि सर्वेन्द्रियेषु प्राकट्यसमये वाचि स निर्गच्छन् स्तुतिरूपो भवती'ति । यावन्ति साधनानि तानि न भगवत्प्रापकाणि, तेषां स्वरूपयोग्यतासम्पादकत्वात् । विशेषस्तु स्थलसकोचाद् गुर्जरानुवादे प्रतिपादयिष्यत इति ।

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

मार्गशीर्षकृष्णनवमी,
श्रीमत्प्रभुचरणप्राकट्योत्सव }

मूलचन्द्र तेलीवाला ।
धैर्यलाल सांकलीया ।

सेवाफलम् ।

- यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।
 अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥
 फलं वा अधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।
 उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥
 अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।
 यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥
 बाधकानां परित्यागो भोगेष्वेकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विदधते सदा ॥ ४ ॥
 सविघ्नोत्थो धातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।
 द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥
 न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।
 अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥
 तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।
 गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥
 कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रकटितं सेवाफलं समाप्तम् ॥

॥ श्रीनाथजी ॥

सेवाफलविवरणम् ।

सेवायां फलत्रयम् । अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठा-
दिषु । सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्वेग प्रतिबन्धो भोगो वा । त्रयाणां साधनपरित्यागः
कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । अलौकिकस्तु
फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशति । प्रतिबन्धोऽपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र
आयो दुष्टा त्याज्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धः तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्त-
व्यम् । तदा अन्यसेवापि व्यर्था । तदा आसुरोऽयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण
स्थातव्यं शोकाभावायेति विवेकः । ननु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकाशायामाह
'सविघ्नोऽसौ घातकः स्यादिति । सविघ्नत्वादल्पत्वाद् भोगस्त्याज्यः । 'एतौ सदा' प्रति-
बन्धकौ । द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावाद्यमाह 'द्वितीयः' इति ।
आयफलभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति, तदा सेवा नापि देविकीत्युक्तं भवति । भोगा-
भावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः ॥

इति श्रीमद्वल्लभाचार्यचरणप्रकटितं सेवाफलविवरणम् ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीकल्याणरायविरचितसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यमार्गेण सेव्यमानोऽस्मदीश्वरः ।

निवारयतु नैस्तापान् सुखसन्दोहसिद्धये ॥ १ ॥

श्रीमद्वल्लभाचार्यमार्गात्प्रकारेण सेव्यमानो भगवानितोषिकं किञ्चित् फलं दास्यति मुक्तिमेव वेति सन्दिग्धचेतसां समाधानार्थं श्रीमद्वल्लभाचार्याः सेवासिद्धौ फलं निरूपयन्ति यादृशी सेवेनेति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

भक्तिमार्गे सेवा मया यादृशी प्रकर्षेणोक्ता 'चेतस्तत्प्रवर्णं सेवे'ति तत्सिद्धौ सत्यां यत् फलं भवति तदुच्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य गूढार्थत्वाद्विरणमपि श्रीमदाचार्याः कृतवन्तः ।

सेव्यमानो भगवान् प्रसादानुसारेणोत्तममध्यमसाधारणप्रकारेण फलं प्रयच्छतीति त्रैविध्याद्विरणे सेवायां फलत्रयमित्युक्तम् ।

तत्रोत्तमं फलमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । भगवता सह गानादौ सामर्थ्यं, मुख्यानामिव । मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यं सहभावः, गोपानामिव । साधारणं फलमाहुः सेवोपयोगी देहो वैकुण्ठादिष्विति । आदिपदौद्भूते उद्धवादीनामिव ।

सेवासिद्धौ सत्यां यदि भगवानलौकिकं देहादिकं सम्पादयति तदा फलविषयको मनोरथोऽपि सिध्यतीत्याहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य योग्यस्य शरीरादेर्दाने सति अधिकारसम्पत्तौ सत्यां पूर्वोक्तं फलं प्राप्नोतीत्यर्थः । हीति युक्तश्चायमर्थः । एतत् फलं साधनानां साधनासाध्यत्वात् । चोप्यर्थः ।

चारुप इतिपाठे साधारणहीनमध्यमयोः कथञ्चित्सिद्धावपि भगवदानं विनोत्तमं फलं न सिध्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

कालकर्मवशादिदं कदाचिद्भवेदित्याशङ्क्याहुः फलं वेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

भजनानन्दलक्षणफले तदधिकारयोः कालो नियामको दाता प्रतिबन्धको वा न भवतीत्यर्थः ।

सेवासिद्धौ व्यवस्थया फलमुक्त्वा सेवासाधनदशायां बाधकान्याहुः उद्देग इति ।

उद्देगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां क्रियमाणायामन्यत्र गमनेच्छादिरुद्देगः । सेवासमये लौकिकवैदिककार्यान्तरासक्तिः अन्यकृतान्तरायादिश्च प्रतिबन्धः । भोगो विषयाणाम् ।

एते त्रयः प्रत्येकं बाधकाः । तेनैतेषां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । लौकिकोऽलौकिकश्च । लौकिको लोकसिद्धः । यथा लोकाः स्वार्थ-मुच्चायचान् पदार्थानानीय भोगं कुर्वन्ति स लौकिको बुद्ध्या त्याज्यः । एतेन श्रुतिस्मृतिपुराणादिसिद्धो भोगो व्यावर्तितः । अलौकिको भगवद्भक्तः अम्वरीपादेरिव । स तु साधारणमध्यमोत्तमफलेषु प्रथमफले प्रविशति, यथा सेवोपयोगिदेहं दत्वा सेवां कारयित्वा प्रसादत्वेन दत्तानां भोगं कारयति भगवान् स अलौकिकभोगो न त्याज्यः । प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्र साधारणः पूर्वमुक्तः । स बुद्ध्या त्याज्यः । यस्य यत्साधनस्य च प्रतीकारो न सम्भवति स भगवत्कृतः । स यदा भवति तदा भगवान् फलं न दास्यतीति ज्ञातव्यम् ॥ २ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं सतम् ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः । अस्य श्लोकस्य विवरणं भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य विवेक इत्यन्तम् । तदान्यसेवापि व्यर्थेति । महादेवनारादादीनां भक्तिदातृत्वश्रवणान्महादेवादिसेवया सेवातत्फलसिद्धिर्भवित्यपीत्याशया कृता महादेवादसेवापि व्यर्था, नैतत्फलसाधिकेत्यर्थः । तदेति । तदा आसुरः आसुरावेशवान् आसुरभाववान् वार्यं जीव इति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । जीवस्यासुरत्वे सेवायां प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तदा कथं ममैवं भवतीति शोकाभावाय भगवानीश्वरः स्वेच्छया सर्वं ददाति मम प्रायेण मुक्तिमेव दास्यतीति ज्ञात्वा ज्ञानमार्गेण श्रवणमनननिदिध्यासनानि कुर्वता स्थेममित्यर्थः । यथा तत्त्वनिर्धारो भवति तदायं विवेको वा साधने इत्यर्थः । अत्रायं भावः । दुःसंगाद् बाहिर्युल्लेखे भक्तापराधे वा भगवान् प्रतिबन्धं करोति तदा अन्यसेवया स्वतो वा मुख्यं फलं न भवतीत्यर्थः ॥ ३ ॥

ननु साधारणो लौकिको भोगः किमर्थं त्याज्यः, भोगेनैव सेवा कर्तव्येत्याशङ्क्याहुः सविमोल्पो घातक इति ।

सविमोल्पो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ४ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ५ ॥

सविघ्नत्वात् सर्वथा न सिध्यति । जायमानोप्यल्पसुखजनको भवति, भावघातकोऽपि भवति, अतस्त्याज्यः । ननु सावधानतया स्थितेन भोगप्रतिबन्धकयोर्बाधकत्वमित्यत आहुः सावधानेऽपि भोगप्रतिबन्धौ वस्तुसामर्थ्यादेव प्रतिबन्धकौ सम्भवावित्यर्थः । बाधकानामिति श्लोक एवं योजनीयः । बाधकानां परित्यागः कर्तव्यः । भोगेऽप्येकं परमुत्कृष्टमेकं भोगं विहाय तथा परित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । यतो निःप्रत्यूहं यथा सात्तथा महान् भोगः प्रथमे प्रविशति । पूर्वं व्याख्यातमेतत् । ज्ञानस्थितीति । ज्ञानमार्गेण स्थितावपि प्रतिबन्धे या चिन्ता तदैवावार्थमित्यर्थः । अत्रार्थं गावः । पूर्वं ज्ञानमार्गेण स्वात्-
व्यमित्युक्तम् । अधुना श्रीकृष्णप्रसादाभावानुक्तिरपि न भवतीति स्वस्य संसारनिश्चयात् फलार्थं चिन्ता न कर्तव्येत्यर्थः । ननु पूर्वकृतसेवायाः सत्त्वात् फलं कथं न भवेदित्याशङ्क्याहुः आद्येति । आद्येन भगवता भगवत्कृतप्रतिबन्धेन फलभावे कायवाङ्मनोभिस्तत्परतया कृतत्वाभावात् सा सेवा नाधिदैविकी, कायवाङ्मनोभिस्तत्परतया कृतत्वेऽपि मत्तापराधादिना भगवांश्चेत्तां न मन्येत तदा सा सेवा नाधिदैविकी भवति, भगवद्भामिनी न भवति । नाधिदैविक्या एवैतत्फलसाधकत्वात् । भोगेति । गृहपरित्यागः गृहासक्तिपरित्याग इत्यर्थः । द्वितीय इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्धस्तस्मिन् सति फलं कथं स्यादिति चिन्ता संसारनिश्चयान् सर्वथा त्याज्येत्यर्थः ॥ ४ ॥ ५ ॥

ननु प्रतिबन्धसाधारणभोगयोः सत्त्वेऽपि साधनकरणे फलं स्यादित्याशङ्क्याहुः न त्वाद्ये इति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

आद्ये भगवत्कृतप्रतिबन्धे भगवतो दातृता नास्ति । तृतीये साधारणभोगे गृहासक्तिर्वाधिकेत्यर्थः । अवश्येयमिति । इयं रीतिरवश्यं, कर्तुमशक्यापि फलार्थं सदा कर्तव्यत्वेन भाव्या । अन्यत् सर्वसाधनं मनोभ्रमः स्वान्तर्ग्रन्थिरित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीयानां स्वत एवैतत्फलं सिध्यति किमर्थं पूर्वोक्तं कार्यमित्याशङ्क्याहुः तदीयैरिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तसाधनं कार्यम् । मर्यादायामंगीकारात् । ननु भक्तिमार्गप्रवेश-
मात्रेण क्वचित् फलं दृश्यत इत्यत आहुः पुष्टाविति । पुष्ट्यंगीकारे तु भगवान् विलम्बं
नैव कुर्यात् ; तेन शीघ्रं फलसिद्धिरित्यर्थः ।

रजस्तमोभ्यां मनसः क्षोभेऽपि एतदेव साधनं कर्तव्यत्वेन द्रष्टव्यमित्याहुः गुण-
क्षोभेऽपि ।

गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

मम निश्चय एतावानेवेत्याहुः मे मतिरिति ॥ ७ ॥

ननु साधनानां बहूनां सत्त्वात् किमिति एतदेव साधनमित्यत आहुः कुसृष्टिरत्रेति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

अत्रास्मिन्फले कुसृष्टिः कुत्सितानां साधनानां वा सृष्टिः कल्पना उत्पन्ना सात्
सा भ्रम एव इत्यर्थः ॥ ७ ॥

सेवाफलोक्तिविधृतेः स्वाचार्याणां यथामति ।

कृता कल्याणरायेण विधृतिः स्वसुखाय च ॥ १ ॥

इति श्रीबल्लभचरणैकतानश्रीकल्याणरायविरचिता सेवाफलोक्ति-
विधृतिः समाप्ता ।

श्रीरुष्णाय नमः ।

श्रीगोपीजनवल्लभाय नमः ।

श्रीमदाचार्यचरणकमलेभ्यो नमः ।

सेवाफलम् ।

चाचाश्रीगोपेशविरचितविवृतिटिप्पणीसमेतम् ।

स्वमार्गोक्ततनुवित्तजायाः सेवाया मानसीसेवाफलमिति सिद्धान्तमुक्तावल्यां श्रीमदा-
चार्यचरणोक्तेर्विबन्धे तु भक्तिः स्वतन्त्रा शुद्धा च दुर्लभेति न सोच्यत इत्युक्तेः सन्दिहानान्
स्वानुपदिशन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी यत्प्रकारिका सेवना सेवा प्रोक्ता स्वग्रन्थेषु पुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्यादामर्या-
दाभेदैर्मया विविच्योक्ता तत्सिद्धौ तस्यां स्वफलजननस्वरूपयोग्यतायां सत्यां तत्प्रकारकं
फलमुच्यत इत्यर्थः ।

तत्र प्रथमं भगवदर्थं निरूपयितुं स्वनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि
जाते बन्मुख्यं फलं भवति तदाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वरूपानन्दस्य, दाने वितरणे, हि निश्चिते सति, तथा च
भगवत्प्रतीकविते सतीत्याशयः । आद्यः स्वरूपानन्दानुभवात् प्रथममुत्पन्नो मनोरथः
'यच्च दुःखं यशोदाया नन्दादीनां च गोकुले गोपिकानां तु' इत्यादिना निरूपितस्वरूपो
लिप्साविशेषः सिध्येत् सद्विषयकः सादित्यर्थः । इत्यथ प्रेमोत्पत्त्या सिध्येत् तद्विषयकः
सादित्यर्थः । चेति मनोरथश्च स्यात् सिद्धश्च स्यादित्याशयः । इत्यथ प्रेमोत्पत्त्यनन्तरं
भगवतः स्वरूपानन्ददित्तायां फलरूपस्वविषयसहितस्य मनोरथस्योत्पत्तिः । दित्ताया
अभावे तु तदनुत्पत्तौ पूर्वोक्तप्रेमान्तसेवायाः पुरुषोत्तमायुज्यं फलं भवतीति ध्येयम् ।
वक्ष्यन्ति चैवमर्थं न त्वाद्ये दातृता नास्तीत्यनेन ॥ १ ॥

एवं पुष्टिपुष्टिभजनस्य फलमुक्त्वा पुष्टिमर्यादामर्यादाभजनयोः फलमाहुः ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं पुष्टिपुरुषोत्तमायुज्यं पुष्टिमर्यादाभजनफलमित्यर्थः । चेत्यनादरे । अधिकारो

रमाप्रार्थितवैकुण्ठक्षीरोदश्चेतद्वीपेषु भगवत्सेवायोग्यदेहप्राप्तिः मर्यादाभजनफलमित्यर्थः ।
नेति । अत्र फलत्रये कालो न प्रतिबन्धक इत्यर्थः ।

विवृतौ सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवौपयिकदेहो
वैकुण्ठादिष्वित्यनेन नियामक इत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । अलौकिकसामर्थ्य-
मलौकिकभजनानन्दानुभवे स्वरूपयोग्यतेत्यर्थः ।

मूले सेवायां प्रतिबन्धकान्यपराण्याहुः ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

उद्वेगः श्रवणे कीर्तने भगवद्दर्शनसेवायां च जराव्याधिजनितापाटवेन स्वतो-
प्रवर्तमानानामिन्द्रियाणां प्रसङ्ग प्रवर्तनाद्विक्षेप इत्यर्थः । प्रतिबन्धो वेदनिन्दा म्लेच्छव-
लिष्ठवहिर्मुखजनितोपद्रवश्च, साधारणो भगवत्कृतो बाहिर्मुख्यरूपश्चेति द्विविधो-
पीत्यर्थः । भोगो रूपरसगन्धशब्दस्पर्शानां लौकिकविषयाणामत्यासक्त्या सेवनमित्यर्थः ।
त्विति । एतन्नयं तु प्रतिबन्धकं भवेदेव । कालस्तु न स्यादित्यर्थः ।

विवृतौ सेवायां प्रतिबन्धकत्रयं उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वेत्तनेन
बाधकमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः ॥ २ ॥

मूले प्रतीकारमाहुः बाधकानामिति ।

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ३ ॥

बाधकानामुद्वेगसाधारणप्रतिबन्धलौकिकभोगसाधनानां परित्यागः कर्तव्य
इत्यर्थः । तत्र उद्वेगसाधनं प्रसङ्गेन्द्रिययोजनम् । वेदनिन्दायाः म्लेच्छकृतोपद्रवस्य
वलिष्ठवहिर्मुखजनितोपद्रवस्य च जननात् साधारणप्रतिबन्धसाधनं स्वस्मिन् भक्तत्वस्फूर्ति-
नियन्धनो हठगर्वविशेषः । लौकिकभोगसाधनं रूपरसगन्धस्पर्शशब्दाः । तथा च
तत्साधनत्रयं त्यजेदित्यर्थः । लौकिकालौकिकसाधनयोरलौकिकभोगसाधनस्य त्यागः
कर्तव्यो न त्वलौकिकभोगसाधनस्येत्याहुः भोग इति । भोगे यत्साधनद्वयं तत्रैकं
तथा तादृशं लौकिकभोगरूपं प्रतिबन्धजननात् त्यक्तव्यमित्यर्थः । परं द्वितीयं साधनं पूर्वोक्तप्रे-
मान्तसेवारूपं निष्प्रत्यूहं निर्गतः प्रत्यूहः प्रतिरूपो भोगो यस्मात्तत्तथा । एवञ्च त्यागहेतोः
प्रतिबन्धसाधननात् त्यक्तव्यमित्यर्थः । ननु भोगः प्रतिबन्ध इत्युक्तम् । तथा च तत्जननात्
कथं न त्यक्तव्यमत आहुः महानिति । पूर्वोक्तप्रेमान्तसेवालक्षणं साधनं कारयित्वा
भगवता दत्तो दुःखविशेषसुखविशेषानुभवलक्षणो 'यच्च दुःख' मित्यादिना निरूपितस्य मनो-
रमस्य निपयतामापन्नो भोगो महान् खेदतम एवेत्यर्थः । कथमिष्टतमत्वमत आहुः प्रथम

इति । प्रथमे उत्तमफले विशते प्रविष्टो भवति । तथा च फलरूपः । अत एव न प्रतिबन्धरूप इति । तत्साधनं न त्यक्तव्यमिति भावः । रसिकानुभवाद्देवमान्तरं तु महाफलमिति श्रीमदाचार्यचरणोक्तिरत्रानुसन्धेयेति दिक् । भोगेपीत्यपिशब्दात् प्रतिबन्धेप्येकमेव त्यक्तव्यम् । द्वितीयस्य तु भगवत्कृतत्वेन तत्प्राप्त्यस्य शशविषाणायमानत्वादिति ध्येयम् ।

विवृतौ त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भोगो द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्च । तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीत्यनेन विशत इत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । त्रयाणां साधनेति साधनपरित्यागान्मूलोच्छेदो भवेदतः पुनरुद्गमो न स्यादित्याशयः । तथा च यत्रैतन्नित्यस्य त्याग उच्यते तत्र साधनसहितस्य त्यागो ज्ञेय इत्यभिप्रायः । त्याज्य एवेति । लौकिकभोगस्तु असन्दिग्धं त्याज्य एव, परन्तु अलौकिको न त्याज्य इत्याशयः । तत्राद्य इति । साधनसहितस्त्याज्यः । तथा च साधारणप्रतिबन्धसाधनस्य गर्वविशेषस्य बुद्ध्या त्यागात् ससाधनस्यापि तस्य त्याग इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मूले भगवत्कृतप्रतिबन्धे यत् कर्तव्यं तदाहुः ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

हि निश्चयेन सर्वथा सर्वप्रकारैर्भगवतः सर्वसमर्थस्यापि चेदकर्तव्यं फलदानं न चिकीर्षितं चेदित्यर्थः । ननु भगवदीयकुलोत्पन्नस्य पित्रादिशिक्षया घाल्ये कृतभगवत्सेवाकसान्वरतमसञ्छालान्यासादाविर्भूतवादिर्मुख्यस्यापि श्रेयान् स्वधर्मो विगुणः परधर्मात्स्वनुष्ठितादिति वचनात् सेवामेव निर्वन्धेन हठेन कुर्यात् किं स्वादत्ताहुः गतिर्न हीति । प्रतिबन्धस्य जागरूकत्वादावत्फलाभाव इत्यर्थः ।

विवृतौ भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यम्, तदान्यसेवापि व्यर्थेत्यनेन 'नही'त्यन्तो ग्रन्थो व्याख्यातः । तथाचोक्तं निबन्धे 'सर्वथा चेद्भिरकृपा न भविष्यति यस्य हि । तस्य सर्ववशक्यं स्यान्मार्गोऽस्मिन्सुतरानपी'ति मूलमुक्त्वा स्वयमेव व्याचक्षिरे 'परमत्र न सर्वेषां मुख्यफलाधिकारः, किन्तु येषु भगवत्कृपा । कृपापरिज्ञानं च मार्गरूप्या निधीयत' इत्यनेन । इत्यञ्चैतन्मार्गचिरेव भगवत्कृतप्रतिबन्धः । इदमेव बाहिर्मुख्यमिति विभावनीयम् । 'बुद्धिभिरकृपाण्यस्य पादपद्मं प्रसीदति'ति श्रीमदाचार्यचरणोक्तेरपि हेव साधु कर्म कारयति तं यमेन्यो लोकेन्य उचिनीपति एष उ एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीपती'ति श्रुतेश्च भगवानेवासाधुप्रवर्तनेनासुरावेशं सम्पाद्य बाहिर्मुख्यरूपं प्रतिबन्धं करोतीत्यप्यनवरतं निरन्तरमनुसन्धेयम् ।

तदान्येति । यदा बाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदा कृता तु व्यर्थं । किन्त्वन्या वाल्मे कृता सापि व्यर्था निःफलेत्यर्थः ।

मूले अतः पर तेन किं विधेयमत आहुः ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

यथा यत्प्रकारको वा विकल्पेन तत्त्वनिर्धारस्तजीवनिष्ठस्यासुरत्वस्य निश्चयः । तथा च आवेशासुरत्वनैसर्गिकासुरत्वयोर्यादृशासुरत्वप्रकारको निश्चयस्तस्मिन् सति विवेको ज्ञानं साधनं शोकानुत्पत्तौ कारणं मतं सर्वप्रमाणसम्मतमित्यर्थः । वेति विकल्पवाचकमव्ययं देहलीदीपन्यायेनोभयत्रान्वेति । तथा च तत्त्वनिर्धारोपि वैकल्पिकः, साधनमपि वैकल्पिकमेव । इत्थञ्चावेशासुरत्वप्रकारको यदि निश्चयः तदा संसृतिरेवेतिभावः । वक्ष्यन्ति चेममर्थं द्वितीये सर्वधेत्यनेन ।

विवृतौ तदा आसुरोऽयं जीव इतिनिर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्व्यं शोकाभावायेतिविवेक इत्यनेन मतमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । तदेति । यदा बाहिर्मुख्यमाविर्भूतं तदैवेत्यर्थः । विवेकः साधनमिति व्याचक्षते । तदा ज्ञानेनेति । यदावेशासुरत्वनिर्धारस्तदा ज्ञानमार्गेण ज्ञानजनकोपायेन स्यात्तद्व्यं वर्तितव्यम् । शोकाभावाय शोकानुत्पत्त्या इति । अस्मिन्नर्थे विवेकः साधनं भवतीत्यर्थः । तथा च सत्यलोकस्थितिरक्षरानन्दो वा नास्य फलमिति भावः । यद्यप्येवंविधदुर्भगः स्वमार्गवहिर्मुखोन्धतमः प्रविशतां, का क्षतिः ? तथापि स्वमार्गीयमगवद्भक्तेर्यो जन्तुरयमिति तदुद्भवदयार्द्रहृदयाः श्रीमदाचार्यचरणास्तादृशेष्युपदिशन्तीति ध्येयम् ॥ ४ ॥

मूले लौकिकभोगस्य साधारणप्रतिबन्धस्य च त्यागे प्रयोजकं रूपमाहुः ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्बलादेतौ सदा मतौ ।

सविघ्न आधिव्याधिलक्षणप्रैत्यूहसहितः । अल्प आशुतरविनाशीत्यर्थः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः । साधारणप्रतिबन्धस्य तदाहुः घातेति । घातकः घातजनकः । बलात् सामर्थ्यात् । स्यात् भवेत् । तथा च साधारणप्रतिबन्धो बलवद्घातकः सादित्यर्थः । तथा हि वेदनिन्दात्वस्य बलात् हीनेषु जन्मरूपं घातं करोति । म्लेच्छवहिर्मुखसकृतोपद्रवादस्य सर्वस्वहानिं शरीरघातं च बलदेव कुर्वते । अतो हेतोः साधारणप्रतिबन्धोत्पत्त्यात् सविघ्नत्वाच्च भोगः सदा निरन्तरमेतौ प्रतिबन्धकौ मतौ साधनसहितौ त्याज्यत्वेन सम्मतमिति भावः ।

विवृतौ साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविघ्नोल्पो घातकः स्यादिति । सविघ्नत्वाद्ल्पत्वाद्भोगस्याज्यः । एतौ

सदा प्रतिबन्धकावित्यनेन मत्तावित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । साधारण इति । साधारणो वेदनिन्दादिः साधारणप्रतिबन्धः भोगो लौकिकरूपरसादिसेवनं कथं कुतो हेतोरित्यर्थः । सविघ्नत्वादिति । द्वाभ्यामाभ्यां हेतुभ्यां भोगस्त्याज्यः । शिष्टाद् घातकत्वरूपाद्धेतोः साधारणः प्रतिबन्धस्त्याज्य इत्याशयः । नतु सविघ्नत्वमत्यन्तं च भोगापकर्षजनकम्, न तु सेवायाः । तथा साधारणप्रतिबन्धनिष्ठं घातकत्वं चतुर्वर्गस्यापकारजनकम्, न तु विशिष्टं सेवाया एवेति किमनयोः त्यागप्रयोजकं रूपमित्याशङ्कयामाहुः एतावति । प्रतिबन्धकत्वमेव त्यागप्रयोजकम् । सविघ्नत्वादिकथनं तु भोगसाधारणप्रतिबन्धस्यदोषोद्घाटनार्थम् । तथा च सेवाप्रतिबन्धकत्वाद् त्याज्यावेव । निसर्गदुष्टत्वादपि त्याज्यावित्याशयोतुसन्धेयः ।

आवेशासुरस्य विवेकसाधनमिति प्रागुक्तमिदानीं नैसर्गिकासुरस्य का गतिरित्याकांक्षायामाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

असौलत्तिकाल एव भगवताऽसुरत्वसम्पादनात्रैसर्गिकासुरः । तथा च भगवान् तस्मिन् तदानीमेव स्वमार्गात् सर्वप्रामाणिकमार्गेभ्यश्च बाहिर्युत्पलक्षणप्रतिबन्धं कृतवान् । इत्यत्र वेदनिन्दादिसाधारणप्रतिबन्धाद् द्वितीये भगवत्कृते एवंविधप्रतिबन्धे निर्धारिते सतीत्यर्थः । चिन्ता जन्ममरणदुःखनिवृत्तिर्मम केन प्रकारेण सादिति विचारः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रमाणैर्युक्तिमिश्रं वावत् । सा त्याज्या न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयात् । संसारेवश्यंभावस्य निश्चितत्वादित्यर्थः । तथा च 'दैवी सम्पद्भिर्नोक्षाय' 'निबन्धायासुरी मता' इत्यादिप्रमाणैः 'सत्त्वादर्पिहायैव न त्वं शोचितुमर्हसी'त्यादिप्रामाणिकयुक्तिमिश्राधेः समाधिः सम्पादनीय इति भावः ।

विद्वत्तौ ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाह द्वितीय इति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इत्यनेन निश्चयादित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । ज्ञानेति । 'प्रवृत्तिं च निवृत्तिं च जना न विदुरासुरा' इति भगवद्वचनात् सहजासुराणां ज्ञानमार्गेण स्थितिर्न भवतीत्याशयः ॥ ५ ॥

मूले 'अलौकिकस्य दाने ही'त्यनेन भगवतः स्वरूपानन्ददित्सायां मनोरथः सफलो भवेदित्युक्तम् । यदि स न सिध्येत् तदा का गतिरित्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दानृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

नाद्ये स्थित्यन्वयः । तथा चाद्याभावे स्थित्यर्थः । इत्यत्र तत्फलमनोरथामावे तु भगवतो भजनानन्ददित्सा नास्तीति भावः ।

विघृतौ आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्तीति तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यनेन नास्तीत्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । न त्वाद्य इति मूलमाद्यफलाभाव इत्यनेन व्याख्याय दातृता नास्तीति मूलं व्याचक्षते भगवतो दातृत्वं नास्तीति । फलितार्थमाहुः तदेति । यदा फलसहितस्य मनोरथस्याभावस्तदाधिदैविकीसेवामजनानन्दो न भवेदिति । अयमर्थो न त्वाद्ये दातृता नास्तीति मूलेन कथितोस्तीत्यर्थः । इत्यञ्च प्रेमान्तसेवया पुरुषोत्तमसायुज्यं भवतीति भावः ।

मूले बाधकानां परित्यागइत्यनेन तत्साधनत्यागपूर्वकस्तत्प्रतिबन्धकतत्त्याग उक्तः । तत्र लौकिकभोगसाधनीभूतरूपरसगन्धस्पर्शशब्दानां त्यागे प्रतिबन्धकमाहुः तृतीये बाधकं गृहम् । भोगस्य तृतीयप्रतिबन्धकत्वात् तत्साधनमपि तृतीयं साधनं तत्परित्यागोपि तृतीयः परित्यागः । तथा च तस्मिन् गृहं प्रतिबन्धकमित्यर्थः । इत्यञ्च रूपादित्यागो गृहत्यागाधीन इति भावः ।

विघृतौ भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इत्यनेन गृहमित्यन्तग्रन्थो व्याख्यातः । भोगेति । भोगाभावः संसाधनभोगपरित्याग इत्यर्थः ।

मूले पुष्टिपुष्टिपुष्टिमर्षादामर्षादामजनानां फलं प्रतिबन्धकं तत्प्रतीकारं चोत्तवा व्याख्याय चेदानीं सेवामुपदिशन्ति ।

अवश्येयं सदा भान्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अवश्या स्वस्य वश्या न । तथा च स्वकृत्यसाध्या भगवदनुग्रहैकसम्पाद्येति यावत् । इयं श्रीमदाचार्याणां हृदि अनवरतमुत्पद्यमानत्वात् साक्षात्कृतस्वरूपा भावनारूपा मानसी सेवा, सदा निरन्तरं, भान्या सम्पादनीयेत्यर्थः । तथा च स्वरूपानन्दसाधनी-भूतभावविशेषसिध्यर्थमनवरतं भावना कर्तव्येत्याशयः । इदमेव मनसः प्रधानं कार्यमित्याहुः सर्वमिति । मनसा यदन्यत् किञ्चित् प्रमारूपमपि कार्यं जन्यते तत् सर्वमपि भजानन्दापर्यवसायित्वाद् भ्रम एवेत्यर्थः ॥ ६ ॥

तर्हि चक्षुरादिभिरिन्द्रियैः किं सम्पादनीयमित्याकांक्षायामाहुः ।

तदीयेरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव चिलम्बयेत् ।

मनसोनुचैश्चक्षुरादिभिरिन्द्रियैस्तत्कार्यं मनःकार्यमेव सम्पादनीयम् । तथा च श्रीमदाचार्यमार्गपक्षपातादविरतं सेव्यस्वरूपेष्वाविर्भूतस्य संकल्पप्रतिभातस्य वा भगवतो दर्शनसेवादिना स्वस्वव्यापारेण मनःकार्यरूपा भावनाख्या मानसी सेवा सम्पादनीयेति-भावः । इत्ययं चक्षुरादिसर्वेन्द्रियैरपि स्वस्वव्यापारो भगवति सम्पादनीयो, 'भगवता सह संठाप' इत्याद्युक्तप्रकारेणेति ध्येयम् । ननु कियच्चिरमेवंकृतिरतआहुः पुष्टाविति ।

पुष्टिर्भावः तस्मिन् सिद्धे सति स्वरूपानन्दः सत्वरमेव भवेन्न तु विलम्बं कुर्यादित्यर्थः ।
तथा च भावोत्पत्तिपर्यन्तमेवंकृतिरितिभावः ।

पाक्षिकोपि दोषः परिहरणीय इतिन्यायात् कदाचित् कमपि प्रतिबन्धकमाशङ्क्य
तत्प्रतीकारमाहुः ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणाः प्राकृतसत्वरजस्तमांसि, तत्कृतक्षोभो मार्गान्तररुचिः, लौकिकविषयलोभैत-
न्मार्गारुचय इत्यर्थः । एतदेवास्मदुक्त 'भवश्येयं सदे'तिपद्यमेव द्रष्टव्यम् । तथा चैतत्पद्योक्त-
साधनेनैव सर्वप्रतिबन्धनिवृत्तिरितिभावः । ननु सत्सु प्राकृतगुणेषु निरन्तरक्रियमाणायामपि
भावनायां भावो नोत्पत्स्यत इति चेत् ? सत्यम् । यावत्काळं मनस्याविर्भूय भगवानन्तःकर-
णसम्बद्धो न भवति तावदविद्याया विद्यमानत्वाद् गुणा अपि सन्ति । तथा चानिशमेवं-
कृतौ कृपालुर्भगवानाविर्भूयान्तःकरणसम्बद्धः सन् अविद्यामेव नाशयेत्, तदा सुतरां
गुणनाशः, ततो निरन्तराया भावोत्पत्तिरितिध्येयम् ॥ ७ ॥

सोक्तप्रमेये निःसन्दिहानेनैव श्रेयमिति स्वातुपदिशन्ति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।

कुसृष्टिः दूषणाभासः, अत्रास्मदुक्तौ, वेत्यनादरे, वस्तुतस्तु नोत्पत्स्यत एवे-
त्याशयः । काचिदुःसंगेन भगवदस्मरणनिबन्धनक्षणिकासुरभावेन वा काचिदुत्पद्येत
जायेत चेद्, वै निश्चयेन, स तु भ्रम एव भ्रान्तिरेवेत्यर्थः । तथाचोत्तरक्षणोत्पत्त्यमान-
विशेषदर्शननाशत्वादकिञ्चित्कालेतिभावः ॥ ७ ॥

इतिश्रीविठ्ठलेश्वरात्मजश्रीघनश्यामतनयश्रीगोपेशगोखामिविरचिता
सेवाफलविवृत्तिटिप्पणी सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीदेवकीनन्दनविरचितविवृतिटिप्पणीसमेतम् ।

करुणाचार्यचरणवरणं शरणं मम । यत्पथे सुकथे सेवाफलं कृष्णः प्रयच्छति ॥ १ ॥

ननु स्वतन्त्रपुरुषार्थत्वेन क्रियमाणसेवायाः फलान्तरकथनं कथमुपपद्यत इति चेत् । इत्थम् । यावज्जीवं तथा क्रियमाणसेवया देहावसाने जीवस्य या गतिर्भवति सात्र फलपदेनोच्यते । तच्च फलमाधुनिकभजनानुस्यूतसर्वात्मभावप्राप्यविशिष्टभजनानन्दात्मकमेवेति न तस्य सेवातिरिक्तत्वमायाति येन फलान्तरत्वमुच्येत । 'यं यं वापि स्मरन् भावं त्यजत्यन्ते कलेवर'मिति भगवद्बचनादन्ते या मतिः सा गति'रिति न्यायाच्च सेवाफलं सेवैवेति नोक्तविरोधः शङ्कनीयः । तत् क्रीदशं किमिति जिज्ञासायामाचार्याः किञ्चित् स्वमतसिद्धं तत् सार्धैः सप्तभिः श्लोकैर्निरूप्य सुगमत्वाय स्वयमेव विवृण्वन्ति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेति । प्रोक्तेति । मयेत्यध्याहार्यम् । तेन स्वसिद्धान्ते यादृशी सेवना मया प्रोक्ता, तादृशी सेवना विवरणे वक्ष्यमाणफलप्रापिका भवति, न तु प्रमाणा-न्तरसिद्धा, भतान्तरसिद्धा वा तथा । अन्यथा तत्र तत्र कचिदुक्ता प्रसिद्धा भवेत् । अत्र तु साक्षादाचार्योक्तत्वादनुभवसाक्षिकत्वाच्च न काचिदसंभावेनेति ज्ञाप्यते । सापि याव-जीवमविच्छेदेन कृता, स्वफलदानं तु कियत्कालं कृत्वा परित्यक्तापीत्याहुः तत्सिद्धा-विति । सिद्धिरत्र यावज्जीवं निर्वाहः । तदुक्तमाचार्यचरणैः 'सेवायां वा कथायां वे'ति । फलमिति । एकवचनं त्रितयाभिप्रायेणेत्याहुः सेवायां फलत्रयमिति । अत्रायं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन जीवेषु भगवदङ्गीकारः त्रिविधः । तेनाधिकारिभेदेन सेवा त्रिविधा, ततः फलमपि त्रिविधं क्रमेणोक्तम् । तत्रादौ पुष्टिसेवाफलमाहुः अलौकिक-सामर्थ्यमिति । अत्रायमाशयः । श्रीमद्वज्रस्योक्तरीत्या सर्वात्मभावैकलभ्यभजनानन्दा-नुभवलक्षणं फलमलौकिकमुच्यते । तस्येतरप्रमाणागोचरत्वमितरसाधनाप्राप्यत्वमलौकि-कत्वम् । तदनुभवयोग्यतालक्षणोधिकारश्च सामर्थ्यपदेनोक्तः । तस्यातिगोप्यत्वाय तथोक्तिः । द्वितीयफलं सायुज्यम् । तदत्र पुरुषोत्तमे वेदितव्यम्, न त्वक्षरे । अक्षर-सायुज्यं तु केवलमर्यादायां ज्ञानादिनापि भवतीति ततः पुष्टेर्विशेषकथनावश्यकत्वात् । सायुज्यानन्तरमपि पुष्ट्या कदाचिदाद्यमलौकिकं फलमपि भगवान् प्रयच्छेदित्यपि ज्ञेयम् ।

अन्यथा पुष्टिसेवाफलं सायुज्यमात्रं न वदेयुः । भक्तौ तद्वासनाया अभावात् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति भगवन्नियमाच्च । तेन पुष्टिमयीदायामादौ सायुज्यम्, मध्ये भजनानन्दानुभवः, अग्रे पुनः पूर्वसायुज्यमित्युक्तं भवति । अतो मध्यमफलत्वम् । तृतीयं फलं वैकुण्ठादिदेहः । आदिपदेन भूमावपि तथा भावनायां तादृशदेहप्राप्तिरुक्ता । तत्राप्युच्चनीचदेशभेदा बहुवचनेनोक्ताः । व्यापिवैकुण्ठस्य सायुज्यापेक्षया दुर्लभत्वेन साधारणफलत्वकथनस्या-
युक्तत्वादत्र समाप्रार्थित एव स इत्यवगम्यते । तत्र कदाचिन्नाद्यफलसंभावनेति साधारण-
फलत्वम् । अत एव वैष्णवव्रतानामेकादश्यादीनां फलत्वेन स्मृतिपुराणेषु स एवोच्यते ।

ननु सायुज्यवैकुण्ठयोः प्रमाणसिद्धत्वेन तदर्थं जीवप्रयत्नः संभवति, आद्यफलस्य तु लोकेवेदातीतत्वेन प्रमाणाद्यगोचरत्वाच्च स्वकृतिसाध्यत्वम्, यत् पुनः तत्साधनं तस्यापि तथात्वम्, अतः कथमाद्यमनोरथः सिध्येदित्यत आहुः अलौकिकस्य दान इति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥१॥ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

अलौकिकमाद्यफलं तस्य दाने, अर्थाद्भगवता कृते सति तन्मनोरथः सिध्येत्, न त्वन्यथापीत्यर्थः । आद्य इति । सायुज्यवैकुण्ठमनोरथापेक्षया स आद्य इत्यर्थः । अल्प इति पाठे यद्यपि लीलामध्यपातिभक्तानुभवैकवेद्यफलसंश्लिष्टमनोरथो जीवस्य साधनतः स्वरूपतश्चात् एव । अन्यथैव चकारः । तथा चात्पोपि तथापि स्वतः प्रसुदानेन तत्सिद्धिः । सिध्येदिति प्रार्थने लिङ् । आचार्यप्रार्थनया प्रभुः संपादयेदेवेति भावः । आद्यफलस्य स्वरूपैकसाध्यत्वे प्रसिद्धिमाह हिशब्दः । ननु भगवानपि तादृशपिकारामावे मनोरथं कथं पूयेदित्यत आहुः न काल इति । अत्र पाठे इत्यधिकारे वा ॥ १॥ ॥ अग्रे प्रतिबन्धकत्रयोक्तिरिह साधनदशायामेव । तदुक्तं मूले बाधकानां परित्यागेति ।

उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विद्यते सदा ॥ ३ ॥

तद्विवरणं त्रयाणां साधनपरित्याग इति । साधने सति स्वरूपतः सकृन्म-
शक्यत्वात् । भोगेऽप्येकमित्यादि विद्यते सदेत्यन्तविवरणं भोगो द्विविध-
इत्यारम्भ प्रविशतीत्यन्तेन । तदनुसारेण मूलमेवं योजनीयम् । त्यजेदिति त्रियापद-
मध्याहार्यम् । यथा प्रतिबन्धद्वये एकस्याज्योपरो न, तथा भोगेऽपि एकं लौकिकं भोगं
त्यजेदपरमलौकिकं न । यतो निःप्रत्यूहमनन्तरायभूतम् । तत्र हेतुः । महानिति । अलौ-
किकभोगः स्वरूपतो लौकिकत्वादत्योपि फलतो महान्, अलौकिकत्वात् । अतो न
त्याज्य इति भावः । अलौकिकत्वे निमित्तमाहुः प्रथम इति । प्रथमे आधुनिकभजने सदा
निरन्तरं पिशते, भजननिर्वाहकत्वेन तदंगतां प्राप्नोतीत्यर्थः । एतदेव विवरणे स्फुटीकृतम् ।

अलौकिकभोगस्तु फलानां सेवाफलांगभूतवस्तूनां मध्ये प्रथममङ्गं प्रतिबन्धाभावस्तत्र विशतीति न तत्त्यागः । तथा चोपपादितमेकादशस्कन्धे । 'कायेन वाचे'ति श्लोकविवरणे ॥ ३ ॥

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अकर्तव्यं भगवत इति श्लोकविवरणं भगवत्कृतश्चेत्यारम्य विवेक इत्यनेन । अयमर्थः । आसुरस्यापि दैवाद्भगवदीयसंगे जाते सेवायां प्रवृत्तिर्भवति । तेन केनचित्प्रकोरेणानिवार्यप्रतिबन्धे जाते स भगवत्कृत इति ज्ञातव्यम् । तेनाग्रे फलाभावश्च । तेनान्यकृतापि सेवा प्रतिबन्धात् पूर्वं कृता सापि व्यर्था । तस्यासुरत्वनिर्धारश्च । तदा तज्जनितशोकाभावाय ज्ञानमार्गेण सर्वं तत्त्वं बुद्ध्या स्थितिः विवेकः साधनम् । यद्यप्यासुरप्रसंगोत्र न वक्तव्यः, तथापि कश्चिदेवं भगवदीयेष्वपि दृश्येत चेत्तदा तथा भावनीयम्, न तु स्वीयस्य भगवानेवं करोतीति प्रभौ दोषारोपः कर्तव्य इति ज्ञापयितुं तदुक्तिरिति ज्ञायते ॥४॥

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद् घलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

न त्वाचे दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

सविघ्नोल्प इत्यस्य विवरणे सविघ्नत्वादल्पत्वादिति । साधारणभोगः सविघ्नो विघ्नसहितः । तादृशोल्पः, स्वरूपतः फलतश्च । सोपि न त्यज्यते चेत्तदा घातकः सेवाप्रतिबन्धकः स्यात् । अतः सर्वथा त्याज्यत्वाद्घलादाग्रहादपि एतौ साधारणभोगप्रतिबन्धकौ मतौ, त्याज्याविति शेषः । तदुक्त विवरणे सदा प्रतिबन्धकमिति । द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्धः । तत्र ज्ञानमार्गेण स्यात्तद्व्यमिति चिन्तानिवृत्तिसाधनं पूर्वमुक्तम् । तदसंभवे साधनान्तरमाहुः द्वितीये सर्वथेति श्लोकार्धेन । तदामासो ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावार्थमाहेति । तत्प्रतीकोग्रे द्वितीय इति । विवरणमात्रफलाभाव इत्यादि भवतीत्यन्तम् । आद्यफलं जीवस्य दैवत्वं, तदभावे भगवतो दातृता नास्ति, तदा आधिदैविकी फलसम्पन्धिनी सेवापि नेत्यर्थादुक्तं भवति । तत्सर्वं द्वितीयप्रतिबन्धे जाते ज्ञात्वा सर्वथोक्तफलविषयिणी चिन्ता त्याज्या । तत्र साधारणो हेतुः । संसारनिश्चयादिति । 'तानहं द्विपतः कूरान् ससारेण नराधमान्' इति भगवदुक्तमंसारस्य निश्चयादन्यथा न भवतीति सर्वथेत्युक्तम् । न त्वाच्य इति । आद्ये पूर्वोक्तसाधारणप्रतिबन्धे दातृता भगवतो नास्तीति न, किन्तु वर्तते, अतः तन्निवृत्तये चिन्ता कर्तव्या, न तु द्वितीये इय सर्वथा त्याज्येति भावः । एवमापद्वितीययोर्यवस्यामुक्त्वा तृतीयः साधारण-

भोगकृतः प्रतिबन्धस्तत्र कर्तव्यमाहुः । तृतीये बाधकं गृह्णमिति । अलौकिकभोगेन साधारणभोगपरित्याग आनुपंगिकः पूर्वमुक्तः । अन्यथा अलौकिकभोगो न स्यात् । उभयो र्कोधिकरणत्वाभावात् । यदि साधारणभोगं त्यक्तुं न शक्नुयात् तदा सेवाप्रतिबन्धकत्वेन तन्मूलभूतं गृहं त्यजेदित्याशयेन तद्विवरणं भोगाभावस्तदेत्यादि ।

ननु त्यागतः प्रतिबन्धनिवृत्तिमात्रेण सेवाया असम्भवे तदधिकारिणां कथं तत्फल-
प्राप्तिः । तदभावे च द्वितीयतुल्यता स्यात् । जीवस्य दैवत्वमपि व्यर्थं भवेत् । तस्मादत्र
त्यागोक्तित्वात्पर्यं किमिति न बुध्यत इति चेत्, इदमाभाति । सेवाधिकारिणां मध्ये येषां
गृहमनुकूलम्, तेषामन्यतः प्रतिबन्धः साधारणः, तेन तन्निवृत्तिः कर्तुं शक्या । ततः सेवया
तत्फलप्राप्तिः । भोगश्च तेषामप्रतिबन्धहेतुरलौकिकत्वादिति पूर्वमुक्तम् । येषां पुनः
गृहमेव प्रतिबन्धकम्, तेषां तत्परित्यागादेव लौकिकभोगनिवृत्तिः । त्यागोपि सव्यासनिर्ण-
योक्तप्रकारेण भक्तिमार्गीयो ज्ञेयः, न तु कर्ममार्गीयो ज्ञानमार्गीयो वा । एवं सति तत्फल-
प्राप्तिरप्ये तेषामपीतिमनने तु नोक्तविरोधः शङ्कनीयः ॥ ५॥ ॥

अग्निमक्षोकद्वयस्य विवरणाभावदेवं योजना ।

अवश्यं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

इयमुक्तीतिः । अवश्या खतो भावयितुमशक्यापि मदुक्तत्वात् सदा
भाव्या । अवश्यं भाव्येति वा । यत्र यथा दृश्येत तत्र तथा भाव्येत्यर्थः । ततः किमि-
त्यत आहुः सर्वमिति । उक्तीरितितोन्यत् सर्वं मनोभ्रम इति ज्ञायत इत्यर्थः ।
सर्वैः कथमेवं नांगीक्रियत इत्याशङ्क्याहुः तदीयैरिति । भ्रमसंबन्धिभिरासुरैस्तत् कार्यं
कर्तव्यमित्यर्थः । भक्तिमार्गीयैस्तु मदुक्तिभावनायां विलम्बो न कर्तव्य इत्याहुः पुष्टौ
नैवेति । कदाचिदासुरस्यापि सेवाप्रतिबन्धे जातेपि भगवद्गुणश्रवणादिना प्रेमलक्षणं
पुलकादि दृश्येत तत्र किं भावनीयमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीति । क्षोभोऽशुपुलकादिः, स
तु गुणवस्तुस्वभावादासुरस्यापि भवतीति गुणमाहात्म्यमेव । अत एतत्पूर्वोक्तमेव तत्रापि
द्रष्टव्यं भावनीयमित्यर्थः । उक्तविश्वासार्थमाहुः मे मतिरिति । मतिः सम्मतिः ।
भ्रमस्वरूपमाहुः कुसृष्टिरिति ॥ ७॥ ॥

यथामति कृता सेवाफलोक्तिविवृतौ मया । टिप्पणी पर्वणीवेन्दुः प्रकाशयतु सर्वतः ॥ १ ॥
यदत्रानुचितं किञ्चिदलेखि मतिमान्धतः । क्षम्यतां तत्प्रहस्यार्थः शिशौ धीर्तमिवेप्सितम् २

इति श्रीदेवकीनन्दनकृता सेवाफलोक्तिविवृतिटिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीहरिरायकृतसेवाफलोक्तिविवृतिसमेतम् ।

श्रीकृष्णं कुलदैवतं तदनु च श्रीवल्लभाख्यानं निजान् ।

आचार्यानध विठलेश्वरमहं नत्वा प्रभुं सर्वथा ॥

श्रीगोविन्दमतीवभावविवशं तातं स्वमर्यादया ।

ख्यातं मत्फलजातहेतुमधुना किञ्चिद्दाम्यक्षमः ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्याः स्वीयानां बहुलग्रन्थावलोकनप्रयासमसहमानाः संक्षेपेणैव स्वमार्गीयसेवाफलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रथमं फलं निरूपयन्ति यादृशी सेवनेति ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्तिसद्वै फलमुच्यते ।

यादृशी यादृक्प्रकारिका स्वतःपुरुषार्थत्वेन कालापरिच्छेदेनावश्यकर्तव्यत्वेनाकरणे प्रत्यवायजनकत्वज्ञानेन क्रियमाणस्वसाधनभूततनुवित्तयुतसेवाद्वययुतमानससेवना भावरूपा सदानन्दसेवा मया प्रकर्षेण मुख्यतया फलरूपतया चोक्ता निरूपिता सिद्धान्तमुक्तावल्यां 'चेतस्तत्प्रवणं सेवे'ति । तस्याः सिद्धौ यावज्जीवनिर्वाहेण प्रपञ्चविस्तृतियुततदासत्तया व्यसनरूपत्वसिद्धौ यत्फलं तदुत्पाद्यं फलत्वेनाभिमतम्, तदुच्यते निरूप्यत इत्यर्थः । ननु सेवायाः सर्वत्र ग्रन्थेषु फलरूपत्वोक्तेस्तत्फलोक्तिरनुपपन्नेत्याशंक्याहुर्विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । सेवायामेव क्रियमाणायामेतन्नयं भवतीति । तदुत्तरमपि सेवासत्त्वेन तन्मध्यपतितया न तस्याः स्वतःपुरुषार्थत्वहानिरित्यर्थः । अत एव सेवायामित्यत्र पष्ठीमनादृत्य सप्तमी विभक्तिरुक्ता । तन्मयेवाहुः अलौकिसामर्थ्यसायुज्यं सेवोपयोगिदेहे चैकुण्ठादिष्विति । तत्रालौकिकसामर्थ्यं हि भगवतः कोटिसूर्याधिरूपस्यात्यन्तिकफलदित्सायां सर्वलीलाविशिष्टस्य प्रमोहदयप्रवेशे तदनुभवसामर्थ्यम् । तच्च न शरीरान्तरे सम्भवतीति तादृशसामर्थ्यवच्छरीरप्राप्तिर्हृत्वा । सा च प्रभुणैवापारकरूपेणैव सम्पाद्यत इति प्रभुसंपादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपातुभवक्षमसामर्थ्यमेव प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यं मुख्यं फलमित्यर्थः । अत एवोक्तं प्रभुभिः श्रीयमुनां प्रति प्रार्थयन्निर्ममास्तु तव सन्निधौ तनु नवत्वमिति । नवत्वं च तादृक् सामर्थ्यमेव । अत एव तनुनवत्वमेवोक्तं न तु नवतनुत्वमिति । तथा च यथा अजरज्ञानां सर्वदा लीलासुसमनु-

भवतामन्ते तादृक् सामर्थ्यमेव सम्पादितं येन स्वदत्तस्वरूपाभुवो निष्प्रत्यूहं भवति नान्यावस्था । तथान्यत्रापि तदनुग्रहतः परमानुरागेण तथा फलदिक्सायां पूर्वदेहं स्ववियोगाग्निना शुद्धं विधाय तस्यैवालौकिकत्वं सम्पाद्य तत्र तादृक् सामर्थ्यं प्रकटयती-
त्यलौकिकसामर्थ्यमेव मुख्यं फलमिति भावः ।

प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यं मध्यमं फलमाहुः सायुज्यमिति । सह शुनक्तीति समुक् तस्य भावस्तत्त्वम् । भगवता सह सततस्थितिरेव सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यावत् । तथा च लक्ष्मीवदन्तर्ग्रहणोपिकावद्वा भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपदखिलपुण्य-
पापक्षयद्वारा पात्रभौतिकदेहं निवर्त्यलौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य स्वलीलानुभवः प्रभुकारितो मध्यमं फलमिति भावः । मध्यमत्वं चास्य विप्रयोगरसानुभवमपेक्ष्य तदुत्कर्षस्य सहृदयानुभवसाक्षिकत्वात् ।

उभयसाधारणमधिकाररूपं तृतीयं फलमाहुः सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठा-
दिष्विति । सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात् सेवानुपयोगे अन्यैः तादृशसाक्षाद्वसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप समीपे योगः, तद्वत्पक्ष्यादि-
शरीरप्राप्तिस्तृतीयं फलमित्यर्थः । तस्य चान्तररमणानुकूलत्वात् फलत्वम्, ग्रहिः साक्षात् सम्यन्धाभावादधिकाररूपत्वमित्यर्थः । अत एव 'प्रायो यतामे'त्यत्र मुनीनां पक्ष्यादिश-
रीरप्राप्त्या साधिकारानुसारेण सेवा तद्रसानुभवयोग्यता चेति निरूपितम् ।

एवं फलत्रयं निरूप्य आद्यफलस्य दुर्लभत्वं निरूपयन्तः फलत्रैविध्ये हेतुं च समर्थयन्तो दानमात्रसाध्यत्वं प्रथमफलस्य निरूपयन्ति अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अलौकिकस्य स्वविरहानुभवक्षमसामर्थ्यस्य दाने भगवता स्वाग्रहेण दुःसानु-
भवरूपतया तदनिच्छायामपि तथा सम्पादने, चकारात् तदेहेन्द्रियादिषु स्वस्वरूपस्यापने
सति आद्यः प्रथमफलविषयकः संस्काररूपसमर्पणसमवक्रियमाणो मनोरथस्ताप-
क्लेशानन्दप्राप्तिरूपः सिध्येदित्यर्थः । हीति युक्तोपमर्थः । यतो लीलास्थितेष्वपि
केषांश्चिदेव रासमण्डलमण्डनायमानानां तद्दानम् । अत एवान्तर्ग्रहणतामां प्रतिबन्ध इत्यतः
केवलममुदानैकसाध्यत्वमिति भावः ॥ १ ॥

अतः परं सायुज्यसेवोपयोगिदेहाप्तिरूपयोः फलतदधिकाररूपमध्यमावान्तरफलयोः
पूर्वफलवदनियतत्वाभावात् कदाचित् कालसाध्यत्वं ज्ञानादीनामिवाशङ्क्येत तदभावाद्यमाहुः
फलं वा ह्यधिकारोवेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलं सायुज्यम् । अधिकारः सेवोपयोगिदेहाप्तिः । अव्रैतदुभयोः फलयोः

कालो न नियामकः सत्यादिरूपः फलदः कलिरूपः प्रतिबन्धको वा नेत्यर्थः । एतेन कालानियम्यत्वेनैतत्फलस्य नित्यत्वमपि सूचितम् । अत एव कपिलदेवैरपि 'नो निमिषो लेढि हेतिरि'ति निरूपितम् । अत्र वाशब्दद्वयमधिकारस्यापि फलरूपतया तत्समकक्षत्व-
बोधनाय ।

एवं सोपपत्तिकं फलत्रयं विविच्य प्रतिबन्धकत्रयं विवेचयितुं निरूपयन्ति उद्देग इत्यादि ।

उद्देगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

मूले बाधकमित्येकवचनेन मिलितानामेव बाधकतेत्याशङ्क्याहुः विवरणे सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमिति । उद्देगो नाम मनसः सेवायां क्रियमाणायामुत्कृष्टो वेगः सर्वथा तत्रास्थिरता बाहिरुत्थमिति यावत् । स च सेवाया अनधिदैविकीत्वसम्पादकतया प्रतिबन्धकः । तस्मिन् सति क्रियमाणसेवायाः केवलकायिकीत्वान्मानसीत्वाभावेन प्रतिबन्धेनानाधिदैविकीत्वात् । एवमुद्देगं निरूप्य प्रतिबन्धभोगौ निरूपयन्तः प्रथमं प्रतिबन्धस्यानिवार्यत्वेन पाठक्रममनपेक्षार्थक्रमेण भोगं निरूपयन्ति भोगो द्विविध इति । भोगे द्विविध्यं लौकिकालौकिकभेदेनेति तदाहुः लौकिकोऽलौकिकश्चेति । तत्र लौकिको लौकिकपदार्थानां भगवत्सम्बन्धरहितानां स्वत आसत्तया भोगः । अलौकिकस्तु प्रभुसम्बन्धी । स तु प्रतिबन्धक एव न भवति । तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां मध्ये प्रथमफलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रमुखरूपानुभवरूपरसभोगे प्रवेशात् । यतः सर्वेन्द्रियैस्तत्सम्बन्धिपदार्थेष्वनुभूयमानेषु तत्र तत्र स्थितो रसात्मा प्रभुरेवानुभूयत इति भावः । एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । साधारणः सर्वसाधारणः, सेवायां लौकिकवैदिककार्यान्तरव्यासक्तिः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्यासुरमात्रविषयत्वेनासाधारणत्वादनिवर्त्यत्वेनावक्तव्यत्वाच्च त्रय एव बाधका उद्देगलौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धा इत्यर्थः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां त्याग इत्याशङ्क्याहुः त्रयाणामिति । उद्देग-लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धकानां त्रयाणां साधनं तज्जननहेतुभूतं तस्य परित्यागः कर्तव्यः, हेतुच्छेदे पुरुषव्यापारात् । सिद्धस्य स्वरूपलोभे त्यागानर्हत्वात् । नहि केनापि स्वसामग्रीसम्पादितं सुखदुःखादि किञ्चिदपि स्वयत्नशतेनापि त्यक्तुं शक्यते । ननु साधारणप्रतिबन्धे सेवायां लौकिकवैदिककार्यापत्तिरूपे साधनस्य लोकवेदसिद्धताऽऽशङ्क्यत्यागत्वात् कथं तत्याग इत्याशङ्क्य तदुपायमाहुः तत्राद्य इति । तत्र साधारणभगवत्कृतप्रतिबन्धयोराद्यः साधारणः बुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्य इत्यर्थः । बुद्धिस्तु सेवायां प्रतिबन्धत्वेन यदापतति लौकिकं वैदिकं तस्य पूर्वमेव सेवानवसरसमयमवेक्ष्य निर्धारो विधेयो यथा न सेवां प्रतिवधाति । तथा च पुत्रविवाहादेस्तथैव लग्नादि विधारणीयम्

१ फलेषु प्रथमफले अलौकिकसामर्थ्ये तत्प्रवेशस्य वक्तव्यत्वात् प्रवेशश्चालौकिकसामर्थ्येन प्रमुखरूपानुभवस्य रसभोगरूपत्वादिति पाठान्तरम् । २ त्वमेवेति तृतीयान्तः पाठः ।

यथा न सेवाप्रतिबन्धः । परोपकारादेस्तु धर्मस्य गौणधर्मत्वज्ञानेन त्यागः । कालान्तरे वा करणम् । एवमन्यत्रापि सर्वत्र हरिचरणरतिप्रतिबन्धविभजनी बुद्धिरनुसन्धेया । यद्वा । कदाचिदावश्यकलौकिकवैदिककार्यापाते तत्प्रयत्नसम्भवेन त्यागः कथं शक्यत इत्यत आहुः बुद्ध्येति । शरीरादिना तत्कार्यकरणेषु तत्र बुद्धिर्न स्थाप्येत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

अकर्तव्यमिति मूले । विवृत्तौ भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इति । भगवतः सर्वसमर्थस्यापि स्वतन्त्रेच्छंतया यस्मिन् क्विदपि कृतिविषयः सर्वथा सर्वप्रकारेण प्रार्थना-
यामपि तदा गतिनिस्तारो न सर्वथा फलाभाव इत्यर्थः । हीति युक्तोपमर्थः । सर्वमार्गफलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्ये केनापि मार्गेण फलसिद्धेः । अत्रायमाशयः । भक्तिमार्गे विशिष्टेच्छायाः कारणत्वात् सामान्येच्छारूपमूलेच्छया मर्यादया वा फलसिद्धिः प्रतिबन्धो वा । किन्तु स्वयमंगीकृत्य यस्मिन् जीवे प्रभुर्यदा यथेच्छति, तदा तत्र तथा करोतीति । वस्तुस्थितिः । तथा च भक्तिमार्गे प्रवृत्तस्य निरन्तरं सेवां कुर्वतोपि कदाचिद्दुःसंगादिनाऽतिपक्षपातिप्रभु-
प्रियपद्वेणेन तद्गोहे प्रभोरतिक्रोधेन प्रार्थनयापि क्षमासम्भावनारहितेन तस्मिन् प्रभुः फलप्र-
तिबन्धं करोतीति स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तस्मिन् सति सर्वथा सर्वमार्गफलाभाव इत्यर्थः । ननु भगवत्कृतप्रतिबन्धेऽन्येषां फलदातृणां सेवया फलान्तरं भविष्यतीत्याशङ्क्याहुः तदान्यसेवेति । यदा 'फलमत उपपत्तेरिति न्यायेन सर्वत्र फलदातुः प्रभोः प्रातिकूल्यं तदान्येषामपि तदधीनानां फलदातृत्वाभावात् तत्सेवापि फलासाधकत्वाद् व्यर्थेत्यर्थः । ननु सर्वथा फलाभाव आसुरेऽप्येवेति कथं दैवस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे तथात्वमित्याहुः तदा-
सुरीयमिति । जीवानां हि सृष्ट्यादावपि 'निबन्धायासुरी मते'ति वाक्येन भगवत्कृतप्रति-
बन्धादेवासुरत्वम् । यच्च यदा प्रभुः कर्तुमिच्छति तदैव भवतीति तदा तस्मिन्नेव सम-
येऽयं यस्मिन्नेवप्रतिबन्धः स जीव आसुरः सेवादिना दैवत्वेन प्रतीतोपि आसुर एवेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । एतेनैतत्प्रतिबन्धस्वरूपविद्धिः सर्वथा दुःसंगादिषु सावधानैः शेषमित्युक्तं भवति ।

ननु ताद्यास्य पश्चात्तापे शोकोत्पत्त्या पूर्वं भक्तिमार्गस्य इति तदभावार्थं तत्त्वनि-
र्धारोपायभूतं विवेकरूपं साधनमाहुः यथा वेति ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

चाशब्दोनादरे । येनैव प्रकारेण । नात्राग्रहः । एतत्त्वनिर्धारस्य शोकाभावमा-
त्रार्थत्वात्प्रतिपन्नज्ञानमपेक्षितम्, किन्तु यथाकथञ्चित् साध्ययोगेनान्येन वा मायाप्रबन्धा-
दिनोपायेन तत्त्वनिर्धारं विधाय शोकाभावार्थं विवेकः सम्पादनीय इत्यर्थः । विवेकस्तु

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

उद्वेग इति । श्लोकार्थमाहुः सेवायामिति । उद्वेग इति । मनसोन्मत्तपरता उद्वेगः । कायसान्मत्तपरता प्रतिबन्धः । इन्द्रियाणामन्मत्तपरता भोगः । इदं त्रयं बाधकम् । तनुचित्तजसेवायां फलजननसामर्थ्यस्य भक्तिरहस्यमजनस्य बाधजनकं विसामग्रीहेतुः प्रतिबन्धकमिति मूलार्थः ॥ २ ॥

अकर्तव्यमित्यारभ्य विद्वान्ते सदेत्यन्तस्यार्थमाहुर्विवरणे त्रयाणामित्यारभ्य विवेक इत्यन्तेन । त्रयाणामिति । उद्वेगसाधारणप्रतिबन्धलौकिकभोगानामित्यर्थः । साधनेति । एतत्त्रयाणामेव बाधकत्वात् । ननु कथमेतत्त्रयस्यैव बाधकत्वं न तु पञ्चानामित्यतो व्यवस्थामाहुः भोग इत्यादिना । लौकिक इति । अनिवेदितपदार्थानां समर्पणं विना विषयासत्तयोपभोगो लौकिको भोगः । अलौकिक इति । निवेदितानामर्थानां भगवद्भोगार्थं विनियोगे जाते तद्वत्प्रसादत्वेन स्वोपभोगकृतिरलौकिको भोगः । तन्नाश इति । आद्यो लोककृतः साधारणः । बुद्ध्या इति । विभावनेत्येत्यर्थः । फलानां मध्ये इति । यस्य फलत्रयमपि भवति तस्य सेवोपयोगिदेहरूपे प्रथमे फले प्रविशति सम्बद्धो भवतीत्यर्थः । एतद्भोगस्यैतत्फलसाधकत्वेन पूर्वं फलसम्बन्धः । तदुत्तरं च दासधर्मत्वेनैतत्करणादुत्तरं सम्बन्धः । इत्थञ्च पूर्वोत्तरमपि फले व्याप्तौ भवतीति प्रोपसर्गार्थः । अयं मूले सदेत्यव्ययार्थो ज्ञेयः । निःप्रत्यूहमिति हेतुगर्भम् । यतोयमदृष्टादिकृतविघ्नाभावाग्निःप्रत्यूहं सिध्यत्यतो महानित्यर्थः । यद्यपि पाठक्रमेण सेवोपयोगिदेहस्य तृतीयफलत्वम्, तथाप्यनुग्रहमादुरोधात् तस्य प्राथम्यमेव सिध्यति । किञ्चैतत्साधिकारत्वेन निरूपणादनित्यं तथा । भगवत्कृतप्रतिबन्धश्चेदिति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्चैवदृष्टये निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । तस्या अभ्यासे तस्यां भक्तिरहस्यभजनरूपं सामर्थ्यं सिध्यति । क्रियमाणेपि श्रवणकीर्तनादौ हरिश्चैव निविशेत तदभ्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्मत्तपरता या स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तदा भगवत्कृतप्रतिबन्धे अन्यसेवा महापुरुषादिसेवा व्यर्था निःफलेत्यर्थः । अपिना भगवत्सेवापि तथेति ज्ञेयम् । क्रियमाणेपि श्रवणादौ चेन्न हरिनिवेशस्तदेत्यर्थः । पूर्वमेव ज्ञानादिमार्गप्रवृत्तौ तु नासुरत्वमिति बोध्यम् । नन्वासुरत्वे श्रवणादौ प्रवृत्तिरेव कथमित्यत आहुः जीव इति । स जीव आसुरस्तस्यान्तःकरणं तु दैवमतः प्रवृत्तिरिति भावः । ननु तर्हि किमासुरेण कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः तदा ज्ञानमार्गेणेति । अन्तःकरणस्य दैवत्वे इत्यर्थः । अन्तःकरणस्यासुरत्वे तु संसारनिश्चयाच्छोकाभावं वक्ष्यन्तीति ज्ञेयम् । शोकाभावसाधककंसोपदिष्टज्ञानमार्गेणेत्यर्थः । विवेक इति । आद्यो बुद्ध्या त्याज्यः द्वितीये त्यासुरज्ञानमार्गेण खेयमिति द्वयोः प्रतिबन्धयोर्विवेकः इत्यर्थः ।

भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य विवेक इत्यन्तेनाकर्तव्यमित्यस्य विवरणं ज्ञेयम् । इत्य-
ञ्चोक्तत्रयणामेवात्र बाधकत्वम् । अलौकिकभोगस्य प्रथमे प्रवेशात् बाधकत्वम् । भगव-
त्कृतप्रतिबन्धेषु सामर्थ्यानुत्पाद एव न तु जातस्य बाधोतस्तस्यापि न बाधकत्वम् ।
प्रतिबन्धकत्वं तु भवसेव । प्रतिबन्धो विसामग्रीतद्धेतुः, प्रतिबन्धक इत्यत्र विसामग्री-
पदस्य सामग्रीबाधात्यन्ताभावोभयवाचकत्वादिति बोध्यम् ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेभ्येकं तथापरम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

मूले श्लोकद्वययोजना । भगवतः सर्वथा सेवायां सामर्थ्यं अकर्तव्यं चेत् तदा
गतिः फलं न हि न भवतीत्यर्थः । ननु तदा तस्य किं साधनं शोकाभावापेक्षत आहुः
यथा चेति । येनात्मतत्त्वनिर्धारो भवति तादृशो विवेकः आत्मानात्मविवेकः शोकाभाव-
साधनं मतमित्यर्थः । 'तस्माद्भेदे स्वतनयान् मया व्यापादितानपि मातुः शोचे'त्यत्र तस्य
ज्ञानस्य शोकाभावहेतुत्वकथनान्तमित्युक्तम् । भोगेभ्येकमिति । जाल्यभिप्रायेणैकवचनम् ।
अपरमिति । न परमपरम्, हीनम्, बाधकत्वात्प्राज्यमित्यर्थः । ननु कथं न द्वितीयो
बाधकस्तत्राहुः निःप्रत्यूहमिति । निर्विघ्नम् । हेतुगर्भमिदम् । यतो निर्विघ्नं यथा भवति
तथा सिध्यति, अदृष्टादेर्यधिकत्वाभावात् । अतो महान् । एतादृशो भोगः प्रथमे फले
सेवोपयोगिदेहे सदा विशते, पूर्वमुत्तरं च सम्बद्धं भवतीत्यर्थः । पाठकमं दृष्ट्वा अलौकिकसामर्थ्यं
प्राप्त्यर्थं भगवानस्य भ्रमनिरासयि टीकायां फलानां मध्य इत्युक्तम् । यस्य फलत्रयमपि
भवति तस्य यत्प्रथमं फलं सेवोपयोगिदेह इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ४ ॥

सविघ्नोत्प्लो घातकः स्याद् वलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

सचिघ्न इत्यत्र टीकायां सचिघ्नत्वादिति । अत्रापि सविघ्नपदं हेतुगर्भम् ।
तथाचायमर्थः । घातको लौकिकभोगः, यतः सविघ्नः, अतोत्प्लः स्यादिति हेतोस्त्याज्य
इति । एताविति । साधारणभगवत्कृतौ वलाद्धेतोः सदा प्रतिबन्धकौ मतौ । मनस
इन्द्रियाणां चान्यपरतारूपपादुद्गमयोगौ सामर्थ्यबाधकौ । नन्वन्यपरतारूपविमौ तु
कारणस्यैव बाधकौ । तनुजसेवैवानभ्यस्ता भवत्यतो चलिष्ठत्वात् प्रतिबन्धनामकावेव
जातावित्यर्थः । जानस्यित्यभावा इति । पूर्वोक्तसुरज्जाने सित्यभावे । द्वितीय
इतीति । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे जाते । मूले संसारनिश्चयादिति । अत्र संसारपदं
देहादिपरम्, तथा च 'विरोचनोक्तदेह एव मह्यम्' इत्यादिरूपनिश्चयादित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु सेवोपयोगिदेहस्य कथमधिकारत्वम्, अधिकारत्वे वा कथं फलत्वमित्यत आहुः
नन्वाद्य इति ।

‘स्वपादमूलं भजत’ इति वाक्यात् । तथा चैतत्फलविहितांशैरेतत्प्रतिबन्धभावधर्मेत्येते
निश्चिन्तैः सर्वैः सर्वेषु विधेयेति भावः ॥ ६ ॥

नन्वेतत्फलप्रतिबन्धकादिनिरूपणं तदाश्रितान्तराति पठते तदीयदेहादेरासत्वात्,
तदीयानां तु देहेन्द्रियादेः साक्षात्पुरुषोत्तमसमर्पितत्वेन फलरूपप्रभुसम्बन्धात् प्राप्तत्वं
तथा तान्तराति फलप्रतिबन्धनिरूपणं व्यर्थमित्याशङ्क्य आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः कृतात्मसमर्पणैरपि तत्फलप्रतिबन्धकादिभावनं कार्यमवश्यकर्तव्यम् ।
पुष्टिमर्यादायामङ्गीकारेण फलविलम्बाद्भजनं कारयित्वा फलदानात् । अविलम्बस्तु केन-
पुष्टावेवेत्याहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टौ केवलपुष्टौ मर्यादासमादेन साक्षा-
दङ्गीकाराच्च विलम्बः । साम्प्रतं तु पुष्टिमर्यादायामेवाधुनिकानामङ्गीकाराद्भजनसिद्धिर्वि-
श्वस्यमानेन तावत्पर्यन्तं शोषितमर्तृका इव फलप्रतिबन्धभावधर्मे सर्वदा कार्यमित्यर्थः ।

एतदेव निमित्तमन्यत्राप्यतिदिशन्ति गुणक्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

तदीयानां गुणक्षोभोपि विलम्बादेव निमित्ताद् देशान्तरस्थपतिक्रिया इव भवति ।
तत्राप्येतदेव फलप्रतिबन्धकादिभावनं साधनत्वेन द्रष्टव्यम् । एतद्विचारेण चित्तस्य प्रभु-
परतया गुणक्षोभोपि न भविष्यतीत्यर्थः । ननु गुणक्षोभनिवर्तकानि साधनान्तराणि भविष्य-
न्तीत्याशङ्क्याहुः मे मतिरिति । विचारे विन्यायेऽस्मन्मतेरत्रैव पर्यवसानाद्बान्यत्साधन-
मित्यर्थः ॥ ७ ॥

नन्वत्र काचित् कुसृष्टिरुत्पद्यते, तदीयत्वे नियमेन फलसम्भवात्, तद्वैयर्थ्यापत्ति-
मिया प्रतिबन्धासम्भवाच्च, तदीयत्वे शुभयागात्वादेवं न निरूपणमुचितमित्याशङ्क्याहुः
कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

अत्रास्मिन्नर्थे वाञ्छन्तव्यधारणार्थः । अत्रैव वा कुसृष्टिरुत्पद्यते सा सर्वथा दोषा-
भावाद्भ्रम एवेत्यर्थः । अनुपपत्तिपरिहारस्तु पुरैव प्रमोः स्वतन्त्रेण निरूपणेन कृत इति
तत एव विभावनीयमिति दिक् ॥ ७॥ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणान्जदासानुदासश्रीहरिरायविरचिता
सेवाफलविवृतिदिप्पणी सम्पूर्णा ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीबलभविरचितटीकासमेतम् ।

पादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चायः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

पादृशी यत्प्रकारिका 'चेतस्तत्त्ववर्ण'मित्यारभ्य 'कृष्णमेव विचिन्तये'दित्यन्ते-
नोक्ता । तत्सिद्धाविति । तस्याः सेवायाः मानसीत्वरूपफलावस्थानादौ फलमुच्यते
फलं निरूप्यत इत्यर्थः । कुत्रेत्याकांक्षायामाहुः टीकायां सेवायामिति । फलत्रयमिति ।
फलतावच्छेदकत्रयमित्यर्थः । यथा स्वर्गस्य फलत्वं तदवच्छेदकं चाभूतपानादिकं तथा मान-
ससेवायाः फलत्वं तदवच्छेदकं चेदं फलत्रयम् । सेवायां फलत्रयमित्यनेन पूर्वार्थार्थे
उक्तः । उत्तरार्थमाहुः अलौकिकसामर्थ्यमिति । मूलेऽलौकिकस्येत्यलौकिकस्य
सामर्थ्यस्य । अलौकिकसामर्थ्यं सर्वाभोग्यसुधा । तस्या दाने । आय इति ।
आद्यो मनोरथो 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'त्यादिमिरुक्तः पूर्वोक्तसुधा-
गोगरूपः सिध्येत् पूर्णो भवतीत्यर्थः । जनेन गृहारसस्य पूर्वदलानुभव उक्तः । चका-
रादलौकिकसामर्थ्येनैव तदुत्तरदलानुभवोपि भवति । स तु परितो गलनरूपवर्णनेनाभि-
रमणात्मको ज्ञेयः । एतेन दीयमाना सुधा सापन्नं भुज्यमाना सुधैव तु फलमिति सूचि-
तम् । वेषुगीते 'वर्णनायां मुखे समागच्छन्ती मुखमपि खभोगयोग्यं करोती'ति निरूपितम् ।
'वर्णयन्त्वोमिरेमिर' इत्युत्तरदलानुभवोपि सुधागुणैवैव निरूपितस्तत्साम्प्रतिसूचनाय हि-
शब्दः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोऽत्र नियामकः ।

फलं वा ह्यधिकारो वेत्यसार्थमाहुः सायुज्यमित्यादिना । मूले फलं चेति ।
सायुज्यस्य सोऽश्रुतत्वादिश्रुतौ फलत्वेनैव प्रसिद्धा फलभदं सायुज्यवाचकम् । तथा च
द्वितीयं फलं सायुज्यमित्यर्थः । तृतीयं फलमाहुः अधिकार इति । एतदर्थमाहुः टीकायां
सेवोपयोगिदेहे वैकुण्ठादिप्रियति । अत्र आदिशब्देन श्रीनगुराश्रीगुन्दावनादिकं
ग्राह्यम् । मूले न काल इति । अत्र सेवोपयोगिदेहे कालो न प्रेरकः । यथा लीलाप्रतिष्ठा
आम्रवृक्षादयो न कालप्रेयाः, किन्तु भगवदिच्छयैव पुण्यन्ति फलन्ति च, एवं जंगमा
अपि सेवोपयोगिनो देहाः भगवदिच्छयैव अवयवादिसम्पत्तिं लभन्ते ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

नन्विति कोमलामन्त्रणे । आद्ये सेवोपयोगिदेहरूपफले सति या भवति फलद्वय-
दातृता सा सेवोपयोगिदेहरूपाद्यफलाभावे नास्तीत्याद्यफलसाधिकाररूपतेत्यर्थः । तथा
च 'यस्याद्यफलमेव फलं तं प्रत्याद्यस्य फलत्वमेव । यस्य च पुनरपि सायुज्यादिकलं
तं प्रति आद्यफलसाधिकारत्वमेवेति भावः । एतेन फलत्रये तारतम्यमपि सूचितमिति
बोध्यम् । टीकायां तदा सेवेति । आद्यफलाभावेत्यर्थः । मूले तृतीय इति । लौकिक-
भोगरूपप्रतिबन्धके सति बाधकं गृहं सेवाप्रतिबन्धकं लौकिकभोगसङ्गकं भार्यादि त्याज्य-
मिति शेषः । अवश्येयमिति । इयं प्रतिबन्धकत्रयी फलत्रयी च सदा निरन्तरं भाव्या
विभाजनीया । भावनया प्रतिबन्धककृतप्रतिबन्धनिवृत्तिर्भविष्यतीति भावः । सर्वमिति ।
ज्ञानादीनां साधनत्वं तत्साध्यमोक्षस्यैव फलत्वमिति मनोभ्रममात्रम् ॥ ६ ॥

ननु 'तथा निवेदने चिन्ता त्याज्या श्रीपुरुषोत्तमे' इत्यनेनात्मनिवेदिनां प्रति-
बन्धकभयाभावात् किं निवर्तनेनेत्यत आहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

भगवदीयैरपि पूर्वोक्तत्रयीद्वयविभाजनेन प्रतिबन्धनिवर्तनं कार्यमेव । तत्र हेतुमाहुः
पुष्टाविति । तथा सति पुष्टौ मर्यादांशत्यागे भगवान् विलम्बं न कुर्यादित्यर्थः । अन्यथा
तु यद्यपि निवेदनपदार्थो न नश्यति तथाप्यलौकिकदेहप्राप्तौ विलम्बो भवत्येवेति । ननु गुण-
श्चित्तक्षोभे भावनाया असम्भवात् कथं तन्निवृत्तिरित्यत आहुः गुणक्षोभेपीति । सोप्येतेनैव
निवर्तिष्यत इति भावः । ननु गुणक्षोभनिवृत्त्यर्थं हंसावतारेण एकादशस्कन्धे प्रकारान्तर-
मुक्तमित्यत आहुः इति मे मतिरिति । मन्मत्तिसिद्धोऽयं प्रकारः । तथाच मर्यादापुष्टि-
भेदेन व्यवस्येति भावो द्रष्टव्यः ॥ ७ ॥

ननु स प्रकारो भगवदुक्तः, अयं च पौरुष इति कथं तुल्यबलत्वमित्यत आहुः कुसृष्टिरिति ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

चाशब्दोनादरे । ममापि वाक्पतित्वादत्र मद्वाक्ये पूर्वोक्ता अन्या वा काचित्
कुसृष्टिः कियुत्पद्येत ? नोत्पद्येतेत्यर्थः । यदि चेदुत्पद्येत तदा तस्य तादृशं ज्ञानं भ्रम एव ।
तद्वोधनार्थं नास्मत्प्रवृत्तिः, किन्तु 'सालिका भगवद्भक्ता' इत्युक्तानां तादृशमेव बोधना-
र्थमेवास्मत्प्रवृत्तिरिति भावः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीविठ्ठलेशात्मजश्रीवल्लभकृतसेवाफलविवृतिः समाप्ता ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

श्रीपुरुषोत्तमकृतसेवाफलविवृतिप्रकाशसमेतम् ।

प्रणम्य श्रीमदाचार्यचरणौ तत्कृपावलात् ।

सेवाफलोक्तिविवृतेर्विवृतिं वितनोत्ययम् ॥ १ ॥

अथ श्रीमदाचार्यचरणाः श्रुतिब्रह्मसूत्रगीताश्रीभागवततात्पर्यगोचरस्वसिद्धान्तस्य तदुचित्तजसेवात्मकस्य साधनस्य भगवत्सेवात्मकसेवासिद्धिपर्यन्ततां संक्षेपेण, सिद्धान्त-मुक्तावल्यां बोधसौकर्यार्थं निरूप्य सेवाफलग्रन्थे तथैव तत्फलं निरूपयितुं प्रतिजानते यादृशीत्यादि ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्तिसद्वै फलमुच्यते ।

यादृशी यत्प्रकारिका सेवना सेवा, ण्यसश्रन्थो युजिति युजन्तत्वाद्धारणा विनिगमनेत्यादिवत्स्वीत्वम्, प्रोक्ता सिद्धान्तमुक्तावल्यां व्युत्पादिता, तत्तिसद्वै तस्या-स्तत्रोक्तमानसीसेवासाधकतायां सत्यां फलं यत् प्राप्यत्वेन विवक्षितं तदुच्यत इत्यर्थः । अस्य ग्रन्थस्य संक्षिप्तत्वेन दुरुहत्वात् स्वयमेव गृह्णन्तो व्याकुर्वन्ति सेवायां फल-त्रयमित्यादि । अत्र सेवयामिति सत्यर्थया सप्तम्या साधनसाध्यरूपयोर्द्वयोरपि सेवयोः सत्ता विवक्षितेति बोध्यते । तेन साधनरूपाया आवर्तने तन्निर्वाहः, साध्यरूपायाश्च निरन्तरस्यैवं विवक्षितं भवतीति सूच्यते । फलत्रयमित्यनेन मूले यादृशीति सेवाविशे-षणेन यत्तदोर्नित्यसम्बन्धस्मरणात् फलेषु तादृशमिति प्रकारबोधकं विशेषणं स्मार्यते । तथा च तत्रोत्तममध्यमजघन्यभेदेन बाह्यमानसोर्ध्वैविध्यस्य सिद्धत्वाद्वापि फलत्रय-मुच्यत इत्यर्थः । तर्हि किं तत्फलत्रयमित्यपेक्षायां टीकायां तत्स्वरूपं विभजन्ते अलौकिक-सामर्थ्यमित्यादि । तत्रालौकिकसामर्थ्यं नाम परमातिविरणश्रुत्युक्तमगवत्स्वरूपानुभवे 'प्रदीपवदावेष्ट' इतिसूत्रोक्तरीतिकमगवदावेशजा योग्यता यया रसात्मकस्य भगवतः पूर्ण-स्वरूपानन्दानुभवः । श्रीदेवकीनन्दना अप्येवमाहुः । श्रीहरिरायास्तु भगवद्विरहानुभव-सामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु भगवता सह गानादिसामर्थ्यं मुख्यानामिवेत्याहुः । चचामोपीशास्त्वलौकिकभजनानन्दानुभवे स्वरूपयोग्यतेत्याहुः । एतत्सर्वं भगवतो नाना-विधप्रवेशहेतुकत्वाद्भगवदिच्छायाश्च ज्ञातमशक्यत्वादुपपन्नम् ।

सायुज्यं 'भक्त्या मामभिजानातीत्युक्तो भगवत्स्वरूपे लयः । चचा अप्येवम्, श्रीदेवकीनन्दनाश्र । श्रीहरिरायास्तु सह शुनक्तीति सयुक् सयुजो भावः सायुज्यं संयोगा-
नुभवसामर्थ्यमित्याहुः । श्रीकल्याणरायास्तु गोपानामिवेति विशेषमाहुः ।

सेवोपयोगिदेहोक्षरात्मको देहेन्द्रियासुहीनः पुरुषस्त्रीपशुपक्षिवृक्षाद्याकृतिः
संस्थानविशेषः । तदेतत् फलत्रयं त्रिविधसेवायां यथायथं बोध्यमित्यर्थः ।

ननु 'यथाकृतु'रिति श्रुतौ तत्कृतुन्यायस्योक्तत्वात् संन्यासनिर्णये 'भावना साधनं
यत्र फलं चापि तथा भवे'दित्याचार्यैरपि तदंगीकाराभ्यायत एवात्रापि तादृशफलप्राप्तिसिद्धे-
र्विशेषतस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमित्याकांक्षायां तत्र हेतुं वदन्ति मूले अलौकिकस्य
दाने हीत्यादिषादत्रयेण ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा,

अत्र हिहेतौ । चोवधारणे । यतो हेतोरलौकिकस्य सम्पद्याविर्भावाधिकर-
णोक्तरीतिकसाक्षरात्मकविग्रहस्य दान एव आद्य आदौ भव उत्तमफलविषये विद्यमानो
मनोरथः निश्चयशब्दोक्तकामचारात्मकः सिध्येत् । अदाने तु फलं वा हि निश्चयेन
अधिकारो वा सिध्येदित्यनुपज्यते । तथा च 'लोकवतु लीला कैवल्य'मिति न्यायेन
भगवता अलौकिकस्य सम्पद्याविर्भावसूत्रोक्तदेहस्य दाने एव तत्सम्बन्धिफललाभात् तत्कृतु-
न्यायमात्रेण पूर्वस्य सिद्धिरित्यतस्तन्निरूपणमित्यर्थः । बाह्यमनादरे । तेन तत्कृतुन्यायेन
कदाचित् तद्वयं भवन्तीति बोधितम् ।

नन्वधिकारस्य कार्यान्तरयोग्यतारूपत्वात् तस्य च साधनदशायामपि सत्त्वात्
कथं फलत्वमित्यत आहुः ।

न कालोन्नियामकः ॥ १॥ ॥ इति ।

अत्रेत्यधिकारे । तथा च कालनियम्यत्वामावेनानावृत्त्या नित्यत्वादस्यापि फलत्वं
निःप्रत्यूहमित्यर्थः । एतत्रये एकं दानहेतुकमन्यद्वयमपि भगवदनुग्रहैकहेतुकम् । मर्यादा-
मार्गे निर्गुणाक्षरविद्यया तादृशतत्प्राप्तेः सगुणया सन्मनोमयदहरादिविद्यया च 'जक्षन्
क्रीडन् रममाण'इत्यादिनोक्तैश्वर्यपर्यन्तप्राप्तेरेव श्रावणात् ततोधिकस्य सेवोपयोगिदेहादे-
स्तत्र केवलया भक्तिरहितमर्यादया वक्तुमशक्यत्वात् । तथा तदुपगमे 'यमेवैष' इत्यादि-
'श्रुते'भक्त्याहामेकया ग्राह्य' इत्यादिस्मृतेश्च विरोधस्य दुष्परिहरत्वाच्च । अतस्तत्रयमत्रो-
च्यत इति भावः । अत्राद्यस्य दानेन सिद्धौ 'रुद्रादीनां वचः श्रुत्वे'त्यादिकृष्णोपनिषमन्त्रा
बृहद्वामनीयकया 'संकल्पो विदितः साध्यः' इति कुमारिकाः प्रति भगवद्वाक्यं प्रमाण-
त्वेन बोध्यम् । द्वितीये च 'नैकात्मतां म' इत्यारभ्य 'गतिमर्षी प्रयुक्त' इत्यन्तं कपिलः

वाम्यम् । तृतीये च 'को वामिहैल भगवत्परिचर्ययोश्चै'रिति जयविजयौ प्रति सनकादि-
वाम्यं ज्ञेयम् । तयोः पातस्तु भगवदिच्छत एवेति तत्रैव नियन्धे प्रतिपादितमिति न
कश्चित्सन्देहः ॥ १॥ ॥

ननु भवत्वेवमनुग्रहैर्विध्यात् फलत्रैविध्यम्, तथापि 'नित्यं हरो विदधत' इति
वान्ये कामक्रोधादीनामपि भगवति नित्यं विधाने तन्मयत्वस्योक्तत्वात् तन्मयत्वे च
सायुज्यस्यैव युक्तत्वात् सिद्धान्तमुक्तावल्याम'प्युपयोस्तु क्रमेणैव पूर्वोक्तैव फलिष्यती'
त्यनेन मानस्या एव फलत्वेनोक्तत्वात् तथापि तन्मयतायाः सिद्धौ तस्यैव युक्तत्वात्कथं
तदभावो येन तृतीयं फलमित्यत आहुः ।

उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यादिति ।

सेवायां क्रियमाणायापिति शेषः । किं तावत्सेवाकांक्षायां तेषां स्वरूपं टीकाया
विवृण्वन्ति सेवायां प्रतिबन्ध इत्यादि । प्रतिबन्धो नाम विसामग्री तज्जनकः
प्रतिबन्धकः । तदग्नोद्देशादिवचनम् । तदग्नोद्देशो नाम उच्चैर्मयं चलनं वा । ओविजी मय-
चलनयोः । तदत्र सेवायां क्रियमाणायां दुष्टादिभ्यो मनसो मयं वा पापादिना युद्धेऽप्यन्व-
यः । अत्र द्वितीयमष्टजन्यम् । एतदुभयमप्यान्तरमतो द्विविधोऽप्युद्देशो वास्तवसेवाफलरूपाया
मानसीतत्समानाधिकरणविरुद्धसामग्रीरूपस्तत्रप्रतिबन्धकः । प्रतिबन्धो नाम तद्वशीकृत्य
वा तत्प्रतिकूलो वा निग्रहः । प्रतिरक्षणे प्राप्तिरूपे वा । बन्ध बन्धने । सोऽत्र सेवायां रुचौ
सत्यामपि शरीरादिसामर्थ्यं सत्यापि सेवाकरणकाले लौकिकवैदिककायिकादिव्यापाररूपो
पाशसेवासामानाधिकरण्यात् तद्विरुद्धसामग्रीरूपस्तत्प्रतिबन्धकः कादाचित्कः ।
भोगो नाम सुखदुःखसाक्षात्कारोऽप्यवहाररूपः प्रसिद्धो देहेन्द्रियोभयनिष्ठत्वादुभय-
विषयेष्वपि विसामग्रीरूपो दलिष्ठः स्वभावतः प्राप्तः । तथा च तेषां सेवाविरुद्धकायिकाचिक-
मानसिकसामग्र्युत्पादकत्वेन मानसा जघन्यत्वापादनात् तथा तन्मयताया असिद्धौ सुखेन
तृतीयस्य फलस्य सिद्धिरित्यर्थः ।

ननु भवत्वेवं तथापि यदत्र मुख्यं फलं तत्तु दानैकसाध्यमित्युक्तम् । दानं तु
पूर्वं ज्ञातुमशक्यम् । तथा सति स्वतःपुरुषार्थत्वेन सेवाकरणे नम किं फलं भविष्यतीति
सन्देहः कथं निवर्तेतेत्यत आहुः ।

तु बाधकमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्वर्तिर्न हि यथा वा इति ।

तुः शंकरानिरासे । बाधकं पूर्वोक्तं त्रयमकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेत् तदा
हि निश्चयेन गतिर्न, प्राणानां देहादुत्क्रमणं न । मनसो वा भगवद्भक्तिरित्ये गतिर्न,
किन्तु 'वाच्यानसि दर्शनाच्छब्दावे'लधिकरण्योक्त्यायेन भगवत्वेव लयः । 'ता नाविद'न्नि-

त्युक्तरीत्या भगवदेकतानत्वं हि निश्चयेन । एतेन मुख्यफलभवनविषयकसन्देहनिवृत्ति-
रित्यर्थः । यथावेति भिन्नं वाक्यम् । अत्रापि बाधकं भगवतः अकर्तव्यं चेदि-
त्यन्वेति । तथा च यथा येन प्रकारेण सेवा, यत्तदोर्नित्यसम्बन्धात्तथा तेन प्रकारेण बाधकं
भगवतोर्कर्तव्यं चेत्तदा, वा फले विकल्पः, सेवा मध्यमा चेन्मध्यमम्, जघन्या चेज्जघन्यं
फलमित्येवं सन्देहनिवृत्तिरित्यर्थः । अथवा । ननु सेवा हि भक्तिमार्गीयं साधनम् । भक्ति-
मार्गेश्वानुग्रहैकलभ्यः पुष्टिप्रवाहमर्यादायां स्थापितः, निबन्धे च 'सर्वथा चेद्धरिभ्यां न
भविष्यति यस्य हि । तस्य सर्वमशक्यं हि मार्गेस्मिन् सुतरामपीत्यनेन । एवं सत्यस्मिन्
मार्गे प्रतिबन्ध एव कथं येन फलत्रैविध्यमित्यत आहुः तु बाधकमित्यारभ्य यथा-
वेत्यन्तम् । अत्र त्रीणि वाक्यानि, तेषु त्रिष्वपि बाधकपदं चेत्यदं चान्वेति । तथा च
बाधकं पूर्वोक्तं भगवतः अकर्तव्यं चेत्तदा प्रतिबन्धस्याभावाद्भक्तिर्मध्यमं फलं भवति ।
बाधकं सर्वथा चेत्तदा न हि निश्चयेन सेवाफलमेव न । बाधकं यथा तथा चेत्तदा
वा विकल्पः । तथा चैवं भगवदिच्छातत्त्वैविध्यमित्यर्थः ।

तर्हि विकल्पे किं कार्यमित्यत आहुः ।

अतस्त्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागः इति ।

अत्रोक्तवाक्यद्वयस्य त्रयस्य वाऽसन्दिग्धत्वादतस्त्वनिर्धार इत्यादिकं व्याकुर्वन्ति ।
त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । त्रयाणां पूर्वोक्तानां बाधकानां
यत्साधनमतस्त्वनिर्धारविवेकरूपं तस्य परित्यागः सर्वथा त्यागः कर्तव्यः । तत्प्रतियोगि-
भूततत्त्वनिर्धारविवेकयोरभ्यासेन तयोः प्रागभावानिवृत्तिः सम्पादनीया, ध्वंसो वा । तथा च
नवीनतदुत्पादकसाधनत्यागे यथा भोजनपरित्यागे पूर्वाजीर्णस्य निवृत्तिः भाविनश्चानुत्पत्ति-
स्तथा तत्त्वनिर्धारे जाते बुद्धिदोषरूपस्योद्वेगस्य निवृत्त्या विवेके च जाते प्रतिबन्धभोग-
योर्निवृत्त्या तयोर्निःशेषनाशः सम्पादनीय इत्यर्थः ।

ननु बाधकत्यागे कर्तव्ये भोगत्याग आगतः, तथाकृते शरीरस्थितेर्षलादेश्वासम्भवात्
सेवाया एवासिद्धिः, प्रतिबन्धस्य चादृष्टजन्यत्वात् तत्यागस्याशक्यत्वमिति सेवासिद्धिरेव
दुर्धेष्ट्याशंकायां तदर्थं विभागमाहुः भोगेपीत्यादि ।

भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

अपि समुच्चये । भोगे, अपि शब्दात् प्रतिबन्धे, एकं परित्याज्यमिति शेषः ।
तथेति वैधर्म्यं दृष्टान्तः । यथा भोगप्रतिबन्धयोरेकं परित्याज्यं तथा परं द्वितीयं
निःप्रत्यूहं विप्रशून्यम् । भोगस्य निःप्रत्यूहत्वे हेतुर्महान् भोगः प्रथमे विशत इति ।

प्रतिबन्धस्य तथात्वे हेतुः सदेति । तदेतत् सर्वं मन्दादेर्दुष्कारं दुर्ज्ञेयं चेति तदर्थं गृह्यन्तो व्याकुर्वन्तः प्रतिलोमक्रममादाय प्रथमतो भोगं विभजन्ते 'भोग' इत्यादि । भोग उक्तरूपो द्विप्रकारकः । तयोर्मध्ये लोकासक्तिजन्मा सार्वदिकत्वेन बलवद्वाधकत्वादवश्यं त्यक्तव्य एवत्यर्थः । ततो न्यूनं प्रतिबन्धं विभजन्ते प्रतिबन्धोपीत्यादि । तस्य कादाचित्कत्वेन स्वल्पत्वात् पूर्वं तस्याग्रप्रकारमाहुः तत्रेत्यादि । तयोः प्रतिबन्धयोर्मध्ये आद्यः साधारणः बुद्ध्या उपायचातुर्येण त्याज्यः । यद्यपि तत्त्वनिर्धारविवेकी पूर्वं प्रतिबन्ध-विघातकत्वेन सूचितौ तथापि न तावन्मात्रेण निवृत्तिः, किन्तु बुद्धिरपि तत्सहकारित्वेनापेक्षिता । अतस्तस्या त्याज्य इत्यर्थः । ननु भवत्वेवं तथाप्यलौकिकभोगात्सामे किं धीज-मिलाकांक्षायां तत्र धीजमाहुः अलौकिक इत्यादि । तुः शंका निरासे । अलौकिको भगवत्तत्प्रसादत्वेन क्रियमाणो भोगः कलानां मध्ये प्रथमे आधमनोरथात्मके प्रवेशं प्राप्नोत्यतो निःप्रत्यूहत्वात् त्याज्य इत्यर्थः । अयमेव हेतुर्मूले महानिति पदेनोक्तो योध्यः । द्वितीयप्रतिबन्धस्य निःप्रत्यूहत्वे यो हेतुः सदा पदेनोक्तस्तं व्युत्पादयन्ति भगवत्कृत इत्यादि । सेवायां स्वस्य रुचेः सामग्रीसम्पत्तेश्च सत्त्वेऽपि यदा पुनः पुनस्त-द्विपद्यनेन तन्निर्वाहभावः सेवायामरूपादिर्वा स भगवत्कृतप्रतिबन्धः । तत्रैव हि स्वस्वा-न्येषां च 'दैवमत्र विघातक'मिति बुद्धिरुदेति । तादृशः स चेद्भवेत् तदा भगवान् फलं पूर्वोक्तं त्रिविधमपि सेवाफलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तेन सेवाप्रतिबन्धवत्ता युक्तिभिर्विधारणीयम् । तदान्येषां गुर्वदीनां सेवां चेत्तदर्थं कुर्यात्तदा सापि व्यर्थी । एतत्फलरूपार्थविरहितेति मन्तव्यमिति पूर्वेण सम्बन्धः । तदायं जीव 'एष पञ्चविधं लिंग'मिति चतुर्थस्कन्धवाक्योक्तश्वेतनायुक्तसंघात आसुर इति निर्धारः कार्ये इति प्रायपाठादायाति । तदा ज्ञानमार्गेण स्वात्मनि प्रपद्ये चाक्षरप्रकृत्यभावनपरेणास्थूलादि-सदाद्युपासनपरेण वा स्यात्तस्य शोकाभावाम् । आत्मज्ञानस्य शोकनाशकत्वश्रावणात्तथा स्थितौ तस्मिन् संघाते निवृत्ते एतसाक्षरसायुज्यं वा तत्र स्थितिर्वा भवतीति विवेकः सेवाफलात् पृथक्करणमित्यर्थः ।

अत्रैतद्वन्धदर्शनेन ममेदं प्रतिभाति । आसुरजीवा हि पुष्टिप्रवाहमर्यादायां 'जीवास्ते द्यासुराः सर्वे प्रवृत्तिं चेति वर्णिता' इत्युक्तलक्षणका अज्ञदुर्ज्ञेयभेदेन द्विविधा निरूपिताः । ते तु नोपदेशार्हाः । 'सात्विका भगवद्भक्ता ये शुक्लावधिकारिणः । भवान्तसम्भवा दैवात् । तेपामर्थं निरूप्यत' इति प्रतिज्ञावाक्येन तथा निश्चयात् । अतःपरं 'प्रवाहेऽपि समागल्य पुष्टिस्त्वैवं शुज्यते । सोऽपि तैस्तत्कुले जातः कर्मणा जायते यत' इत्युक्तोपश्लिष्यते । यथा अलीयानादिः । अतस्तादृशं तदर्थं प्रति वायमुपदेश इति ॥ ४ ॥

एवमलौकिकभोगभगवत्कृतप्रतिबन्धयोस्त्यागानर्हत्वे धीजं व्याख्याय साधारण-प्रतिबन्धलौकिकभोगयोस्त्याज्यत्वे धीजं वक्तुमवतारयन्ति ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद् बलादेतौ सदा मतौ ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

साधारण इत्यादि । कथमिति हेतुरूपप्रकारबोधकम् । तथा चैतयोस्त्यक्त-
व्यताप्रयोजकः प्रकारः क इत्यर्थः । अन्यथा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति पूर्व-
ग्रन्थविरोध आपद्येतेति । व्याकुर्वन्ति सविघ्नत्वादित्यादि । कालादिकृतविघ्नसाहित्यात्
स्वरूपतः साधनतः फलतश्चात्पत्वात् तथेत्यर्थः । एवं भोगे त्याज्यत्वबीजद्वये व्याख्याते
शिष्टो घातकत्वरूपो हेतुः साधारणप्रतिबन्धनिष्ठ इत्यर्थादेव बोधितम् ।

ननु प्रतिबन्धकल्याणप्रकारस्य पूर्वमुक्तत्वात्पुनस्तत्कथनस्य किं प्रयोजनमत आहुः
बलादेताविति । व्याकुर्वन्ति एतावित्यादि । यत एतौ लौकिकभोगसाधारण-
प्रतिबन्धौ सदा क्षणे क्षणे प्रतिबन्धकावतो बुद्ध्या उपायचातुर्येण बलाद् द्वात्
त्याज्यौ । यथाधिकं भुक्तं चेन्ममेदानीन्तना सेवा गता, मया गानाद्यासक्त्या जागरः
कृतश्चेदिदानीं निद्रायाति, तस्मादेवं न विधेयमित्येवं बुद्धोपायचातुर्येण सर्वथा त्यक्त-
व्याविलेयतदर्थं पुनः कथनमित्यर्थः । द्वितीये सर्वथेति व्याकुर्वन्ति । द्वितीय
इत्यादि । पूर्व भोगप्रतिबन्धयोरुभयोरुक्तत्वात् कोत्र द्वितीय इति शंकानिरासायैतदुक्तम् ।
ननु भगवत्कृते प्रतिबन्धे यादृशी स्थितिरपेक्षिता सा तु पूर्वं विवृतैवेति पुनस्तदुक्तेः किं
प्रयोजनमत आहुः ज्ञानेत्यादि । तथा च पूर्वोक्तादपि यो हीनः सिद्धान्तमुक्तावल्यां
'मत्स्यभावे त्वि'ति कारिकयोक्तस्त्वस्य संसारेत्यन्तामिनिवेशनिवृत्त्यर्थमिदमित्यर्थः ॥ ५ ॥

ननु पूर्वमुद्देशादित्रयं ससाधनं त्याज्यत्वेनोक्त्वाग्रे तत् त्याज्यत्वात्याज्यत्वविभागं च
कृत्वा पश्चाद्वयोरैवावश्यं त्याज्यत्वं यन्निरूपितं न तद्वेगस्यापि, तत् कुत इत्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दातृता नास्तीति,

अत्र प्राञ्चः पाठं द्विधांगीकुर्वन्ति केचिन्नन्विति । केचिच्च न त्वेति । तत्रापि नु इति
भिन्नं पदं निश्चयार्थकमिति मम प्रतिभाति । आद्ये उद्देशे । तुः शंकानिरासे । नु निश्च-
येन वा न, चिन्ता फलसाधनविषयिणी न त्याज्या । तत्र हेतुः । दातृता नास्तीति ।
अदातृता नास्तीति वा । तदेतद्व्याकुर्वन्ति । आद्यफलेत्यादि । आद्यं यत् फल-
मलौकिकसामर्थ्यरूपं, तस्याभावे अप्राप्तौ, भगवतो दातृत्वं नास्ति, तदा तस्मिन् दानसमये
सेवा अनाधिदैविकी ।

उद्देशो हि मानसो, मानस्या एव विरुद्धसामग्रीजनकः, सा दानसमये 'चेतस्त-
त्प्रवणं' 'ता नाविदन्' इतिवद्भगवति लीनं न करोति, तेन सा सेवा अनाधिदैवि-
कीत्युक्तं भवति । अत उद्देशे तन्निवृत्त्यर्था चिन्ता भगवद्भावनरूपा न त्याज्या, किन्तु

सदा कर्तव्यैव । द्वितीयपक्षे उद्देशेन कृत्वा फलाभावे मुख्यफलाप्राप्तौ भगवतोऽदातृत्वं नास्ति किन्तु तदोद्देशेदशायां सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवति । अतस्तस्या आधिदैविकीत्व-सम्पादनायोद्देशनिवृत्त्यर्था चिन्ता न त्याज्या किन्तु कार्यैव । तथा चोद्देशस्य मुख्य-फलातिरिक्तफलाप्रतिबन्धकत्वाद् मुख्यफलस्य केवलं दानमात्रसाध्यत्वाद् दिक्तायाश्च 'अनिच्छतो गतिमण्वी प्रयुक्तं' इतिवाक्येन 'कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति वाक्येन च ज्ञातुमशक्यत्वाच्चोक्तमित्यर्थः । अत्रानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति कथनेन सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वरूपगुद्देशस्याज्यतायीजमप्युक्तं ज्ञेयम् ।

ननु तत्त्वनिर्धारविवेकाभ्यां प्रतिबन्धत्यागे यतमानस्यापि त्रयाणां त्याज्यबीजं जान-तोपि यदा न प्रतिबन्धनिवृत्तिः तदानेन किं कार्यमित्यत आहुः ।

तृतीये बाधकं गृहमिति ।

तदेतद्विषुष्यन्ति भोगाभाव इत्यादि । उद्दिष्टः साधारणप्रतिबन्धोऽपि निरूपयि-यथाकथञ्चन भक्तिमान् सेवेत तदापि तृतीयं फलं भक्तिमत्त्वाद्भवति तस्मिन्नपि भोगो लौकिकः प्रतिबन्धं करोति । अतस्तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धेऽशक्यत्यागे सति भगवता गृहत्याग एवानेन प्रकारेण घोष्यत इत्यनुसन्धाय बाधकभूतं गृहं त्याज्यम् । यतो भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तथा च तदानीमयमेवोपायो नेतर इत्यर्थः । अयं त्यागो न भक्तिमार्गीयसंन्यासरूपः, अधिकाराभावान्, किन्तु 'तादृश-स्यापि सततं गेहस्यान् विनाशन'मित्यादि भक्तिवर्धिन्युक्तभक्तिसाधनसम्पादनार्थ इति ज्ञातव्यम् । एवमत्र यावान् कठिनांशः सोत्र स्वयं व्याख्यातः ।

अतःपरं य एवं गृहत्यागमपि न कर्तुं शक्नुयात् तदर्थं मूले उपायमुपदिशन्ति ।

अवश्येयं सदा भान्येत्यादि ।

इयं फलत्रयी प्रतिबन्धकत्रयी च अवश्यया, यथायथं भगवदनुग्रहैकलभ्यत्वा-भगवद्विचारमात्रसाध्यत्वाच्च अवश्यया, न स्वकृतसाधनाद्यापत्ता । अतः सदा भान्या प्रतिबन्धोपस्थितावश्यत्वेनैव स्वदैत्याय तदा तदा विचारणीया । अत्र सदापदेनेदमेव घोष्यते, न तु कालनैरन्तर्यम् । 'निवेदनं तु स्मर्त्तव्यं सर्वदे'त्यादीनां विरोधापत्तेः ।

सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

फलस्य स्वकृतसाधनायत्तत्वमात्रेण प्रतिबन्धस्य स्वकृतसाधनान्तरनाश्यत्वभावेन च मनोभ्रमश्चित्तवादिर्मुख्यसम्पादकं चाश्रय्यमात्रम्, भगवदिच्छां विना कथमपि केनापि किञ्चिदपि कर्तुमशक्यत्वात् । 'एष उ एवं साधु कर्म कारयती'त्यादिश्रुत्या तथा घोषनात् । 'अनन्याश्चिन्तयन्तो मा'मिति वाक्ये तादृशां योगक्षेमवद्भनस्य स्वकर्तव्यताया उक्तत्वाद्भ-प्रतिबन्धनिवृत्त्यादियोगक्षेमस्यापि भगवतैव कर्तव्यत्वादेकादशस्य विशेष्याये 'जातश्रद्धो मत्कथासु निर्विण्णः सर्वकर्मसु । वेद दुःखात्मकान् कामान् परित्यागेप्यनीश्वरः ॥ ततो

भजेत मां भक्त्या श्रद्धालुर्दृढनिश्चयः । जुपमाणश्च तान् कामान् दुःखोदकांश्च गर्हय'न्नि-
त्यन्तेन तथा करणसाक्षापनाच्च ॥ ६ ॥

ननु यद्येवं तदा भावनस्यापि किं प्रयोजनम् । नहि जीवकृतया भावनया सत्य-
संकल्पो भगवान् स्वविचारितादन्यथा किमपि करोति । तथा सति किं भावनोपदेशेनेत्यत
आहुः तदीयैरपीत्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

एते हि तदीयाः, सर्वसमर्पणात् सर्वप्रकारेण भगवत एव भावनाच्च भगवदीयाः,
तैरपि तदुक्तं भावनं कार्यम् । तत्र हेतुः । पुष्टौ अनुग्रहविषये, भगवान्नैव विलम्बयेत् ।
एतत्कृत्या विलम्बं न कारयेत्, न कुर्याद्वा । रामो राज्यमचीकरदितिवत् स्वार्थे णिच् ।
तथा च पुष्टिमर्यादायां स्वयमेव साधनानामुपदेशादस्मात् साधनद्वारा बोद्धिधीर्षति, तानि
विना वा न वेति न ज्ञातुं शक्यते, अतो विलम्बाभावायायमुपदेश इत्यर्थः ।

ननु 'सत्त्वं रजस्तम इति गुणा जीवस्य नैव मे । चित्तजा यैस्तु भूतानां सज्जमानो
निबध्यत' इत्येकादशस्कन्धे भगवद्वाक्यात् चित्तजा गुणाः कालकर्मस्वभाववशात् क्षुब्ध-
माणाः प्रतिबध्नन्त्येव तदा किं कार्यमित्यत आहुः गुणक्षोभेपीत्यादि ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणक्षोभोपि परंपरया भगवदिच्छाधीन इति तत्रापि एतदेव भगवत्कृतं विलम्बन-
मेव कारणत्वेन द्रष्टव्यम् । इति मे मतिः । इदमस्माभिरेवोच्यते । अत्र नान्यस्य
सम्प्रतिरित्यर्थः ॥ ७ ॥

तत्र हेतुः कुसृष्टिरित्यादि ।

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

शास्त्रे तदर्थं साधनान्तरोपदेशदर्शनाद्विरुद्धयुक्तिसृष्टिरत्र वा विकल्पेनोत्पद्येत, परं
स विकल्पोधिकारभेदानवधानाद् वै निश्चयेन भ्रमः । भगवता 'दैवी ह्येषा गुणमयी मम
माया दुरत्यया । मामेव ये प्रपद्यन्ते मायामेतां तरन्ति त' इति गुणमूलनिवृत्तये स्वप्रपत्ति-
मात्रस्यैव साधनस्योक्तत्वात् । साधनान्तरकरणे च निःशेषतन्निवृत्त्यभावात् । भगवत्कृत-
विलम्बभावने तु भगवानेव शरणमिति बुद्ध्युत्पत्तेः । अतोस्माभिरिदं भगवदभिप्रेतमेवोच्यत
इति तथेत्यर्थः ॥ ७ ॥

इति तत्प्रेरणप्राप्तबुद्धिस्तु पुरुषोत्तमः ।

सेवाफलोक्तिविघृतेर्विवृतिं चैवमुज्जगौ ॥ १ ॥

इति श्रीमद्ब्रह्म-भाचार्यचरणैकतानश्रीपीताम्बरात्मजस्य श्रीपुरुषोत्तमस्य
कृतौ सेवाफलचिवृत्तिप्रकाशः सम्पूर्णः ॥

श्रीगुणाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवृतिविवरणसमेतम् ।

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यान् विद्वलेशान् निजान् गुरुन् ।

सेवाफलस्य विवृतिव्याख्यानं वितनोम्यहम् ॥ १ ॥

अथ दैवोद्धारप्रयत्नात्मानः श्रीमदाचार्या निजानां सुखेन सिद्धान्तमुक्तावस्तुक्त-
सेवायाः सिद्धये तत्फलप्रतिबन्धसाधनानि निरूपयन्तः प्रतिज्ञां कुर्वन्ति पादुशी सेव-
नेति । एतद्वन्धस्यातिसंक्षिप्तत्वेन दुर्बोधत्वात् स्वयमेव विवृतिं रचयन्तः सेवाया निजग्रन्थेषु
फलत्वांगीकारेण तत्फलेष्वन्येषूप्यमानेषु सेवायाः साधनतामशङ्क्य साधनताग्रमं वारयन्तः
फलनामान्याहुः सेवायामिति ।

पादुशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्नमनोरथः ॥ १ ॥

सेवायां फलत्रयम्, अलौकिकसामर्थ्यम्, सायुज्यम्, सेवोपयो-
गिदेहो वैकुण्ठादिषु । सर्वत्र साधनान्ते फलम् । फले लब्धे साधनत्यागः । अत्र
सेवासाधकसेवायां क्रियमाणायामित्युक्त्या न तद्भ्रमसाधकाशः । पादुशी सिद्धान्तमुक्ता-
वल्यां कथिता मानसी सेवा, तत्सिद्धौ मानसीत्वे सिद्धे, तस्यां यत्फलत्रयमलौकिकादि,
तदुच्यते । आद्यफलसालौकिकसामर्थ्यस्य प्रभुणा दाने कृते, चकारात्तदेहेन्द्रियादिषु
स्वरूपे स्थापिते, आदौ उत्तमफले जातो मनोरथः सिध्येत्, तस्यादाने फलं सायुज्यं वा
सिध्येत्, अधिकारः सेवोपयोगिदेहो वा सिध्येदित्यग्रिमेषान्वयः । हि युक्तोपमर्थः ।
अत्र द्वौ वाक्यद्वौ पूर्वफलमुल्लेखनोपको ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्वेगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा ।

फलमिति । बाधफलमनियतम्, परमातुग्रहैकलभ्यत्वात् । एवं चाद्यस्य दानैकहेतुत्वम् ।
फलद्वयस्य साधारणानुग्रहहेतुत्वम् । नन्वधिकारस्य सेवापूर्वकाले स्थितत्वात्कथं फलत्वमित्यतः
आहुः न काल इति । अस्मिन्नधिकारे सत्ययुगादिरूपः कालो नियामको न । अतः
कालानियम्यत्वात्फलताधिकारस्य । एवं सोपपत्तिकं फलत्रयमुक्त्वा प्रतिबन्धकत्रयमाहुः
मूले उद्वेग इति, विवृती सेवायामिति । उदधिको वेगः भयम्, अपराधादिना मन-
आश्रयत्वं वा पापादिना । स च सेवाऽरुचिसम्पादनेन बाधकः । प्रतिबन्धश्च सेवायां रुचौ

सत्यामपि तत्समये लौकिकवैदिककायिकादिकार्यासक्तिरूपः । स च तत्समयरोधनेन बाधकः । भोगश्च शरीरवृत्त्यनुसारेणाम्यवहारशयनादिरूपः । सोपि पूर्ववद्बाधकः ॥ २ ॥

ननु फलानामनुग्रहलभ्यतयानुग्रहस्य च भगवदिच्छाधीनत्वात्सेवायां क्रियमाणायां मम फलं भविष्यति न वेति सन्देहः कथमपेयादतस्तन्निवारणाय तु बाधकमित्यारम्य यथा वेत्यन्तमाहुः ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वाऽतत्त्वनिर्धारोऽविवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

बाधकानां परित्यागः,

त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । भगवतो बाधकमयं न करणीयं चेत् तर्हि मनस अन्यत्र गमनं न, फलं तु यथा वा । येन प्रकारेण सेवा तथा तेन प्रकारेण फलमिति सन्देहाभावः । यद्वा भक्तिमार्गो भगवदनुग्रहलभ्यः । तस्मिन् कथं प्रतिबन्धकत्रयमित्यतस्तु बाधकमित्यादि यथा वेत्यन्तमाहुः । वाक्यत्रयमत्र । बाधकं पूर्वाक्तं भगवतोर्कर्तव्यं चेत्तदा गतिर्नाम सेवायां सायुज्यम् ॥ १ ॥ बाधकं चेत् सर्वथा तदा न हि फलाभाव इत्यर्थः ॥ २ ॥ यत्तदोर्नित्यसम्बन्धाद्यथा बाधकं तथा चेत्तदा वा नाम फले विकल्पः ॥ ३ ॥ तथा चैवं भगवदिच्छयानुग्रहस्य त्रैविध्यात् फले त्रैविध्यम् । तथा च यस्य जीवस्य यादृशोधिकारः स तादृशीं सेवां करिष्यति, तस्य स्वाधिकारयोग्यं फलं च भविष्यतीति सन्देहाभावः । एवं फलविकल्पे प्राप्ते किं कार्यमत आहुः अतत्त्वनिर्धार इत्यारम्य बाधकानां परित्याग इत्यन्तम् । विवृतौ त्रयाणामिति । त्रयाणामुद्वेगादीनां साधनस्यातत्त्वनिर्धारस्याविवेकस्य च तत्त्वनिर्धारस्य विवेकयोरभ्यासेन सर्वतस्त्यागः कर्तव्यः । ननु तत्त्वनिर्धारविवेकौ किंरूपौ? तथा हि, तस्य लोकवेदप्रसिद्धस्य पुरुषोत्तमस्य भावस्तत्त्वम्, तस्य निर्धारणं निर्धारः । 'सर्वं सत्त्विदं ब्रह्म,' 'स हैतावानास,' 'अखण्डं कृष्णव'दित्यादिभिः सर्वत्र भगवद्भावनम् । विवेकस्तु 'हरिः सर्वं निजेच्छातः करिष्यती'ति सर्वत्र भगवत्कृतिः । ननु बाधकानां मध्ये भोगस्यापि त्यागे जाते तं विना शरीरस्थितेरसम्भवात् सेवाया अतिद्विमाशङ्क्य त्यागे व्यवस्थामाहुः भोगेपीति ।

भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

भोगो हि द्विविधः, लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । प्रतिबन्धोऽपि द्विविधः, साधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशति । भगवत्कृतश्चेत्प्रतिबन्धस्तदा भगवान्फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्यसेवापि व्यर्था । तदासुरोऽयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं

शोकाभावायेति विवेकः । भोगप्रतिबन्धयोरैकैकं परित्याज्यम् । अपिशब्देन प्रतिबन्धस्य ग्रहणम् । तथा परं द्वितीयं निष्पत्त्यहं विघ्नरहितम्, तत्र हेतुः, महान्भोगः । एवं प्रतिबन्धरूपं वस्त्वपि निष्पत्त्यहम् । तत्र हेतुः, सदेति । एतत्सर्वं मनसि कृत्वा विवृतौ तात्पर्यमाहुः सूचिकटाहन्यायेन । पूर्वं भोगद्विविध्यमाहुः 'भोग इति । लौकिका-लौकिकभेदेन भोगो द्विधा । तत्र अलौकिको भोगो लौकिकासक्तिरूपत्वात् सेवासमय-रोधकत्वात्त्याज्यः । एवं लौकिकभोगं निरूप्य हेतुसहितमलौकिकभोगं निरूपयन्ति तथेति । विवृतौ अलौकिकेति । अलौकिको यो भोगः स तु फलत्रये यदाद्यमलौकिकासामर्थ्यं तस्मिन् सति भगवदुत्तप्रसादेन भवतीति तत्रवेश उक्तः । एवं च तस्यात्याज्यत्वे जीव-मुक्तम् । एवं द्विप्रकारकं भोगं निरूप्य द्वितीयप्रतिबन्धस्य निर्विघ्नत्वे यो हेतुर्मूले सदा-पदेनोक्तस्तं विवृतौ भगवत्कृत इत्यादिना विशदयन्ति । सेवायां प्रवृत्तस्य यदा दुःसद्भा-दिना भगवदीयद्रोहे कृते प्रसुः स्वयं प्रतिबन्धं करोति, तदा सेवायामसुचिर्भवति, तदा सर्वथा फलाभावः, तदा तदुपायार्थमन्यसेयनं न कर्तव्यम्, व्यर्थत्वात्, तदायं जीव आसुर एव । दैवजीवे सर्वथा फलाभावाभावात् । तदा एतादृशे प्रतिबन्धे चिन्तानिघृत्यै आदि-सृष्टौ भगवान् जीवं यथा विचारितवांस्तथैव निजेष्वप्या करिष्यतीत्यादिरूपेण ज्ञानमार्गेण स्वातव्यम् । एवमलौकिकभोगभगवत्कृतप्रतिबन्धयोरत्याज्यतामुपत्त्वा साधारणप्रतिबन्ध-लौकिकभोगयोस्त्यक्तव्यत्वे विवृतौ जीवमवतारयन्ति साधारणेति । साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकाङ्क्षायामाह सविघ्नोल्पो घातकः स्यादिति । ननु लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ केन हेतुना केन प्रकारेण च त्यक्तव्याविति व्याकुर्वन्ति सविघ्नइति । लौकिको भोगः सविघ्नत्वात्पत्वाभ्यां हेतुभ्यां वलाद्वदात्याज्यः । घातकत्वेन हेतुना साधारणः प्रतिबन्धस्ताज्यः । नन्वेतत्प्रागप्रकारस्तत्पनिर्धारिविवेकरूपः पूर्वमुक्त इति पुनः किमर्थमुच्यते ? सत्यम् । पूर्वं यदुक्तं स तु नवीनतदुत्पादकसाधनत्वरूपः । अयं तुल्यन्नयोस्त्यागप्रकारोत् उच्यते ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा भवतौ ।

सविघ्नत्वादल्पत्वाद्भोगस्त्याज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकौ । वलादिति । यत एतौ सदा क्षणेक्षणे सेवासमयरोधकत्वेन भवतौ ज्ञातौ । अतो यलाद्वदाद्वुद्भयोपायचातुर्येण त्याज्यौ । तत्स्वरूपं श्रीपुरुषोत्तमा आहुः । तथाहि, 'यथाधिकं मुक्तं चेन्ममेदानीं तना सेवा गता, मया गानाद्यासक्त्या जागरः कृतधेदिदानीं निद्रायामि, तस्मादेवं न विधेय'मिति । प्रकृतमनुसरामः । यतः परं ज्ञानस्थित्योग्यानां भगवत्कृतप्रतिबन्धे स्थितिप्रकारमाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्याऽसंसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

द्वितीयो भगवत्कृतप्रतिबन्धः । ज्ञानस्थित्यभावे चिन्तामात्रार्थमाह द्वितीय इति । द्वितीय इति भगवत्कृतप्रतिबन्धे ज्ञानस्थितानि शुद्धिभार्याधिकलविषयिणी चिन्ता सर्वथाऽ-

त्याज्या । कुतः ? असंसारनिश्चयात् । अत्रायमर्थः । 'अस्मिन्पातमयं नास्ति मोचकः सर्वथा यत्' इति वाक्येन अलीखानादिरिव जन्मान्तरे उद्धरिष्यति ।

एवं भोगप्रतिबन्धौ त्याज्यत्वेन विचार्य उद्देगत्यागे वीजं वदन्ति नन्विति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

आव्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवानाधिदैविकी-
त्युक्तं भवति । अत्र पाठद्वयम् । नन्विति, न त्विति । नु निश्चयेन, आद्ये उद्देगे
सति फलविपयिणी चिन्ता न त्याज्या । तत्र हेतुमाहुः भगवतो दातृता नास्ति ।
एतदेव विवृताबाधेत्यादिनोक्तम् । एवं च सेवाया अनाधिदैविकीत्वसम्पादकत्वादुद्देगोपि
त्याज्यः, यदिच्छाकृतो यस्तुद्देगः, स एवैनं निवारयिष्यतीतिविचारेण त्याज्यः । एवं
जानतोपि यथाकथञ्चित्सेवायां प्रवृत्तस्य यदा लौकिकभोगः प्रतिबन्धं करोति तदा कर्त-
व्यमाहुः तृतीय इति । विवृतौ तदपि भोगेत्यादिना व्याचक्षते । भोगाभावस्तदैव
सिध्यति यदा गृहपरित्यागः । तृतीये भोगरूपे प्रतिबन्धे गृहमेव त्यजेत्, कृष्णा-
र्थमेव गृहं प्रयुञ्जीत । तथा कृते भोगसालौकिकत्वं सिध्येदिति लौकिकभोगस्त्यक्त एव ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसुष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ।

एवं कठिनांशं स्वयं व्याकृत्य गृहत्यागेऽसमर्थानां यत्कर्तव्यं तदाहुः अवश्येति ।
इयं फलत्रयी प्रतिबन्धकत्रयी चावश्या, अतो बाधकानामुपस्थितौ स्वदैर्न्यसिद्धये
सदा विचारणीया । अन्यत्सर्वमिदं साध्वसाधु वा मत्कृतमित्यादिरूपं मनोभ्रमः चित्त-
बाहिर्मुख्यमेवेति ज्ञेयम् । ननु भगवान् सत्यप्रतिज्ञः, यथा पूर्वं विचारितवांस्तथैव करिष्य-
तीति किमेतेनेत्याशङ्क्याहुः तदीयैरिति । एते हि समर्पणेन तदीयाः । स्वकीयानां सर्व
चिन्तनं भगवत् एव करणीयम् । अतो भगवदीयैरपि तदुक्तभावनं कार्यम् । एतेनानन्य-
शरणान् ज्ञात्वा पुष्टावनुग्रहे भगवान् बाधकेषु सत्स्वपि नैव विलम्बयेत्, फलं दद्यादेव ।
ननु चित्तजानां गुणानां क्षोभे विचारे क्रियमाणेपि प्रतिबन्धो भवेदेव तदा यत्कार्यं
तदाहुः गुणेति । सत्त्वादिगुणेषु क्षुब्धमाणेष्वपि भगवत्कृतः प्रतिबन्ध एव कारणमिति
द्रष्टव्यम् । तदापि भगवदिच्छाविचारणमेवोपायो नान्यः । मम मतेरत्रैव पर्यवसानम् ।
सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति पूर्वमुक्तत्वात् । अत्रास्मिन्विषये काचित्कुसुष्टिः कुबुद्धियुक्तिः
भगवत्कृतप्रतिबन्धस्य निवारणे अन्योप्युपायोस्त्येतद्रूपा मनसि जायेत तदा सापि भ्रमरूपै-
वेतिज्ञेयम् । एतेनानन्यभावनपूर्वकं भगवदीयैः स्थेयम् ॥ ६ ॥ ७ ॥

इति श्रीसेवाफलविवृतिव्याख्यानं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

लाल्भट्टोपनामश्रीबालकृष्णदीक्षितविरचितटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीराधावदनेन्दुश्रीपानगतचक्रोरकम् ।

गोवर्धनधरं बन्दे ब्रजराजकिशोरकम् ॥ १ ॥

श्रीमदाचार्यवर्यश्रीविठ्ठलेशकृपावलात् ।

सेवाफलस्य विवृतेर्विवृतिं वितोम्यहम् ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवायां फलत्रयमिति । सेवायां सिद्धायां सत्सामित्यर्थः । मूले यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यत इत्यत्र सिद्धावितिकथनात् सिद्धस्यैव सर्वत्र फलसाधकत्वात् । तथा च यादृशी सेवना तृतीयस्कन्धे देववृत्तिं प्रति कमिलदेवेन 'देवानां गुणलिंगानामालुभ्रविकर्मणाम् । सत्त्वं एवैकमनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥ अनिमित्ता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गरीयसी'त्यनेन भक्तिशब्देनोक्ता, तस्याः सिद्धौ मुख्यमध्यमहीनाधिकारमेदेन फलत्रयं ज्ञेयम् । तदेव फलत्रयगाहुः अलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवौपयिकदेहो वैकुण्ठादिष्विति । अलौकिकसामर्थ्यं तु साक्षात् श्रीवृन्दावनादौ श्रीकृष्णस्वरूपदर्शनसर्शनादिकृतिस्मृतम् । 'पश्यन्ति ते मे सचिरात्तत्सप्रसन्न-वकारुणलोचनानि । रूपाणि दिव्यानि वस्त्रदानि सत्कं याचं स्पृहणीयां वदन्ती'तिवाक्यादिह 'पश्यन्ति त' इति तच्छब्देन 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्वाद्देवाभिरता मदीहाः' इति पूर्वश्लोके उक्ता मोक्षाभिलाषिणो गृह्यन्ते । तेषां मोक्षान्तपुमर्थानभिलाषात् स्वतन्त्रसैवैकाकांक्षया अलौकिकसामर्थ्यं भवति । तेषां पूर्वोक्तभक्त्या प्राप्ततत्त्वित्यगरीरं नश्यति । 'जरयत्माशु या कोश'मितिवाक्यात् । ततो लिंगशरीरनाशे सति भगवद्दर्शनाद्यभावे प्रसक्ते सायुज्ययोग्यतायां यदि भगवान् कृपयति तदा दिव्यान्धलौकिकेन्द्रियाणि सम्पादयति, ततस्तेर्भगवद्दत्तैरप्राकृतेन्द्रियैः 'पश्यन्ति ते मे' इति श्लोकोक्तं दर्शनादि सिध्यति । तदेतदुक्तं मूले ।

अलौकिकस्य दाने हि चाणः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

अर्थस्तु अलौकिकस्येन्द्रियवर्गस्य दाने भगवता कृते सति आद्यः 'पश्यन्ती'त्यादिश्लोकत्रयोक्तेषु त्रिषु फलेषु प्रथमो मनोरथो भगवद्दर्शनादिविषयकः सिध्येत्, फलपर्यवसायी भवतीति भगवद्दर्शनादेः परमफलत्वम् । 'अक्षण्वतां फलमिद'मितिश्रुति-

रूपगोपिकावाच्यात् । अक्षण्वतामिन्द्रियवतामित्यर्थः । तस्मादलौकिकेन्द्रियदानं भगवत्कर्तृकमपेक्षितम्, अन्यथा पूर्वोक्तभक्त्या 'जरयत्याशु या कोश'मितिवाक्याह्लिंगशरीरभंगे दर्शनादिकं न सिध्येदिति भावः । न च मास्तु दर्शनादि, सायुज्यमेवास्त्वितिवाच्यम् । 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचि'दितिवाक्येन तेषां तदनभिलापात् । इह एकात्मतां न स्पृहयन्ति, अपि तु दर्शनादिकमेव स्पृहयन्तीत्यर्थादायाति । 'मत्पादसेवाभिरता' इति वाक्यात् । अत एव मूले स्पृहापदपर्यायः मनोरथशब्दः उक्तः । अत एव वृत्रासुरेणोक्तं 'न योगसिद्धीरपुनर्भवं वा समञ्जस त्वा विरहय्य कांक्षे' इति । अर्थस्तु अपुनर्भवं मोक्षमपि त्वां विरहय्य न कांक्षे अपि तु त्वामेव फलत्वेन कांक्षे इति । एतदेव श्रीब्रजसुन्दरीभिरुक्तं 'अक्षण्वतां फलमिदं न परं विदाम' इति । परो मोक्षः सायुज्यादिरिति सुचोधिन्त्या व्याख्यातं च । अत इन्द्रियवतामिदमेव रसात्मकं पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलम् । 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य चे'ति सुचोधिन्त्यां सर्वेन्द्रियभोग्यत्वेन कथनात् । अत एवाक्षण्वतामित्यस्य सुचोधिन्त्या 'मात्मलाभात् परं विद्यते'तिश्रुतेर्मोक्षस्यैव पुरुषोत्तमस्वरूपमेव फलम्, तद्गहितानां तु मोक्ष एव फलमिति व्यवस्थापितम् । पुष्टिभक्तास्तु भगवद्भक्तेन्द्रियाणि लब्ध्वा सकलेन्द्रियैः रसात्मकं स्वरूपमनुभवन्ति । न होतादृक्त्वं सायुज्यादाविति । 'ब्रह्मानन्दे प्रविष्टानामात्मनैव सुखप्रमा संचातस्य विलीनत्वा'दितिनिबन्धात् । अत एव 'दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जना' इत्यनेन सालोक्यादीनामग्रहणमुक्तम् । न च मोक्षसुखाज्ञानान्न गृह्णन्तीतिवाच्यम् । 'मत्सेवया प्रतीतं च सालोक्यादिचतुष्टयम् । नेच्छन्ति सेवया पूर्णाः कुतोऽन्यत्कालविभुत'मितिवाक्ये सेवया पूर्णा इत्युक्त्या तेषां भगवता सभाजनात्, अन्यथा अज्ञत्वात्न गृह्णन्तीति भगवान् तेषां निन्दामेव कुर्यान्न स्तुतिम् । अतो ज्ञायते भगवत्सेवायां मोक्षादप्यधिकरसोस्तीति । 'मधुद्विदसेवानुरक्तमनसामभवोपि फल्यु'रिति वाक्याच्च । अतः फलदशायामाधिदैविकवृन्दावनादौ या फलरूपा भगवत्सेवा सा मोक्षादप्युत्कृष्टा । अतः सा भगवता परमानुग्रहभाजनाय तादृशाधिकारिणे पुष्टिभक्ताय दीयते, न तु सर्वेभ्यः भक्तेभ्य इति ज्ञेयम् । 'अस्त्वेवमंग भगवान् भजतां मुकुन्दो मुक्तिं ददाति कर्हिचित्सम न भक्तियोग'मिति शुकवाक्यात् । इह भक्तियोगमित्यस्य फलरूपपुष्टिभक्तियोगमित्यर्थो ज्ञेयः । एतस्मिन् श्लोके मुक्तिं ददाति भक्तिं न ददातीत्युक्त्या भगवत्कर्तृकदानं विना तादृशी भक्तिर्न प्राप्यत इत्युक्तं भवति । अत एवानापि मूले अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथ इत्यनेन दानमेवोक्तम् ।

तथा च सिद्धमेतत् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिमार्गीयसेवायामेव, फलद्वयं तु मर्यादाभक्तानाम् । ननु तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्ये 'देवानां गुणलिंगाना'मित्यत्र भक्तेर्लक्षणमुक्त्वा 'पश्यन्ति ते मे' इत्यादिना भक्तिफलत्वेन फलत्रयमुक्तम् । तत् कथ-

मुच्यते सेवायां फलत्रयमिति चेत् । न । भक्तिशब्देन सेवाया एवाभिधानात् । भज सेवायामिति धात्वर्थोत् । 'लक्षणं भक्तियोगस्य निर्गुणस्य ह्युदाहृतम्,' 'अतैतुक्यव्यवहिता या भक्तिः पुरुषोत्तमे,' 'सालोक्यसाष्टिसामीप्यसारूप्यैकत्वमाप्नुत । दीयमानं न गृह्णन्ति विना मत्सेवनं जनाः' 'स एव भक्तियोगाख्य आत्यन्तिक उदाहृत' इत्यादी भक्तिपद-
गुक्त्वा, मध्ये सेवत्पदं पठित्वा अग्रे स एव भक्तियोगाख्य इति भक्तिपदमुक्तम् । अतोपि ज्ञायते भक्तिशब्देन सेवैव । 'देवानां गुणलिंगानां'मितिलक्षणमुक्त्वा 'नैकात्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरता मदीहा' इत्यत्र 'सेवाभिरता' इत्यनेन सेवैवाभिहिता, अतोपि भक्तिशब्देन सेवैव । तदुक्तं निबन्धे सर्वनिर्णये, 'भक्तिशब्दस्य धात्वर्थः सेवा प्रत्ययार्थः प्रेमे'ति । तथा च प्रेमसेवा भक्तिशब्दार्थः । इयमेव प्रेमसेवा मानसी सेवेत्युच्यते 'चेतस्तत्त्ववर्णं सेवे'ति सिद्धान्तमुक्तावल्यां मनोवृत्तेः सेवात्वकथनादत्रापि 'मनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु ये'त्यनेन मनोवृत्तेर्भक्तित्वकथनात् । अतो 'यादृशी सेवना प्रोक्ते-
त्यत्र सेयनाशब्देन मानसी सेवोच्यते । तस्याः सिद्धौ अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं भवति, तस्मात्तस्मात्तम्ये गौणं फलद्वयमुक्तम् । अतो भक्तिशब्देन मुख्यतया मानसी सेवामिधीयते ।

इदं स्वपक्षेयम् । 'देवानां गुणलिंगानां'मिति भक्तेः स्वरूपलक्षणमुक्त्वा, 'नैका-
त्मतां मे स्पृहयन्ति केचिन्मत्पादसेवाभिरतामदीहा' इत्यनेन भक्तेः कार्यलक्षणमुक्तम् ।
तथा च मोक्षान्तपुमर्थस्पृहाराहित्यसम्पादकत्वं तादृग्भक्तिव्यमिति भक्तेः कार्यलक्षणम् ।
एवं सति सर्वपुमर्थान् भक्ता न स्पृहयन्तीत्युक्ते भगवत्स्वरूपमात्रं स्पृहयन्तीति सिध्यति ।
एवं सकलपुरुषार्थाभिलाषशून्ये पुरुषोत्तमस्वरूपमात्रफलमिलापिणि भक्ते परमानुग्रह-
परवशो भगवान् स्वरूपात्मकफलप्राप्तये तत्फलप्राप्त्यनुकूलमलौकिकसंघातं सम्पाद्य स्वयं
फलरूपेण सर्वेन्द्रियविषयो भवति । तदेतदुक्तम् । अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः
सिद्ध्येन्मनोरथः इति मूले, अलौकिकसामर्थ्यमित्यनेन टीकायां विवृतं च । ननु
तृतीयस्कन्धे अलौकिकविग्रहप्राप्तिर्नोक्तिरिति कथमत्राचार्यैरलौकिकसामर्थ्यं फलत्वेनोक्तम् ।
तत्किंप्रमाणकमिति चेत्, श्रूयताम् । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंस प्रसन्नवक्रारुणलोचनानी'
त्यनेन भगवद्दर्शनादीनां फलत्वेनोक्तिरत्र मानम् । अन्यथा तादृशमलौकिकसंघातं विना
'पश्यन्ति ते म' इत्यात्रोक्ता दर्शनाद्युक्तिर्विरुध्यते । लौकिकेन्द्रियवर्गस्य निवृत्तत्वात् ।
'जरयत्याशु या कोशं निगीर्णमनलो यये'तिवाक्यात् । अतो दर्शनाद्यन्यायानुपपत्त्या अलौकिक-
देहेन्द्रियप्राप्तिराक्षिप्यते । सर्वतो बलवती ह्यन्यथानुपपत्तिः । तथा च सिद्धमलौकिक-
सामर्थ्यरूपमुत्तमं फलमुत्तमानाम् ॥ १ ॥

एवमुत्तमाधिकारिणामुत्तमफलमुक्त्वा मध्यमाधिकारिणां फलमाहुः सायुज्यमिति ।
'मद्भक्तिं लभते परं' भक्त्या मामभिजानातीत्युक्त्वा 'विशते तदनन्तर'मित्यत्रोक्तं सायु-

ज्यमित्यर्थः । इदं मध्यमं फलम्, अलौकिकसामर्थ्यापेक्षया हीनम्, सेवौपयिकदेहापेक्षयो-
त्तमम् । अतो मध्यमम् । अलौकिकेन्द्रियवर्गस्य दानसापेक्षत्वान्मध्यमानां तदलाभे सायुज्यं
भवति । तदुक्तं मूले, फलं वेति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

फलशब्देन सायुज्यम् । साधारणमर्यादया सर्वेषां भक्तिमतां तत्प्राप्तेः । 'हृतात्मनो
हृतप्राणांश्च भक्तिरनिच्छतो मे गतिमर्षी प्रयुक्त' इति तृतीयस्कन्धवाक्यात् । न चात्र
वाक्ये 'अनिच्छत' इतिपदेन मोक्षेच्छाशून्यानां पुष्टिभक्तानां ग्रहणात्तेषामेव सायुज्य-
लाभोस्तीतिवाच्यम् । मोक्षसृष्टयैव तैर्भगवद्भक्तेः कृतत्वात् । अनिच्छाकथनं तु भक्तिमहिम्ना
कदाचित्तादृशभावोदयात् । न ह्ययं भावस्तेषां सार्वदिकः । अतो भगवति प्रेमाप्येतेषां
सोपाधिः । मोक्षदानृत्वेन भगवति जातत्वात् । अत एतेषां सायुज्यप्राप्तिर्भवति । एतच्च
तृतीयाध्यायभाष्ये स्फुटम् । पूर्वोक्तलौकिकसामर्थ्यरूपफलाधिकारिणां तु भगवति निरुपा-
धिकं प्रेम । सायुज्यादिपुमर्थस्य स्पृहाराहित्येनैवोत्पन्नत्वात् । अतो भगवत्स्वरूपस्य सकले-
न्द्रियास्वाद्यत्वेन तेषामपेक्षितत्वादलौकिकसंघातं दत्त्वा सर्वेन्द्रियास्वाद्यो भवति, येषां
मोक्षदानृत्वेन सोपाधिकं हरौ प्रेम तेषां सायुज्यमिति विवेकः ।

एवं मध्यमानां फलमुक्त्वा हीनानां फलमाहुः सेवौपयिकदेहो वेति । व्यापि-
वैकुण्ठादौ पार्षदादिदेहप्राप्तिरित्यर्थः । 'अथो विभूतिं मम मायाविनस्तामैश्वर्यमष्टांगमनु-
प्रवृत्तम् । श्रियं भागवतीं वा स्पृहयन्ति भद्रां परस्य मे ते श्रुवते तु लोके' इतिकपिलवाक्यात् ।
एतदामासे 'सालोक्यादिरूपं फलमाहे'ति सुवोधिन्त्यामुक्तत्वात् ।

अत्र केचिद्वैकुण्ठशब्देन व्यापिवैकुण्ठेतरवैकुण्ठानां ग्रहणमिति वदन्ति । तत्र ।
'व्यापिवैकुण्ठे सर्वमैश्वर्यादिकमश्रुवत इत्यर्थ' इति सुवोधिन्त्यामुक्तत्वात् । न चालौकिक-
सामर्थ्यं मुख्यफले तादृशविग्रहप्राप्तिरुक्ता, एवं तृतीयेपि सेवौपयिकदेहस्याप्राकृतस्य प्राप्ति-
रुच्यते, अतः प्रथमतृतीययोः साम्यमापतितमिति वाच्यम् । प्रथमफले भगवतः सर्वेन्द्रिय-
भोग्यत्वेन तद्भोग्यानुगुणदेहलाभः, तृतीये तु सेवामात्रयोग्यदेहलाभ इति विशेषवैलक्षण्यात् ।

इदमत्र ज्ञेयम् । अलौकिकसामर्थ्यरूपं फलं व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं नि आधिदैविके
वृन्दावनवृहद्वनादौ प्राप्यते । 'पश्यन्ति ते मे रुचिरावतंसे'त्यस्य व्याख्याने वृन्दावनादौ
भगवत्साक्षात्कारो भवतीति सुवोधिन्त्यामुक्तत्वान्मूले अधिकारशब्देन सेवौपयिकदेहो
युज्यते, तादृशदेहस्य सेवाधिकाररूपत्वात् ।

एवं फलत्रयमुक्तम् । तत्रालौकिकसामर्थ्यरूपं फलं पुष्टिभक्तानाम् । सायुज्यं सेवौ-
पयिकदेहो मर्यादाभक्तानाम् । अत एव, नवमनिघन्ते 'देहभावे दृढे तु स्याद्भक्तानां
कृष्णदासता । सायुज्यं वान्यथा तस्मिन् गंगातीरे न संशय' इत्यनेन गंगासेवातः सायुज्य-
सेवौपयिकदेहप्राप्तिरुक्ता । सिद्धान्तयुक्तावल्यां 'मर्यादास्तु गंगायां श्रीभागवततत्पर'

इत्यनेन मर्यादास्थस्य तु गंगासेवनमुक्तम् । अत एव 'मर्यादाभक्तिमार्गस्य काष्ठा गंगा परा मते'ति निबन्धे उक्तम् । अत एव मर्यादाभक्तेः सायुज्यादिकलम् । पुष्टिनकेस्तु नित्यलीलाप्रवेशरूपं फलमिति स्पष्टमेव तृतीयचतुर्थ्याप्यभाष्ये निरूपितमिति दिक् ।

न कालोत्र नियामकः । अत्र फलत्रयेपि कालो न नियामकः । फलत्रयं कालपरिच्छेद्यं न भवतीत्यर्थः । 'न कर्हिचित्पत्तराः शान्तरूपे नक्ष्यन्ति नो निमिषो लेडि हेति'रिति कपिलवाक्यात्, 'मत्परा न नक्ष्यन्ती'त्युक्त्या मत्पराशब्देन फलत्रयप्राप्तानां ग्रहणात् ॥ १॥ ॥

कार्यमात्रप्रतिबन्धकाभावत्वेन कारणतास्वीकारात् सेवासिद्ध्यर्थं सेवाप्रतिबन्धा दूरी-
कर्तव्या इति तदर्थं प्रतिबन्धकारिरूपयन्ति ।

उद्देगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम्, उद्देगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा । उद्देगो भगवत्सेवासमये चित्तक्लेशप्रदश्चाश्रत्यविशेषः । स च भगवत्सेवां प्रतिबध्नाति । भोगः सुखसाधकतया विषयासक्तिसत्त्वादकत्वेन भगवदासक्तिविरोधात् सेवाविरोधी । एतत्प्रति-
बन्धकद्वयं दुःखसुखसाधकं प्रतिबन्धरूपम् । 'प्रतिबन्धकं तदासीनं दुःखसुखे प्रयच्छ-
ती'त्यस्य न नामान्तरेण निर्देशः, किन्तु प्रतिबन्धशब्दाभ्यामैव । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा बुद्ध्यात्मना वातुमुत्तस्वभावा'दित्यत्र वाङ्मनसोर्विशिष्टकार्यमादाय इन्द्रिये-
भ्यः पृथक्तया गणनात् । एवमुद्देगभोगयोरपि दुःखसुखप्रदत्वेन विशिष्टत्वात्, पृथक्-
निर्देशः । अन्यथा प्रतिबन्धकशब्देनैव उद्देगभोगयोर्ग्रहणसम्भवात् पृथक्त्वमनिर्देशो
प्यर्थः स्यात् । त्रयाणामिति । उद्देगप्रतिबन्धभोगानां यानि साधनानि हेतवस्तेषां
परित्यागः कर्तव्यः । साधनपरित्यागे प्रतिबन्धानामनुत्पत्तेः । मूले बाधकानां
परित्याग इत्यस्य तेषां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति व्याख्यानं टीकायाम् ।
प्रतिबन्धकेषु भोगशब्देन लौकिको भोगो आद्यो न त्वलौकिक इत्याहुः भोगो
द्विविध इत्यारम्य लौकिकस्त्वाज्य एवेति व्याख्यानं टीकायाम् । मूलार्थस्तु
भोगे लौकिकालौकिकभोगे एकं लौकिकभोगात्मकं परं प्रतिबन्धक-
मिति । तत्राद्य इति । साधारणप्रतिबन्धभगवत्कृतप्रतिबन्धयोर्मध्ये आद्यः साधारणप्रति-
बन्ध इत्यर्थः । तस्य स्वरूपं तु सुखदुःखाजनकत्वेन सेवाप्रतिबन्धकत्वम् । यथा सेवा-
समये उदासीनेन वागादिव्यवहारः क्रियते स सेवां प्रतिबध्नाति, उद्देगभोगौ तु दुःखसुख-
जनकौ, सेवाप्रतिबन्धकाविति विवेकः । बुद्ध्या त्याज्य इति । चातुर्येणेत्यर्थः । तथा च
व्यवहाराचातुर्येण सेवानवसरे लौकिकं कार्यं तथा कर्तव्यं यथा सेवानवसरे तादृशं वागादि-
व्यवहारकार्यमेव न पतेदित्यर्थः । अथवा साधारणप्रतिबन्धो वेदानन्दारूपः पापरूपश्च । स

तु बुद्ध्या त्याज्यः, बुद्धिपूर्वकं तस्य त्यागः कर्तव्य इत्यर्थः । अलौकिकभोगस्त्विति । भगवत्सेवार्थं मुसदुर्वासनादिदोषनिवृत्तये ताम्बूलभक्षणादिरूपः, भगवद्भामित्वादलौकिकः । 'मन्निष्टं निर्गुणं स्मृतं मितिवाक्यात् । 'कायेन वाचा मनसेन्द्रियैर्वा' इति श्लोके भगवदर्थं कृतस्य दन्तधावनादेरपि भगवद्धर्मत्वस्य नवयोगिप्रसंगे कविनोक्तत्वात् । 'धर्मान् भागवतान् व्रते'ति प्रश्नोपक्रमात् । श्रीमत्प्रभुचरणैः स्वतन्त्रे तथा व्याख्यानाच्च । फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति । साधनत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । अलौकिकसामर्थ्यरूप-फलसाधको भवतीति यावत् । अतोयमलौकिकभोगो न त्याज्यः । तदुक्तं मूले ।

निष्प्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ।

अर्थस्तु महान् भोगः पूज्यो भोगो भगवत्सेवार्थमंगरामलेपादिरूपः निष्प्रत्यूहं निर्विघ्नं यथा स्यात्तथा प्रथमेऽलौकिकसामर्थ्यरूपे फले प्रविशति, तत्फलसाधको भवतीति यावत् । साधारणप्रतिबन्धस्य बुद्ध्या त्याज्य इत्यनेन निवृत्त्युपाय उक्तः ॥२॥३॥

एवं भगवत्कृतप्रतिबन्धकस्यापि निवृत्त्युपायो वक्तव्य इत्याशङ्क्य नास्य कश्चिन्निवृत्त्युपाय इत्याहुः भगवत्कृतश्चेदित्यारभ्य विवेक इत्यन्तेन । तदा भगवान् फलं न दास्यतीति । सेवाफलं मुक्तिरूपं न दास्यतीत्यर्थः । तदान्यसेवापीति । मुक्तिप्राप्त्यर्थ-मन्यस्य तीर्थोदेरित्यर्थः । तत्र हेतुः । तदाऽसुरोयमिति । आसुरस्य तु 'निबन्धायासुरी मते'ति भगवद्वाक्यात् तस्य मुक्तिर्न भवतीति तीर्थोदसेवापि व्यर्थेति भावः । तदुक्तं मूले ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हीति ।

ननु यस्य भगवत्कृतः प्रतिबन्धः स आसुरः, तस्य सर्वथा मुक्तिर्नास्तीति निरूपितम्, तर्हि फलाशाराहित्यजनितक्लेशः स्यात्, तत्क्लेशनिवृत्तिः कथं स्यादित्याशङ्क्य क्लेशनिवृत्त्युपायमाहुः तदा ज्ञानमार्गेणेति । येनाहमुत्पादितः तेन परमेश्वरेण यद्विचारितं तथैव भविष्यतीति मया दुःखं त्याज्यमित्यादिज्ञानरूपेण साधनेन नैश्चिन्त्येन श्येयमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

यथा वा तन्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ।

साधनमिति शोकाभावसाधनमित्यर्थः । एवं साधारणप्रतिबन्धो बुद्ध्या त्याज्य इत्युक्त्वा भगवत्कृतप्रतिबन्धस्याशङ्क्यत्यागत्वात् तज्जन्यशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण श्येयमित्युक्तम् ॥ ४ ॥

अतःपरं भोगरूपप्रतिबन्धनिवृत्त्युपायमाहुः साधारणो भोगः कथमित्यारभ्य त्याज्य इत्यन्तेन । भोगस्य सुखहेतुत्वेन त्याज्यत्वं न मनस्यायातीत्याशङ्क्याहुः ।

सविघ्नोत्प्लोघातकः स्यादिति ।

सविघ्नत्वादल्पत्वाद्भोगस्य त्याज्यत्वम् । भोगस्य सविघ्नत्वमल्पत्वं च मुहुर्मुहुर्विचार्य त्यागः कार्य इति भावः । साधारणप्रतिबन्धस्य तु घातकत्वात्त्याज्यत्वम् । साधारण-

प्रतिबन्धश्च वेदनिन्दारूपः पापरूपश्च । स च महादोषरूपत्वात् सेवासिद्धेर्घातको भवति । अत एव वेदनिन्दायाः पापानां च जन्मान्तरसम्पादकत्वं नियन्धे सेवाप्रकरणे उक्तम् । 'अत्रापि वेदनिन्दायामधर्मकरणात्तथा । नरके न भवेत् पातः किन्तु हीनेषु जायते' इति । एतस्य सर्वेषु सेवाधिकारिषु सम्भवात् साधारणत्वम्, सकलसत्कार्यमात्र-प्रतिबन्धकत्वाच्च साधारणत्वम् । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु असुरमाश्रयिपयकत्वादसाधारण इति विशेषो ज्ञेयः । एतौ सदा प्रतिबन्धकाविति । लौकिकभोगसाधारणप्रतिबन्धौ सदा सेवाप्रतिबन्धकौ । लौकिकभोगस्य वेदनिन्दारूपपापरूपसाधारणप्रतिबन्धस्य च सर्वदा सम्भवात् सर्वदा प्रतिबन्धकत्वमित्यर्थः । तदुक्तं मूले ।

यत्नादेतौ सदा भतौ ।

सदा प्रतिबन्धकौ भतावित्यर्थः । भगवत्कृतप्रतिबन्धस्याशक्त्यत्यागत्वादनिवार्य-त्वेन आसुरजीवस्य सेवाफलाभाव इति निरूप्य तत्कृतशोकनिवृत्तये ज्ञानमार्गेण स्थितिः कार्येति पूर्वं निरूपितम् ।

अतःपरं येन ज्ञानमार्गेणपि नाश्रयितुं शक्यस्तस्यासुरस्य वित्तस्वास्थ्यप्रकारमाहुः ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाहेति । यस्यासुरस्य ज्ञानस्थित्यभावस्तस्य चिन्ताऽभावसम्पादनार्थमित्यर्थः । द्वितीय इतीति । भगवत्कृतप्रतिबन्ध इत्यर्थः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

अर्धस्तु प्रतिबन्धयोर्मध्ये द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे चिन्ता न कर्तव्या । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । मम संसार एव फलं परमेश्वरेण विचारितं न मुक्तिः । अत आश्रय न रक्षणीया । 'निबन्धायासुरी भता' इति वाक्यात् । एवं च चिन्तापि न कार्येति । एवं प्रकारेण स्वास्थ्यं मनसि सम्पादनीयमितिभावः ।

एवमासुरस्य भेदद्वयम् । तत्र 'ज्ञानमार्गेण स्वातन्त्र्य'मित्येकः प्रकारः पूर्वं टीकाया-मुक्तः । मूले अकर्तव्यं भगवन् इत्यारभ्य विवेकः साधनं मतमित्यन्तेनोक्तः । द्वितीयप्रकारस्तु 'ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावार्थमाहे'त्यनेन टीकायामुक्तः । मूले द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयादित्यनेनोक्तः । एवं द्विविधस्याप्यासुरस्य सेवाफलाभावो निरूपितः, शोकभावप्रकारयोक्तः ॥ ५ ॥

अतः परमुद्देगरूपप्रतिबन्धे किं कार्यमित्याकांक्षायामाहुः न त्वाचे दातृता नास्तीति ।

न त्वाचे दातृता नास्ति तृतीये चापकं गृहम् ।

आद्ये त्रिषु बाधकेषु बाधे उद्देगरूपे प्रतिबन्धे तु चिन्ता न त्याज्येति पूर्वस्याभ्यां

चिन्तापदत्याज्यपदाम्यामन्वयः । तथा चोद्वेगरूपप्रतिबन्धस्य निवारयितुं शक्यत्वेन तन्निवृत्त्युपायचिन्तां कृत्वा उद्वेगो निवर्तनीय इत्यर्थः । असाध्ये हि चिन्तात्यागो विधेयः । 'तस्मादपरिहार्येयं न त्वं शोचितुमर्हसीति वाक्यात् । साध्ये तु चिन्ता रक्षणीयैव । यद्युद्वेगरूपप्रतिबन्धनिवृत्तिर्न स्यात्तदा किं स्यादित्याकांक्षायामाहुः । आद्यफलाभाव इति आद्येन फलाभाव इति तृतीयातत्पुरुषः । आद्यशब्देन प्रतिबन्धेषु आद्य उद्वेगरूपस्तेन कृते फलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति, भगवान् सेवाफलं न दास्यतीत्यर्थः । तत्र हेतुः । तदा सेवा नाधिदैविकीत्युक्तं भवति । 'मनसो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या । अनिमित्ता भागवती भक्तिर्मुक्तैर्गरीयसी'ति तृतीयस्कन्धे कपिलवाक्यात् सेवाया भगवत्परमनोवृत्तिरूपत्वेन तत्र चित्तस्यैर्यस्यापेक्षणादुद्वेगे च चित्तस्यैर्यनाशात् सेवाया आधिदैविकीत्वं न स्यात्, अत उद्वेगनिवृत्तिः कर्तव्येति तात्पर्यम् । पूर्वं त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तं टीकायाम्, बाधकानां परित्याग इत्युक्तं मूले । ततश्चोद्वेगत्यागः प्रतिबन्धत्यागो भोगत्यागश्चेति त्यागत्रयमनुमतं भवति । तेषु तृतीयस्य भोगत्यागस्योपायमाहुः भोगाभावस्तदैवेत्यादिना । मूले तृतीये बाधकं गृहमित्युक्तम् । अर्थस्तु तृतीये भोगत्यागे गृहं बाधकम् । गृहस्य सर्व-त्मना भोगत्यागासम्भवादिति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ।

अर्थस्तु इयमुद्वेगादिप्रतिबन्धकत्रयी अवश्यं स्ववश्या न भवति । अतः सदा भाव्या विचारणीया, एतत्प्रतिबन्धकत्रयाः साधनपरित्यागो विचार्यः । एतत्प्रतिबन्धकत्रयात् सावधानतया स्थेयमिति तात्पर्यम् । ननु तर्हि प्रतिबन्धकत्रयसम्भवात् सोपायं सेवामार्गं त्यक्त्वा ज्ञानादिमार्ग एवानुष्ठेय इत्याशङ्कामपनुदन्तो ज्ञानादिमार्गेण सेवासाध्यं फलं न भवतीत्याहुः सर्वमन्यन्मनोभ्रम इति । सेवातिरिक्तज्ञानादिरूपं साधनं तु न सेवासाध्यफलसाधकम् । अतोत्र पूर्वनिरूपितफलत्रयाकांक्षिभिरन्यत्साधनं कार्यमितिज्ञानं भ्रममात्रमित्यर्थः ॥ ६ ॥

ननु पुष्टिमार्गीयस्य भगवदनुग्रहप्राप्तस्य भगवत्पुष्टिस्वभावात् सेवाफलं सर्वथा भविष्यत्वेवं प्रतिबन्धकत्रयी त्वप्रयोजिकेति किमर्थं तद्विचारः कर्तव्य इत्याशङ्क्य तादृशस्यापि एतत्प्रतिबन्धकत्रयी विचारणीयैवेत्याहुः तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

तदीयैः पुष्टिमार्गीयैरपि तत्कार्यम् । प्रतिबन्धकत्रयीभावनं कार्यम् । किमर्थं कार्यमित्याकांक्षायामाहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेत् । यद्यपि पुष्टौ फलाभावो नास्ति, तथापि फलविलम्बस्तु प्रतिबन्धकत्रयेण भवेदतः पुष्टौ पुष्टिमार्गे न विलम्बयेद्विलम्बं न कार-

येत्, प्रतिबन्धकत्रयादसावधानश्चेत् स्यात्तदा विलम्बो भवेत्, अतः प्रतिबन्धकत्रयीभावनं सुदुर्मुहुः कृत्वा त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्यः । सोऽपि शीघ्रमेव, न विलम्बेन । एतद्विलम्बे फलविलम्बो भवेदिति भावः ।

ननु प्रतिबन्धकत्रयसाधनपरित्यागेऽपि सर्वत्र गीताभागवतादौ प्रकृतिगुणानां सत्त्वरजस्तमसां प्रावृत्यस्योक्तत्वात्तत्क्षोभकृताः सेवाप्रतिबन्धो भवेत्तदर्थं किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः गुणक्षोभेऽपीति ।

गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणानां क्षोभेऽपि एतदेव मनुक्तमेव द्रष्टव्यं विचारणीयमिति । एतद्विचारे साधनपरित्याग एवोपायत्वेन स्फुरेत् । गुणक्षोभसाधनं तु सगुणवस्तुसंगः । सगुणं वस्तु भगवतैकादशे निरूपितं पञ्चविंशाध्याये । एवं सति सगुणवस्तुस्वरूपं ज्ञात्वा तत्संगस्य त्यागः कर्तव्यः । व्यवहारनिर्वाहस्तु 'मन्त्रिणं निर्गुणं स्मृत'मित्यादिवाक्याद्भगवत्सम्बन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वाद्भगवदुपभुक्तशिष्टपदार्थः कर्तव्यः । तथा सति गुणक्षोभदोषोऽपि न भवेदित्यर्थः ॥ ७ ॥

ननु भगवदीयाः पदार्था निर्गुणाः, तैः सम्बन्धदोषपरिहार उक्तः, स च न सम्भवति, सर्वस्यापि पदार्थस्य गुणत्रयात्मकत्वमितिसांख्यसिद्धान्तादित्याशङ्क्याहुः ।

कुसुष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७ ॥

भगवन्छास्त्रविरुद्धत्वात् सांख्यसिद्धान्तोक्तप्रमेयकथनं कुसुष्टिः । अतस्तादृशज्ञानं भ्रम एव । यद्यपि सर्वपदार्थस्य सगुणत्वं, तथापि भगवत्सम्बन्धिपदार्थस्य निर्गुणत्वमेव । 'मन्त्रिणं निर्गुणं स्मृतम्' 'मन्त्रिकेतुं तु निर्गुणम्' 'निर्गुणं मदपाश्रय' मित्यादिवाक्येभ्य इति भावः ।

सेवां पुष्टिपथप्रोक्तां कारयित्वा निजां फलम् ।

ददातु प्रथमं देवो बालकृष्णो मदीश्वरः ॥ १ ॥

इति श्रीमद्भगवद्गीर्णधरश्रीवल्लभाचार्यचरश्रीविद्वलेश्वरचरणानुचरसेवकेन लालभट्टोपनामबालकृष्णदीक्षितेन विरचिता सेवाफलविवृति-
टिप्पणी समाप्ता ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

मठपतिश्रीजयगोपालभट्टकृतविवरणसमेतम् ।

चारुवर्हलसन्मौलि वेषुवादविशारदम् ।

दुःखं दलयतादुच्चैस्त्रिभंगललितं महः ॥ १ ॥

नत्वा श्रीवल्लभाचार्यास्तत्सुवान् विठ्ठलेश्वरान् ।

विश्रुत्या सहितं सेवाफलं व्याख्यायते मया ॥ २ ॥

गीताभागवतादावप्युक्तं पण्डितबुद्धिगम् ।

पुष्टिसेवाफलं ज्ञात्वा विचारे त्वक्षमान् निजान् ॥ ३ ॥

विवोधयिषवश्चक्रुर्ग्रन्थं सेवाफलाभिधम् ।

सम्यग्विवरणोपेतं श्रीमदाचार्यपण्डिताः ॥ ४ ॥

पद्गुणाः सप्तमो धर्मा सर्वधर्म्यधिको ब्रजे ।

यथा विराजते नित्यं तत्सेवायाः फलं तथा ॥ ५ ॥

सर्वसेवाफलेभ्योत्र ज्ञायतामधिकं पुनः ।

इति ज्ञापयितुं सार्धसप्तपद्यैर्निरूपितम् ॥ ६ ॥

अथ श्रीभगवद्गीताश्रीभागवताशुभाष्यभगवत्तत्त्वप्रदीपसुबोधिन्यादिसमाकलना-
समर्थैः कैश्चिदतिशृङ्खलामाजनेः स्वीयभगवदीयैः पृष्ठाः श्रीवल्लभाचार्यचरणाः स्वभार्गीयसेवाफलं
निरूपयन्ति यादृशी सेवना प्रोक्तेत्यादि सार्धपद्येन ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

एतस्य विवरणं तु सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवो-
पयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्विति । अत्र सेवायामिति तु यादृशी सेवना
प्रोक्ता तत्सिद्धावित्येतस्य विवरणम् । फलत्रयमिति तु फलमुच्यतं इत्यस्य विव-
रणम् । अलौकिकसामर्थ्यमित्यादि अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिध्ये-
न्मनोरथ इत्याख्य अधिकारो वेत्येतदन्तस्य च विवरणं बोध्यम् ।

अथ व्याख्या । यादृशी 'कृष्णसेवा सदा कार्या मानसी सा परा मता, चेतस्त्वत्प्रवर्णं सेवा तस्मिन्दौ तनुवित्तवे' त्यादिना स्वतनुजस्ववित्तजसेवया प्रेम्णि जाते आसक्तिस्वरूपतत्प्रवर्णचेतस्स्वरूपा फलरूपा मानसी सेवेति सिद्धान्तमुक्तावत्युक्त-प्रकारा सेवना सेवा मया प्रोक्ता तस्याः सिद्धौ पूर्णतयाविर्भावे सति यत्फलं भवति तदुच्यते कथ्यत इत्यर्थः । ननु सिद्धान्तमुक्तावल्यां तु स्वतनुजस्ववित्तज-सेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिः कण्ठरवेण नोक्तेति कथं भवतोच्यत इति चेत्? अत्रोच्यते । 'यथा मक्तिः प्रवृद्धा स्यात् तथोपायो निरूप्यते, वीजभावे द्ये तु स्यात् त्यागाच्छ्रवण-कीर्तना'दित्युपक्रम्य 'वीजदारब्धप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः, अव्यावृत्तो भजे-त्कृष्णं पूजया श्रवणादिभि'रित्यादिना स्वतनुजस्ववित्तजसाधनरूपसेवामुक्त्वा 'ततः प्रेम तथासक्तिर्यसनं च यदा भवेदि'त्यनेन साधनरूपसेवोत्तरं प्रेमोत्पत्तिरुक्ता, तदनन्तरमासक्तिरुक्ता, तदनन्तरं व्यसनं चोक्तं श्रीमदाचार्यवर्यैर्मक्तिवर्धिन्यामिति । एकत्र निर्णीतः शास्त्रार्थोपरत्रापि प्रवर्तत इति न्यायं मनसिकृत्यास्मत्प्रभुभिः सिद्धान्त-मुक्तावलीविधृतानुक्तमितेन निरूपयिस्वतर्बखनिवेदनपूर्वकं तत्रैव स्वदेहविनियोगे प्रेम्णि जाते सा भवती'ति मयाप्युक्तमित्यवेहि । तर्हि फलमिलाकांक्षायांमिदमिदं फलमिति फलश्रयं विवक्ष्य आय फलमाहुर्मूले अलौकिकस्य दाने हीति । एतद्विवरणं त्वलौकिकसामर्थ्यमिति । अत्र द्वितीयातत्पुरुषस्त्वसम्भवेव, तृतीयापञ्चमीपष्ठी-तत्पुरुषाणां सम्भवित्वेपि क्लिष्टार्थता सम्भवतीत्यलौकिकाय सामर्थ्यमिति चतुर्थीतत्पुरुषा-श्रयणादलौकिके सामर्थ्यमलौकिकसामर्थ्यमिति सप्तमीतत्पुरुषाश्रयणाद्वा अलौकिकविषयक-सामर्थ्यं यावदलौकिकसम्बन्धजनितसुखदुःखानुभविषयकशक्तेति यावदित्यर्थो ज्ञेयः । एवं च सति 'निःप्रत्यहो महान्भोगः प्रथमे विद्यते सदे'ति मूले, तथा च 'अलौकिक-भोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीति तद्विवरणे चोक्तो ह्यलौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश उपपन्नो भवेत्, तस्याप्यलौकिकपदेन संग्रहात् । कर्मधारयाश्रयणे तु सामर्थ्यमात्र-सैवालौकिकत्वात्तदतिरिक्तालौकिकभोगादेरलौकिकसामर्थ्यरूपत्वाभावाद्दलौकिकपदेनासंग्र-हादलौकिकसामर्थ्यरूपप्रथमफले प्रवेशोक्तिरसंगता स्यात् । तस्माच्चतुर्थीतत्पुरुषः सप्तमी-तत्पुरुष एव वाच्य साधुतरो न कर्मधारय इति बोध्यम् । यद्वा । न लौकिकमलौकि-कम्, अलौकिकं च तत्सामर्थ्यं चेति कर्मधारय एवास्तु । न च पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति वाच्यम् । अलौकिकभोगस्त्वलौकिकसुखदुःखसाक्षात्कारस्तु फलानां मध्ये प्रथमे फलेऽ-लौकिकसामर्थ्येऽधिकरणरूपे प्रविशति प्रविष्टो भवति, तदर्थमेवालौकिकसामर्थ्यैस्स भग-वता दानात् । एवं च न पूर्वोक्तदूषणापत्तिरिति दिक् । एवं च विवरणे मूलस्यालौकिक-पदस्यालौकिकविषयकसामर्थ्यपरत्वेनालौकिकसामर्थ्यपरत्वेन वा व्याख्यानात् कस्यचि-देतत्संगतो कस्यचित्चेतदेहपातोत्तरं वृन्दावनादिष्वलौकिकसंपात एव वा ह्यलौकिक-

विषयकसामर्थ्यरूपस्यालौकिकसामर्थ्यरूपस्य वा फलस्य दाने वितरणे स आद्यः प्राथमिकः सत्संगादिनेदं प्रथमतयोत्पन्नः प्रियतमभगवत्संगमविषयको भक्तस्य मनोरथः स हि निश्चयेन सिध्येन्मनोरथविषयीभूतपदार्थप्राप्त्या पूर्णो भवेत्, तददाने तु न पूर्णो भवेदित्यर्थः । तथा च मनोरथविषयीभूतप्रियसंगमसाधकं प्राथमिकं फलमलौकिकविषयकसामर्थ्यप्राप्तिरिति चोच्यम् । अल्पः सिध्येन्मनोरथ इति पाठे त्वलौकिकस्यालौकिकविषयकसामर्थ्यस्यालौकिकसामर्थ्यस्य वा अदाने हि निश्चयेन विप्रयोगोद्रेके सति कदाचित् कदाचिन्मनसि जायमानत्वादल्पः स्वल्पो मनोरथः प्रियसंगमविषयकः सिध्येदित्यर्थो ज्ञेयः । चकारेणैतद्दान एवान्योपि मनोरथः सिध्येदिति व्याख्येयम् । अत्रैवं ज्ञेयम् । प्रथमतो मूलेच्छया 'यमेवे'ति श्रुतेर्निरुपधिरसरूपसपरिकरभगवत्कृपया शुद्धपुष्टिमार्गीयं वरणम्, तदनु सत्संगादिना प्राथमिको भगवत्संगममनोरथः, तदनु शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयः, तदनु भगवत्प्राप्तिजनकतिरोहिततापहेत्तानन्दाविर्भावाय शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यकृतं निवेदनम्, ततस्तदुपदिष्टोस्मिन्मार्गे गोपिकानामेव गुरुत्वमिति फलप्रकरणीयसिद्धान्ता 'दध च गोपीभावेन ये भक्ता' इत्याद्यादिपुराणवाक्याच्च मूलरूपशुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्याणां ब्रजभक्तानां यो भावस्तत्सजातीयभावभावनापूर्वकं स्वतनुजस्ववित्तजसाधनरूपसेवाकरणेन दृढतरकथाश्रवणादिना वा कस्यचिद्विनैव प्रेमोत्पत्तिं देहपाते 'स्वयं समुत्तीर्ये'ति श्लोके 'सदनुग्रहो भवा'नित्युक्तत्वात् प्रेमवदाचार्यस्यभगवदनुग्रहवलेन प्राप्तालौकिकदेहे रसमार्गीयत्वात् पूर्वानुरागमारग्य सकलप्रेमावस्थाविर्भावः । कस्यचिच्च भगवदिच्छया प्रेमासत्त्यनन्तमेव पूर्वानुरागजविरहेणैव व्यसनं विनैव देहपाते प्राप्तालौकिकदेहे व्यसनाद्यवस्थाविर्भावः । कस्यचित्त्वत्रैव प्राकृतदेहे प्रेम्णि जाते तदप्राप्त्या पूर्वानुरागजविरहाविर्भावः, ततः स्वसेव्यस्वरूपे वा स्वप्नादौ चातिमाग्येन साक्षादपि वा प्रसुदर्शने 'चक्षुःप्रीतिः स्मृता तत्रातीवादरनिरीक्षण'मिति लक्षणानुसाराद्भगवद्विषयकः परमादरपूर्वकनिरीक्षणरूपश्चक्षूरागरूपप्रथमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततः 'श्चित्तासंगः प्रियतमे नित्यं चित्तस्य विश्रम' इति लक्षणानुसारात् 'ततः प्रेम तथासक्ति'रित्युक्तत्वात् प्रेमोत्तरोत्पन्नासक्तिस्वरूपतत्प्रवणचेतस्त्वरूपचित्तासंगरूपद्वितीयप्रेमावस्थाविर्भावः । इयमेवावस्था सेवापदवाच्या । 'अथावस्था निरूप्यन्ते रसावस्थानसूचिकाः । बीजाङ्कुरः पल्लवश्च वृद्धिर्विस्तार एव च । अवस्था द्वितयेन स्याच्चक्षूरागादिषु क्रमात् । चक्षूरागो मनःसंगः संकल्पो जागरस्तथा । तनुता विषयद्वेषो लज्जालागस्ततः परम् । उन्मादमूर्छामरणान्येता दश दशाः स्मृता' इत्युक्तत्वाच्चक्षूरागचित्तासंगाभ्यां बीजरूपप्रथमप्रेमावस्थोक्ता । ततः 'संकल्पस्तु मनोरथ' इति लक्षणानुसारात्कदा प्रियसंगमे एवमेवं भविष्यतीत्यादिमनोरथरूपसंकल्पस्वरूपतृतीयप्रेमावस्थाविर्भावः । एतावता किञ्चिदुल्लसितः पूर्वानुरागजन्यो विरहः । अथायमलौकिकविषयत्वादलौकिको विरहः प्रलयानलादप्यतिदुःसहो भावीति लौकिक-

सामर्थ्यवता शरीरेण मनसा च सोढुमशक्यो देवकृतसम्भोगो मानुषजाला स्त्रियेवेति मगवता तापक्लेशविशिष्टालौकिकविरहरसभोगसामर्थ्यं प्रथमतो दीयते । तदनुच्छासनिश्चासस्मृत्याद्यनुभावविशिष्टो 'निद्राछेदस्तु निद्राया अभावः परिकीर्तित' इति लक्षणानुसारान्निद्राछेदरूपश्रुत्यर्थप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां संकल्पनिद्राछेदाभ्यामङ्कुरावस्थोक्ता । ततः खनुता निखिलांगानां दौर्बल्यं परिकीर्तितमिति लक्षणानुसारात् पाण्डुत्वाद्यनुभावविशिष्टतनुतास्वरूपपञ्चमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततो 'विषयेभ्यो निवृत्तत्वमरतिर्विषयान्तरे' इति लक्षणानुसाराच्चक्षुर्निमीलनासहनशीलताद्यनुभावविशिष्टविषयनिवृत्तिरूपपञ्चमप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां तनुताविषयनिवृत्तिभ्यां पल्लवावस्थोक्ता । एतावत्स्यन्तमासक्तिकार्यमेव । अत एव 'स्नेहाद्रागविनाशः स्यादासत्त्वा स्याद्गृह्यरुचि'रित्यनेन गृह्यरूप्युपलक्षिता विषयनिवृत्तिरुक्ता श्रीमदाचार्यैर्भक्तिवर्धिन्याम् । ततो 'दैहिकान्सकलान् भावान् निजां व्रीडां च दैहिकीन् । परित्यज्य हरिप्राप्त्यै यदेव सात्तदेव हि । लौकिकं वैदिकं चापि तत्कर्ता व्यसनी मत' इति दशमस्कन्धीपभागवततत्त्वदीपसिद्धान्तसिद्धलौकिकवैदिकप्रियप्राप्तिसाधनकरणरूपव्यसनविर्भावः । ततः पुनः प्रियप्राप्तिदुर्पट्वज्ञानेन 'उपस्थितान्तिके तस्मै व्यसनं स्वमवोचते'ति दशमस्कन्धपद्यव्याख्यानसुषोधिमुक्ताप्रतीकार्यदुःखस्वरूपव्यसनान्तराविर्भावः । येन विना प्रियतमांगसंयं क्षणगात्रमपि स्थातुं न शक्नोति, तेन प्रियतमांगसंयं च प्राप्नोदेव । अत एव 'यदा साद्व्यसनं कृष्णे कृतार्थः सात्तदैव ही'त्यनेन तत्रैवानुपदमेवोक्तं व्यसनोत्तरेव कृतार्थत्वमप्रतीकार्यदुःखरूपव्यसनपदवाच्यान्यव्यसनप्राप्त्या । अत एव व्रतरूपव्यसने जाते प्रियप्राप्तिरेव जाता श्रीमतीनां कुमारीणाम्, तदनन्तरं चाप्रतीकार्यदुःखरूपे व्यसने जाते एव च प्रियतमांगसंयोगे जात इति श्रीभागवते स्पष्टमेव । अत्र कृष्ण इति विषयसप्तमी निमित्तसप्तमी वा, 'चर्मणि द्वीपिन'मित्यत्रेव । तथा च कृष्णविषयकं कृष्णनिमित्तं वा यदा प्रथमव्यसनोत्तरमप्रतीकार्यं तापसहितं दुःखरूपं क्लेशपरपर्यायं द्वितीयं व्यसनं स्यात्तदा 'लज्जाल्यागोतिर्वैयश्यात् व्रणानाशोभिधीयत' इति लक्षणानुसारादाकस्मिन्कहसनरोदनाद्यनुभावविशिष्टव्रणानाशस्वरूपसप्तमप्रेमावस्थाविर्भावः । तद'न्वचेतनेषु प्रश्नादिहन्मादः परिकीर्तित' इति लक्षणानुसारादाकाशालिङ्गनाद्यनुभावविशिष्टोन्मादरूपाष्टमप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां व्रणानाशोन्मादाभ्यां वृद्धवस्थोक्ता । ततः 'प्रलयो रागदुःखादेरिन्द्रियास्तमयो मत' इति लक्षणानुसाराग्निश्वेष्टत्वाद्यनुभावविशिष्टमूर्छापरपर्यायप्रलयरूपनवमप्रेमावस्थाविर्भावः । ततः 'प्राणत्यागोतिदुःखेन मृतिस्तु परिकीर्तिते'तिलक्षणानुसारान्मृतिरूपदशमप्रेमावस्थाविर्भावः । आभ्यां मूर्छामृतिभ्यां विस्तरावस्थोक्ता । तथा चैतादृशानुभावविशिष्टव्यसनोत्तरं प्राकृतदेहपाते सच्चिदानन्दस्वरूपालौकिकदेहलाभे च सति मगवत्स्वरूपानन्दप्राप्त्या कृतार्थः स्यादित्यर्थः । अत एवेदमप्रतीकार्यदुःखमेव प्रार्थितं निरोधलक्षणाख्ये अन्ये श्रीमदाचार्यचरणैर्यच्च दुःखं यशोदाया नन्दा-

दीनां च गोकुले । गोपिकानां च यद्दुःखं तद्दुःखं स्यान्मम कचिदि'त्यादिना । अत्रेदमपि ज्ञेयम् । येषां त्वलौकिकं शरीरं तेषां तु व्यसनानन्तरं प्रभुसंगम एव, न दशमदशाप्राकट्यम् यथा रासमण्डलमण्डनानाम् । येषां तु लौकिकं शरीरम्, तेषां तु व्यसनानन्तरं दशमदशोदयो भवत्येव, यथान्तर्दृष्टगतानाम् । इदमेव ज्ञापयितुमन्तर्दृष्टगतानां लीला । अन्यथा ब्रजस्थानां सर्वेषामप्यलौकिकशरीरमिति तासामप्यलौकिकशरीरवत्तात्तथाकृतित्विर्था नीरसा च स्यादिति दिक् । 'नन्वन्ते या मतिः सा गति'रिति प्रेमवदाचार्यानुग्रहवलेनात्यसत्त्वेन पूर्वाङ्गराजभगवद्विरहेण चा तत्क्षणमेव देहपाते प्रियसंगमो भविष्यत्येव । अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति मर्यादा भज्येतेति किमर्थमलौकिकसामर्थ्यदानं किमर्थं वा न तत्तदशानुभावनमिति चेत् । 'अत्र वदामः । 'रसो वै स' इति श्रुतेः प्रभो रसरूपत्वाद्रसमर्यादयैव स्वस्वरूपदानमित्यलौकिकसामर्थ्यदानं तत्तदशानुभावनं चेति जानीहि । अपि च, तत्क्षणमेव देहपाते चक्षुरागादिक्लमेणावस्थानुभावाभावदर्शने रसमार्गीयभगवदीयानां सन्देहः स्यात्को वेद रसस्वरूपभगवत्प्राप्तिरेतस्याथवान्यस्वरूपभगवत्प्राप्तिरिति । तदर्थमेव कस्यचिदलौकिकसर्वावस्थानुभवोत्रैव कार्यते प्रमुखा । तथा सति तत्तदवस्थानुभवस्य प्रत्यक्षतो दृश्यमानत्वेन सर्वेषां रसस्वरूपप्राप्तेर्निश्चयादेतन्मार्गीया प्रवृत्तिरपि निःप्रत्यूहा भवेत्, तदर्थमत्रैवालौकिकसामर्थ्यदानं तत्तदशानुभावनं चेत्यलं पल्लवितेन । एवमेवालौकिकसामर्थ्यं साक्षाद्ब्रुवावनादिष्वपि दीयत इत्यग्रे व्यक्तीभविष्यति । यद्वा, योस्मिन्मार्गे समायाति तस्य तु 'गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः । अव्यावृत्तो भजेत् कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः । व्यावृत्तोपि हरौ चित्तं श्रवणादौ न्यसेत् सदा । ततः प्रेम तथासक्तिर्व्यसनं च यदा भवेदि'ति भक्तिवर्धिन्यां तनुजचित्तजसेवाकरणे प्रेमासक्तिव्यसनानि भवन्तीत्युक्तत्वात्तदनन्तरं तत्र 'यदा स्याद्ध्यसनं कृष्णे कृतार्थः स्यात्तदैव ही'त्युक्तत्वाच्च व्यसनप्राप्तेः कृतार्थीकरणस्वभावात् प्राथमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिविषयको भवति । तत्र व्यसनाविर्भावे महातापोदयात्तत्सहनं लौकिकसामर्थ्येन कर्तुमशक्यमिति दुःसहत्वादिति भगवता व्यसनाविर्भावादव्यवहितपूर्वं तत्समकालमेव वात्रालौकिकसामर्थ्यं दीयते व्यसनसहनार्थम् । एवं चालौकिकस्य दाने हि । हि निश्चयेनालौकिकस्यालौकिकसामर्थ्यस्य दाने आद्यः प्राथमिको मनोरथो व्यसनप्राप्तिविषयकः सिद्ध्येन्निष्पन्नो भवेत्, व्यसनप्राप्तिः स्यादिति यावत्, तददाने स न निष्पद्यत इत्यर्थः, । तथा च शुद्धपुष्टिमार्गीयस्य प्रेमासक्तिरूपायां सेवायां सिद्धायां प्रथमफलमलौकिकसामर्थ्यप्राप्तिरिति श्रीमदाचार्यैरेतस्य प्रथमफलत्वमुक्तमिति भावः ।

अथैतादृशविप्रयोगजनितदेहपातोत्तरं तु बाह्याभ्यन्तरभेदेनेदानीं तु देहस्य लौकिकत्वात्स्थायिभावात्मकभगवत्सम्बन्धेनान्तःकरणसैवालौकिकत्वाच्चान्तरेव च भावि परमकाष्ठापन्नं फलत्रयेपि मुख्यफलरूपं द्वितीयं फलमाहुः फलं वेति । अत्र विवरणे फलपदस्य

सायुज्यत्वेन व्याख्यानाद्वितीयं फलं सायुज्यरूपं वा भवेत् । अत्र वाशब्दो विकल्पार्थः । यद्यतिकृपाविशिष्टमूलाचार्यरूपश्रीमद्ब्रजभक्तैर्गतिविशिष्टा प्रभोस्तादृग्मूलेच्छा स्यात् । अत्र सायुज्यं शुद्धपुष्टिमार्गीयमेव विवक्षितम्, न त्वन्यत् । शुद्धपुष्टिमार्गीय-
सेवाफलस्यैव निरूपणात् । ननु सायुज्यमेकविधमेव शास्त्रान्तरेषु श्रूयते, न त्वन्यप्रकारक-
मतो न त्वन्यदिति निषेधो नोपपद्यत इति चेत् । अत्र वदामः । द्विविधं तावत्सायुज्यं
स्थूलतया । तत्रैकमभेदसम्यन्वयघटितम्, द्वितीयं तु भेदसम्यन्वयघटितम् । तत्रार्थं 'ब्रह्म
वेद ब्रह्मैव भवती'त्यादिश्रुतिप्रमाणसिद्धम्, साधारणानुग्रहात् केवलमर्यादारूपमेकविधमेव ।
द्वितीयं तु त्रिविधम् । तत्रैकं 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्यादिगीतावाक्यसिद्धम् । ब्रह्मभावो-
त्तरसामयिकोत्तमाकस्मिककृपाजनितपरमभक्तिलाभजन्यभगवदानुत्तरसामयिकभगवत्प्रवेश-
रूपगृहादिप्रवेशवत् । प्रवेशस्य भेद एव सम्भवाद्भेदघटितत्वं ज्ञेयम् । द्वितीयं तु
'ब्रह्मविदामोती'त्यादिश्रुतिसिद्धम् । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकाकस्मिकोत्तमतरकृपाजनितभक्ति-
लाभजन्यभगवत्प्रवेशरूपसायुज्योत्तरं तत्सदृशविविशिष्टसर्वकामभोगरूपम् । भोगोत्तरं
स्वस्मिन्प्रवेशश्च मर्यादासंवलितत्वात् । तृतीयं तु 'केवलेन हि मायेनै'ति वाक्येन 'न
ज्ञानं न च वैराग्यं प्रायः श्रेयो भवेदिह' इति वाक्येन चात्युत्तमतमकृपया ब्रह्मभाव-
ज्ञानवैराग्यादिनिरपेक्षप्रेमासक्तिव्यसनरूपकेवलभावजनितभगवत्सह माधवविशिष्टसार्वकालिक-
सर्वकामभोगरूपं च । तत्र गीतोक्तप्रवेशरूपसायुज्ये पुरुषोत्तमप्रवेशमात्रमेव फलम्, विशेष-
कृपाऽभावात् । न आक्षरज्ञानमार्गसायुज्यात् को विशेष इति वाच्यम् । अक्षरज्ञानमार्गे
त्वभेदेन गणितानन्दाक्षरसायुज्यम् । पुरुषोत्तमज्ञानमार्गे तु भेदेनागणितानन्दपुरुषोत्तम-
सायुज्यम्, भेदेनानुभूयमानमिति विशेषस्य जगत्कृत्वात् । अत एवाचार्याश्चतुर्थस्कन्ध-
निबन्धे 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनानुभवात्त' इत्युक्तवन्तः । किञ्चाक्षरस्य धर्मरूप-
त्वाद्वर्त्मसायुज्यम् । पुरुषोत्तमस्य तु धर्मत्वादेतत्सायुज्यस्य धर्मसायुज्यरूपत्वाच्चासा-
धिक्यस्यैव विशेषरूपत्वाच्च । ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगरूपसायुज्ये तु मर्यादा-
रूपब्रह्मभावोत्तरं सर्वकामभोगस्य मर्यादापुष्टिरूपत्वात् प्रमाणानुरोधेपुरुषोत्तमेन सहो-
त्सर्गती मर्यादापुष्टिरूपमहिषीसजातीयसर्वकामभोग एव । न तु शुद्धपुष्टिमार्गीयो ब्रज-
भक्तसजातीयसर्वकामभोगः । न च 'ब्रह्मविदामोती'त्यत्र ब्रह्मभावोत्तरं सर्वकाम-
भोग एव श्रूयते, न तु परमभक्तिलाभ इति ब्रह्मभावोत्तरसामयिकभक्तिलाभोत्तरं
सर्वकामभोगः कथं भवतोच्यत इति वाच्यम् । 'सह ब्रह्मणे'त्यत्राप्रधानतृतीया-
निर्देशात् । तत्राप्रधानत्वं तु 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्यतत्र इव द्विजे'त्यादिप्रमाणैर्भक्त-
विषय एव भगवतो, नान्यविषय इति मध्ये परमभक्तिर्भवतीति तथोक्तत्वात् ।
ननु श्रुतिवलेन ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगेऽपि विनैव भक्तिं परब्रह्मणोप्रधानत्व-
मङ्गीक्रियतामिति चेत् ? न । 'इतिहासपुराणान्यां वेदं समुपगृह्ये'दिति वाक्या-

दितिहासपुराणादिषु कुत्रापि भक्तिमार्गोतिरिक्तमार्गे ब्रह्मणोप्रधानत्वस्याश्रयमाणत्वात् । अपरञ्च, यदि ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगो विनैव भक्तिं स्यात्तदा त्वदुक्तं घटेतापि, न तु तथा । यतस्तादृशसर्वकामभोगस्य पुरुषोत्तमज्ञानजन्यभगवत्प्रवेशरूपसायुज्यसाध्यत्वात् । तत्र पुरुषोत्तमज्ञानं च भक्तिसाध्यम् । 'ब्रह्मभूतः प्रसन्नात्मे'त्यारभ्य 'विशते तदनन्तर'मित्यन्तेन प्रघट्टकेन भगवता पुष्टिमर्यादामार्गे एवमेव सिद्धान्तितत्वात् । अन्यथा सर्वेषामेव ब्रह्मभावापन्नानां सर्वकामभोगः प्रसज्येत, नियामकाभावात् । अतो ब्रह्मभावोत्तरसामयिकसर्वकामभोगस्य भक्तिं विना जायमानत्वाभावादप्रधानत्वं परब्रह्मणो भक्तिकृतमेव, न तु भक्तिं विना कुत्रापि मदुक्तमेव साधीय इति दिक् । अत एवास्वातन्त्र्यमिया 'मुक्तिं ददाति कर्हिचित् स्म न भक्तियोग'मिति भगवतो भक्तियोगदानाभावः श्रूयते यस्य कस्यचिदिति दिक् । तृतीये सायुज्ये तु वेदमर्यादासंवलनाभावात् प्रमाणातीतस्वरूपेण प्रमाणातीतभक्तानां प्रमाणातीतसर्वकामभोगः । एवञ्च चतुर्विधसायुज्यस्यापि प्रमाणसिद्धत्वेन प्रकृते सायुज्यपदेन भेदघटितसायुज्येषु तृतीयमेव सायुज्यं विवक्षितम् । इदमेव च शुद्धपुष्टिमार्गीयं सायुज्यमिति । अत्र 'प्राणेन सायुज्यं सलोकतामामोती'त्यादिश्रुतिप्रयोगाद्युजिर् योग इति धातोर्बहुलं छन्दसी'ति बाहुलकाद्भावे किंवा युक्शब्दसिद्धिः, ततः सहशब्देन समासः, ततो योपसर्जनस्येति सहशब्दस्य सादेशः, ततो भावे ण्यञ्प्रत्ययश्च । यद्वा । सहयुनक्तीति सयुक् किञ्चेति सूत्रेण कर्तरि क्प्, सयुजो भावः सायुज्यं सहभाव इति ज्ञेयम् । अत्रेदं तत्त्वम् । कदाचिदतिकृपायां पुरुषोत्तमप्रवेशमात्रलक्षणसायुज्यवतो ब्रह्मभावजनितप्रवेशोत्तरं सर्वकामभोगरूपसायुज्ययोग्यतावत्त्वापि शुद्धपुष्टिफलप्राप्तिः केषाञ्चिद्भवति, मुक्तोपसृप्यव्यपदेशादिति न्यायात्, न तु सर्वेषाम् । अन्यथा मार्गभेदकरणवैयर्थ्यापात इत्यवधातव्यम् । नन्वेतादृशशुद्धपुष्टिफलप्राप्तिश्चेत्केषाञ्चिद्भवति तर्हि तत्सायुज्यं किमर्थं दत्तमिति चेत् ? स्वस्य स्वतन्त्रेच्छत्वादि ज्ञापयितुमिति गृह्यतेति सर्वं चतुरस्रम् ।

अथ यस्मिन् जीवे यादृशी कृपा तस्मिन्तादृशफलदानौपयिकभावप्राकट्यपूर्वकसेवया तादृग्भगवद्रूपं फलमिति सिद्धान्तः, तथा च यस्मिन् व्रजभक्तरत्नैंगितविशिष्टा भगवत्कृपा देहपातोत्तरक्षण एव साक्षादंगसंगविपयिणी तस्य तु पूर्वोक्तप्रणाल्यैतदेहे तत्क्षण एव मनसि स्वप्नादौ वैतदेहपातोत्तरं तु वृन्दावनादौ चाविलम्बेन साक्षादंगसंग एव भवति । यस्मिन्स्तु देहपातोत्तरक्षण एव न साक्षादंगसंगविपयिणी कृपा, किन्तु विलम्बेन, तस्यापि प्रेमोत्पत्त्यभाव एव वा प्रेमासक्त्यनन्तरमेव भगवदिच्छया वा देहपाते प्राप्तालौकिकदेहे प्रेमाद्यवस्थाविर्भावेन व्यसनाद्यवस्थाविर्भावेन वा विलम्बेन च साक्षादंगसंग एव भवति । यस्मिन्स्तु दास्यसखित्वाद्यधिकारविपयिणी कृपा तस्य तु तादृग्भावपूर्वकसेवया पूर्वोक्तप्रणाल्यैतदेहपातोत्तरं वृन्दावनादौ दास्यसखित्वाद्यधिकारविशिष्टालौकिकदेहप्राप्तिरूपं

तृतीयं फलं भवतीत्याहुः अधिकारो वेति । सायुज्यरूपफलदानेनाधिकारविशिष्टदेह-
प्राप्तिर्वा भवतीत्यर्थः । अत्र सेवौपयिकदेहो वा वैकुण्ठादिष्विति विवरणोक्त-
वैकुण्ठपदेन 'गोकुलं वनवैकुण्ठ'मिति कृष्णोपनिषदुक्तेः प्रपञ्चातीतभगवन्निवासस्थानं
व्यापिवैकुण्ठान्तर्गतं बृहद्भवनं नन्दीश्वरं चोच्यते । आदिपदेन श्रीवृन्दावनश्रीमद्भोवर्धनादि
च । तत्र सायुज्यरूपफलदानेऽधिकारः सेवौपयिकदेहरूपो वायवा भवतीत्यर्थः । वैकुण्ठ-
न्तरस्य शुद्धपुष्टिमार्गीयफलरूपभगवन्नोक्तत्वाभावाद् गोकुलस्यैव तादृग्भगवन्नोक्तत्वाद् वैकुण्ठ-
पदेन श्रीगोकुलम्, आदिपदेन वृन्दावनादिकं चाभिप्रेतमिति बोध्यम् । अत्रालौकिक-
सामर्थ्यं यथावान्तरफलरूपम्, मुख्यफलं तु मुख्यसायुज्यमेव, एवमेवाधिकारिदेह-
प्राप्तिरूपं तृतीयं फलमप्यवान्तरफलरूपमेव, मुख्यं फलं त्वधिकारिदेहद्वारावात्रापि मुख्य-
सायुज्यमेव । खदत्ततादृगधिकारिदेहकृत'स्वत्पृष्टप्रियवार्ताकथनं च ब्रह्मयज्ञोस्त्वित्'त्यादिरूप-
प्रियतमसेवासन्तुष्टश्रीमद्ब्रजभक्तरत्नानुग्रहेणैवेति बुध्यस्व । अत एवालौकिकस्य दाने
हीत्यत्राधिकारो चेत्तत्र च फलपदाप्रयोगः सायुज्य एव च फलपदप्रयोगश्च ।
अत्रातिरहस्यत्वाच्छ्रीमदाचार्यस्त्रैरलौकिकसामर्थ्यसायुज्यवैकुण्ठादिपदानि परोक्ष-
वादत्वेनैव प्रयुक्तानीति ज्ञेयम् । ननु यत्र परशुरामश्चीपतिविरिश्चिवदलौकिकसामर्थ्य-
भोगाधिकारा दृष्टान्न न सर्वदा दृष्टा इति सामर्थ्यभोगत्वाधिकारत्वसामान्यादेतेषामपि
नाशः स्यादिति न परमफलत्वमेतेषामित्याशङ्क्याहुः न कालोत्र नियामक इति ।
अत्रालौकिकसामर्थ्यभोगाधिकारेषु सर्वोत्तमप्रसुप्रीत्याचार्यकत्वात् काल आधिमौलिक
आध्यात्मिक आधिदैविको वा नियामको न भवति, भगवन्निष्पत्त्यादित्यर्थः । दृश्यते
लोकेषु प्रसुदत्तसामर्थ्यं भोगेधिकारे वाधिकारिणो नियामकत्वाभावः । अत एवोक्तं
सगुणस्यैव कालाधीनत्वम्, न गुणातीतस्येति 'मन्निष्टं निर्गुणं स्मृत'मित्यादिना प्रशुणै-
कादशे । तस्माद्वैषां कालाधीनत्वमिति त्रयाणां फलत्वं निःप्रत्युहमित्यास्तां तावत् ।

यद्वा, अलौकिकस्यालौकिकविषयसामर्थ्यस्य दाने हि निश्चयेन जातो य आद्यः
शुद्धपुष्टिमार्गीयाचार्यसंश्रयात्पूर्वमेवैतन्मार्गीयसत्संगादिनेदं प्रयमतयोत्तमो मनोरथः
सिद्ध्येत् सिद्धो भवेदित्यर्थः । स आद्यो मनोरथः क इत्याकांक्षायामाहुः फलं वा
ह्यधिकारो वेति । फलरूपो वाधिकाररूपो वा । नात्र सन्देह इति भावः । अत्र फल-
विषयकोधिकारविषयको मनोरथोपि फलवदधिकारवदेव सुखजनक इति ज्ञापयितुं रूप-
केण निरूपणमिति दिक् । तथा च ब्रजभक्तमावसजातीयभावैः शुद्धपुष्टिमार्गे भजनं
कर्तव्यमिति सिद्धान्तः सम्पन्नः । तत्र ब्रजभक्तेषु 'नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः'
इति वाक्यादनन्यपूर्वाः कुमार्याः भगवति पतिभावनयुक्ताः । अन्तर्गृह्यगता रूपा अन्यपूर्वास्तु
'जारधर्मो सुलेहं सुदृढं सर्वतोधिकम् । मयि सम्प्राप्य सर्वेषु कृतकृत्वा' भविष्यथेति
बृहद्भामनपुराणादथ च 'तमेव परमात्मानं जारुद्ध्यापि संगता, मत्कामा रमणं जार-

मस्वरूपविदोवलाः । ब्रह्म मां परमं प्रापुः संगान्धतसहस्रश' इति दशमस्कन्धीयैकादश-
स्कन्धीयभगवद्वाक्येभ्यो भगवत्पुपाधिरूपजारभावयुक्ताः । अप्रतिबन्धेन प्रभुसमीपं गता
अन्यपूर्वास्तु सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकनिरूपधिप्रियत्वभावयुक्ताश्च भगवति । तत्र परकीयायामेव
रसस्य परमा कोष्ठेति रसशास्त्रसिद्धान्तादनन्यपूर्वाणां नन्दाधीनानां भगवति पतिभाव-
युक्तानां कुमारीणामथ च निरूपधिप्रियत्वभावयुक्तानां नित्यसिद्धानां जारभावयुक्तानां च
श्रुतिरूपाणां चान्यपूर्वाणां परकीयात्वात् परकीयात्वधर्मविशिष्टत्वेनैव परमकाष्ठापन्नरसरूप-
भगवत्प्राप्तिः । न तु कुमारीणां स्वीयात्वेनान्यपूर्वाणां तु परकीयात्वेनेति भेदः । तथा
सति विवाहितानामेव स्वीयात्वात् श्रीभागवते कुमारीभिर्भगवतो विवाह उक्तो भवेत् ।
अन्यपुराणादिषु मूलमाधवमाहात्म्ये रुक्मिणीविवाहात्पूर्वं कुमारीणां भगवता समं विवाहः
श्रुतो यद्यपि तथापि स कल्पान्तरीयांशवताररूपश्रीकृष्णविषयकः । तत्कल्पीयश्रीकृष्ण-
स्वरूपस्यांशत्वात् तस्यापि स्वरूपस्य पूर्णत्वेनैव व्यासचित्तप्रसादो जातः स्यात् । तस्मा-
त्सारस्वतादिकल्पान्यकल्पीयावतारा अंशवतारा एवेति जानीहि । निरूपितं चैतत्सर्विस्तरं
मत्कृतवद्भिर्मुखमुखमर्दनाख्ये ग्रन्थे इति तत्रैवावलोकनीयम् । ननु यदि भगवति
पतिभाव एव कुमारीणां तदा महिषीप्राप्यप्रमाणानुरोधिभगवत्स्वरूपप्राप्तिः स्यान्न तु
लोकेवेदातीतप्रमाणानुरोधिस्वरूपप्राप्तिः स्यादथ च तदनुरोधेनाश्रुतोपि विवाहः
कल्पनीयः स्यादिति चेत् । अत्र ब्रूमः । 'काल्यायनि महाभागे महायोगिन्यधीश्वरि ।
नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ।' 'भूयान्नन्दसुतः पति'रिति मन्त्रयोर्नन्दसुत एव
पतित्वप्रार्थना भावना च । स श्रीमान्नन्दसुतस्तु ब्रजे 'एकादशसमास्तत्र गूढार्चिः सवलो-
वस'दिति तृतीयस्कन्धीयश्रीमदुद्धववाक्यादेकादशवर्षपर्यन्तमेव स्थितः । तदुत्तरं तु
मथुरायामेव गतः । यज्ञोपवीतं च वैश्यानां द्वादशे वर्षे, यज्ञोपवीतं विना च न विवाहः ।
स विवाहोपि तज्जातीयानानासुरपैशाचगान्धर्वभेदेन त्रिविधः । तत्रापि वैश्यस्यासुरो मुख्यः ।
तत्र द्रव्यादानादासुरः, छलेन कन्याहरणात्पैशाचः, गान्धर्वस्त्वन्योन्यानुरागेण 'त्वं मे
भार्या त्वं मे पति'रितिसमयरूपः । एवं चात्र यज्ञोपवीतकालाभावेन प्रभोर्यज्ञोपवीताभावा-
देकादशवर्षाभ्यन्तर एव च कुमारीणां भगवत्सम्बन्धाच्च कोपि विवाहो नात्र वक्तुं शक्यः ।
तथा च विवाहजनितपतित्वामावाच्च महिषीप्राप्यस्वरूपप्राप्तिर्न वा विवाहकल्पनेति बुध्यस्व ।
न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादामंग इति वाच्यम् । भगवत्सकाशात् प्रमाणा-
तीतफलप्राप्त्या तासां पतित्वप्रार्थनैव जाता, न तु विवाहजनितपतित्वप्रार्थनेत्युन्नयनात् ।
अन्यथा 'नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः' इत्यत्र विवाहोत्प्रेषोपि कृतः स्यात् ।
तस्मादन्याधीनतानिवारणार्थं निःशंकतया सर्वदा भिलनार्थं च 'स वै पतिः स्यादकुतोभयः
स्वयं समन्ततः पाति भयातुरं जन'मित्युक्तलक्षणपतित्वमेव प्रार्थितं तामिर्न तु विवाह-
जनितपतित्वमिति । अत एव प्रमाणातीतायां रासलीलायामेव तासामाकारणम् । यतश्च

न विवाहितपतिभावना प्रभावत एव च न तासामन्यपूर्वाभिः सह लीलायामीर्ष्यादिकं जातम् । विवाहितपतित्वे सति त्वीर्ष्यादिकं कासादिदपि सर्वदावश्यमुद्भवेदेव, सत्य-
भामादिवत् । न च 'तस्या अमूनि नः क्षोभं कुर्वन्त्युचैः पदानि यत्, यैकापहृत्य गोपीनां
रहो भुंक्तेऽच्युतापर'मित्यत्रेर्ष्या तासामपि श्रूयत एवेति वाच्यम् । नेयमीर्ष्या सहभोगेपि
त्वेकैव भुंक्ते इत्यस्मिन्नेवे ईर्ष्या । तथा च समानशीलव्यसनरूपा सखी भूत्वा प्रियविप्र-
योगजनितात्यसह्यास्मद्विप्रयोगजनितं दुःखं ज्ञात्वामपि यदस्मान् विहाय भुंक्ते तत् क्षोभं
जनयतीति सखीत्वप्रयुक्ततत्त्वेहजनितेर्ष्या, न तु सपत्निभावजनितेति निर्णयात् । अत
एव 'ददृशुः प्रियविच्छेपमोहितां दुःखितां सखी'मित्यत्रे तस्यास्तासां च सखीभाव उक्तः ।
अत एवाग्रे तत्सहभावेन रासलीला, अन्यथा तया सहान्याभिः सह वा रासलीलायाम-
मर्यादरसो न स्यात् । तस्मादस्मदुक्ताभिप्राय एवात्र । विवाहितपतिना सपत्नीसहभावकृत-
लीलायां तु बहिरीर्ष्यादिभावादार्शनेप्यन्तरीर्ष्यासंवलनं तिष्ठत्येव लोके राजमहिषीणाम् । अत
एव चासरदाननियमोपि तत्र, अत्र तु सर्वदा सर्वसंवलितत्वेनैव लीलाकरणादिति महदेव
बैलक्षण्यमित्यास्तां तावदसक्तानुप्रसक्तचिन्तया । एवं चैतादृशपतिभावेनानन्यपूर्वाणां
कुमारीणां जारभावेनान्तर्गृहगतानां निरुपधिप्रियत्वभावेन च रासमण्डलमण्डनानां च
परमकाष्ठापन्नरसरूपभगवत्प्राप्तिः, तथा च 'गोपीभावेन ये भक्ता' इत्यादिपुराणवाक्यात्
तादृशभावसजातीयभावेनैवाधुनिकानामपि तादृशभगवत्प्राप्तिरिति सिद्धम् । तथायं रसो-
परिच्छिन्न इत्यपरिच्छिन्नस्वरूपसर्वभावप्रपत्त्यैकलभ्यः । तत्र जारभावो न सर्वभावप्रपत्तिरूपः
कामैकमात्रप्राप्तत्वेनैव तस्योद्भवात्, परिच्छिन्नस्वरूपत्वात् । अत एव तेन भावेनास्य
रसस्य न प्राप्तिरिति तासां प्रतिबन्धोपि जातः । तस्य देहस्य च सगुणभावाश्रयत्वेन
सगुणत्वादेव तत्प्राप्तानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्त्या निर्गुणतादृशस्वरूपप्रियप्राप्तिस्तासामजनि,
अन्यथा तद्भावस्य सर्वभावप्रपत्तिरूपत्वेन निर्गुणत्वे तच्छरीरस्य च निर्गुणत्वे तेनैव
शरीरेण प्रियप्राप्तिः स्याद्रासमण्डलमण्डनानामिव । अत्राधिकपूर्वपक्षसमाधानानि तु फल-
प्रकरणीयसुबोधिन्यामवलोकनीयानि । तथाचातिप्रतिकूलद्वेषादिभावेनापि चेत् प्रभुयौगीन्द्र-
प्राप्त्या शुक्तिं ददाति तदातिप्रेमसंवलितजारभावेन कथं न गुणातीतरसरूपस्वरूपं
दद्यात् । परन्त्वेतदेहपातानन्तरमेव सर्वभावप्रपत्तिगुत्पाद्यैव दास्यति । एतादृशस्वरूपस्य
सर्वभावप्रपत्त्यैकलभ्यत्वात् । एवं च सति यद्येतदनन्तरमपि सर्वभावप्रपत्तिरेव भाविनी,
तर्हि भगवति सर्वभावप्रपत्तिरेव कार्यः, न तु जारभावः । 'प्रक्षालनाद्वि पंकसे'ति न्यायात् ।
यदि कुत्रापि सर्वोपमर्देन जारभाव एवोदेति तदा भगवदिच्छैव तथा, परन्तु सर्वभाव-
प्रपत्तिमुत्पाद्यैव तत्रापि फलं दास्यतीति ज्ञेयम् । न च 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति
प्रतिज्ञाविरोध इति वाच्यम् । सर्वभावप्रपत्तिलभ्यप्रभुरूपप्राप्तौ जारभावजन्यकामपूर्तिरूप-
फलसाध्यन्तर्भूतत्वात् प्रतिज्ञाविरोधाभावात्, तस्माजारभावेन भगवद्भजनं न कर्तव्यमेव ।

अत एव सर्वभावप्रपत्तिसहितानां रासमण्डलमण्डनानामपि कामपूर्तिरूपफलमपि दत्तं प्रभुणा, अन्यथा तन्न दत्तं स्यात्, ततो ज्ञायते सर्वभावप्रपत्तिलभ्ये फले तदप्यन्तर्भूतमिति । न च पतिभावेपि न सर्वभावप्रपत्तिः, पतित्वभावस्यापि परिच्छिन्नत्वादिति शङ्कनीयम् । पतिव्रतानां पत्यौ भगवत्ताज्ञानपूर्वकभजनस्य विहितत्वात् सर्वत्र सर्वदा सर्वसमयेषु च मम पतिरेव गतिरिति सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् । एवं च सति यत्र विवाहिते लौकिकेपीयं रीति-स्तत्रालौकिके साक्षाद्भगवति पतिभावे सर्वभावप्रपत्तिरिति किं वक्तव्यमिति । न च तर्हि महिषीणां कुतो न सर्वभावप्रपत्तिजनितं फलं जातमिति वाच्यम् । विवाहरूपसंस्कारस्य तत्र प्रतिबन्धकत्वादिति दिक् । तथा चानन्यपूर्वकुमार्यभिप्रेतकुमारीसजातीयपतिभावे-नान्यपूर्वव्रजसीमन्तिनीनिष्ठनिरूपधिप्रियत्वभावेन वा भजनं कर्तव्यमिति निष्कर्षः । तत्रेदं भजनं श्रीमद्व्रजभक्तभजनोपेक्षया स्वातन्त्र्येण न कर्तव्यम्, यत एतादृशभावेन भजने 'भन्माहात्म्यं मत्सपयां मच्छ्रद्धां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मणी'त्यादि पुराणेऽर्जुनं प्रति भगवता स्वसपयां गोपिका एव जानन्तीत्युक्तत्वाद्व्रजभक्ता एव गुरवः । तथा च तत्समकक्षतया स्वातन्त्र्येण भजने गुरुहेलनरूपापराधः प्रसज्येत । तथा च भगवान् फलं न दद्याद्दाचार्यं मां विजानीया'दिति वाक्यात् । किञ्च, 'न पारयेऽहं निरवयसंयुजां स्वसाधुकृत्यं विबुधायुपापि वः । या मामभजन् दुर्जरोहशृंगलां संवृष्य तद्वः प्रतियातु साधुने'त्यादिफलप्रकरणीयप्रभुवाक्यादयं प्रभुरेतदधीन एव सर्वदा मीत-जनवन्न त्वन्याधीनः, अतोपि न तदुपेक्षया भजने फलप्राप्तिः । न च 'अहं भक्तपराधीनो ह्यस्वतः इव द्विज । साधुभिर्ग्रन्तहृदयो भक्तैर्भक्तजनप्रियः । नाहमात्मानमाशसे मद्भक्तैः साधुभिर्विना । श्रियं चात्यन्तिकीं ब्रह्मन् येषां गतिरहं परा । ये दारागारपुत्राप्तान् प्राणान् वित्तमिमं परम् । हित्वा मां शरणं याताः कथं तांस्त्यक्तुमुत्सहे । मयि निर्बद्धहृदयाः साधवः समदर्शिनः । वशे कुर्वन्ति मां भक्त्या सत्स्त्रियः सत्पतिं यये'त्यादिनाम्परीषादिभक्ताधीनत्व-मपि श्रूयते, न त्वम्परीषादेरेतत्स्वरूपप्राप्तिरिति वाच्यम् । 'भक्तिभेदो बहुविधो मार्गैर्भोमिनि भाव्यते । स्वभावगुणभेदेन पुंसां भावो विभिद्यत' इतिवाक्याद्भक्तिमार्गेनेकविधः, तेषु च भक्तिभेदेष्वेतासां भक्तिरत्युत्तमा, परमकाष्ठापन्नस्वरूपलाभात् । अत एवेताः परं तनुभृतो ननु गोपवच्यो गोविन्द एव निषिलात्मनि रूढभावाः । चान्छन्ति यद्भवभियो गुणयो . इयं च किं प्रब्रजन्मभिरनन्तरुपारमस्य' । अत्रैता गोपवच्यः परमनिशयेन तनुभृत इत्य-न्ये भक्ता अतिशयेन तनुभृतो न भवन्तीत्युच्यते । नन्वन किं कारणमित्याकांक्षाया-माहुः गोविन्द एवेति । गोविन्द एव निरूढभावाः, न त्वन्यस्मिन् । निरूढः पतु-मशक्यो भावो यामां ताः । यथा निरूढशब्दे व्युत्पत्तिर्न कर्तव्या तादृशभावात्तथैवामां भावेपीति भावः । गोगोकुन्टेन्द्रवाचकेन गोविन्दपदेन च धर्मिमात्रवृत्तातामां निरूपितम् । नन्यन्यभावभक्ता अपि महिष्यादयो धर्मिस्ता एवेत्याशङ्कामाह निरिगन्तव्यमीति ।

निखिलानामन्येषां धर्मिणां धर्माणामप्यात्मा मूलरूपधर्मोत्तर्यः । तादृशत्वं श्रीयशोदानन्दने श्रीकृष्ण एव, 'कृष्णमेनमवेहि त्वमात्मानमखिलात्मना'मिति वाक्यात् । तथा चान्ये धर्मिपरा अपि न निखिलात्मस्वरूपश्रीकृष्णरूपधर्मिपरा इति भावः । नन्वेवं किमित्ययं भावः स्तूयते, मिन्नरुचिर्हि लोक इति न्यायाद्यस्य यद्रोचते स तमेव भावं तमेव स्वरूपं च सर्वोत्कृष्टं जानातीति चेत्तत्राह वाञ्छन्ति यद्भवमिषो मुनय इति । पूर्वं संसारभयेन मुनयः मननशीला भूत्वा प्राप्तज्ञाना निवृत्ताविद्याः शुकादयोपि यद्यस्मात्कारणात् वाञ्छन्ति यं भावम् । तथा च येन निःशेषाविद्याभाववन्तस्त एवान्यप्रकारकं भावमन्यप्रकारकं भगवत्स्वरूपं च सर्वोत्कृष्टत्वेन परमकाष्ठापन्नं जानन्तीति भावः । किञ्च, वयमपि वैद्यापेक्षयोत्कृष्टाः क्षत्रियाः लौकिका अपि वाञ्छामः । यतोतुभावदर्शनं विना नोत्कृष्टं मन्यते कोपि कमपि । तस्माद्यत्र लौकिकालौकिकानां वाञ्छास्वभावस्तत्स्वरूपमेव तदासक्ताश्च सर्वोपरि विराजमाना इति किं वाच्यमेतत्भावस्यैतत्स्वरूपस्य तन्निष्ठानामासां सर्वाधिकत्व इति निर्गर्वः । अतः कारणादनन्ताः कथा यस्यासावनन्तकथः श्रीकृष्णस्तस्मिन् यो रसोद्बोधाभाववान् तस्य ब्रह्मजन्मभिः सहस्रगुणचतुर्गुणादिजन्मभिः किम् ? न किमपीत्यर्थः । यद्वा, जन्मभिः पुनःपुनर्जन्मभिरनन्तकथारसस्य तस्य किं ब्रह्म अक्षरस्वरूपम् ? न किमपि । तेषां मनसि ब्रह्मस्वरूपमप्रयोजकं भासत इत्यर्थः । तथा चानन्तकथारसनिष्ठत्वे जन्मैव वरम्, न तु शुक्तिरिति । तथा चैतन्मार्ग एतासामेव गुरुत्वेनान्यस्वरूपस्यान्याधीनत्वेऽप्येतासां भावस्य सर्वोत्तमत्वात् परमकाष्ठापन्नरूपभगवत्स्वरूपमेतदधीनमेवेत्यपि विचार्यासामेवातिदैन्येन दास्यकरणे तत्स्वरूपप्राप्तिस्तदनुग्रहेण, न तु स्वातन्त्र्येणेति ज्ञेयम् । अपरं च 'आसामहो चरणरेणुपामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौपधीनाम् । या दुस्त्यजं स्वजनमार्यपथं च हित्वा भेजुर्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विसृज्याम्', 'वन्दे नन्दब्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्णशः । यासां हरिकयोद्गीतं पुनाति भुवनत्रय'मित्यादिना व्रजभक्ताः स्वजनस्यार्यपथस्य च परमकाष्ठापन्नस्य त्यागेन मुकुन्दस्य मोक्षदातुरपि पदवीं येन मार्गेण भगवान् गच्छति तं मार्गमेव तच्चरणरेणुसंवलितं भेजुर्न तु शुक्तिम् । तथा च मुत्तयपेक्षयापि भगवच्चरणरेणुरेव सर्वोत्कृष्ट इति सिद्धम् । एवं चैतादृक्चरणरेणोरेतादृशानुभावज्ञापने व्रजसीमन्तिन्य एव गुरव इत्येतासामनुवृत्तैव भगवच्चरणरेणुप्राप्तिरिति श्रीव्रजभक्तचरणरेणुसम्बन्धि गुल्मलतौपधिजन्मापि प्रार्थितमतिदीनतया श्रीमदुद्धवैर्वन्दनं च तच्चरणरेणोरेव च कृतमन्यथा गुर्ववज्ञाकृतव्रताजनितापराधेन न भगवच्चरणरेणुप्राप्तिरिति दिक् । तस्मादेतासां गुरुत्वादेतदधीनत्वाच्च तच्चरणरेणुदास्येनैवैतादृशभगवत्प्राप्तिर्नान्यथेति निःप्रत्यहम् ।

सादेतत् । अयं सर्वापि यत्नो रसरूपप्रभुस्वरूपफलप्राप्त्यर्थमेव । 'रसो वै सः, रसं ह्येवायं लब्ध्वानन्दीभवती'ति श्रुत्या रसरूपभगवत्प्राप्तेरेव परमफलत्वात् । सा च

प्राप्तिस्तेनैव सर्वभावेन परमानन्दमश्नुते' इति नादधिन्दूपनिषच्छ्रुत्या 'सोक्षुते सर्वान् कामान् सह ब्रह्मणा विपश्चिते'ति तैत्तिरीयोपनिषच्छ्रुतेश्च सर्वभावप्रपत्तिलभ्यसर्वकामभोग-
रूपा । स च पूर्णसर्वकामभोगोपि तेषां ब्रजसीमन्तिनीसदृशभावेनैव, नान्यभक्तभावसजा-
तीयभावेन । एतदतिरिक्तस्थले प्रभुरेनैव, न तु पूर्णस्वरूपेणेति । तथा च तत्कामनया
भजने क्रियमाणे ब्रजसीमन्तिनीदासकरणेपि भगवति तत्समताभावनासत्त्वात् काषट्य-
सिद्धौ तासां गुरुरूपत्वेन सकपटभजने फलसिद्धेरभावस्तत्समकक्षता च स्यादिति चेत्,
अत्र ब्रूमः । परमकाष्ठापन्नरसरूपो भगवान् हि लोकेतिरहस्यतमां पुष्टिलीलां यत् प्रकटित-
वान् तत्किमर्थमिति पृच्छामः । न च 'आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते दृष्टव्यमुद्यते ।
कल्पं सारस्वतं प्राप्य ब्रजे गोप्यो भविष्यथ । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले ।
वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान् वो रासमण्डले । जारपर्मेण सुखेहं सुखं सर्वतोधिकम् । मयि
सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'ति बृहद्भग्नपुराणोक्तेः श्रुतीनामनुग्रहार्थमिति वाच्यम् ।
अनुग्रहस्य श्रुतिनिमित्तप्रदर्शितप्रकृत्यतीतलोकेपि कर्तुं शक्यत्वात् । न च 'पुरा महर्षयः
सर्वे दण्डकारण्यवासिनः । दृष्ट्वा रामं हरिं तत्र भोक्तुमैच्छन् सुविग्रहम् । ते सर्वे स्त्रीत्व-
मापन्ना समुद्रताश्च गोकुले । हरिं सम्प्राप्य कामेन ततो मुक्ता भवार्णवादि'ति । 'अग्निपुत्रा
महात्मानस्तपसां स्त्रीत्वमापिरे । भर्तारं च जगद्योनिं वासुदेवमजं विशुम् । कृष्णस्य
रमणार्थं हि सहस्राणि च षोडश । गोप्यो रूपाणि चकुश तत्राक्रीडन्त केशव'मित्यादि
पद्मपुराणोत्तरखण्डमहाकौर्मोदिवाराहपुराणादिवचनसिद्धदण्डकारण्यवास्यमहर्षीणामनु-
ग्रहार्थमित्यपि वाच्यम् । दण्डकारण्यस्यमहर्षीणामपि तत्रैव स्त्रीदेहं सम्पाद्य रामरूपेणैव
न रमणं कृतम्, किन्तु तद्देहपातानन्तरं स्त्रीदेहं सम्पाद्य ब्रह्माण्डान्तर्वर्तिवृन्दावन एव
श्रीकृष्णरूपेणैव रमणं कृतम् । एवं च तद्देहपातानन्तरमलौकिकदेहं सम्पाद्य श्रुतिप्रदर्शित-
वृन्दावन एव कुतो नानुग्रहं कृतवानिति प्रश्ने तयोत्तराभावात्, न च स्वतन्त्रेच्छो भगवा-
निति वाच्यम् । 'अनुग्रहाय भक्तानां मालुपं देहमाश्रितः । भजते तादृशीः क्रीडायाः श्रुत्या
तत्परो भवेदि'ति फलप्रकरणीयवाक्याद्भक्तानुग्रहार्थमेवैतादृशलीलाविशिष्टप्रभुप्राकट्यात् ।
प्रश्ने निःप्रयोजनकप्राकट्यसाधुतत्वाच्च । न चानुग्रहं विना नैतादृशफलप्राप्तिरित्यनुग्रहेण
प्रापञ्चिकजीवानामप्येतद्देहपातोत्तरं तादृशफलदानं तत्रैव सित्त्वा कुतो न करोतीति
वाच्यम् । भगवान् हि रसरूपस्वरूपं प्रापञ्चिकजीवानामपि केपाशिरानुं विचारितगान्
स्वमुत्पमक्तेच्छापूर्वकस्तेच्छया । तत्र रसरूपमगवद्यतिस्तु रसरूपभावेनैव योग्या,
नान्यादृशभावेन, 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति वारम्भात् । तत्र रसरूपभावस्वरूपं साधनं
वेदादिषु कुत्रापि नोक्तमतः प्रश्ने वृन्दावनं रसरूपस्वरूपं रसरूपं परिकरं च तत्प्राप्त्यनु-
गुणं रसरूपं साधनं च प्रकटं कृत्वा तादृशसाधनेन तादृशस्वरूपप्राप्तिं महर्ष्यादीनां कृत-
वान् प्रभुः, तदनन्तरं तादृशसाधनस्याविर्भावोदतिमागवतां जीवानां तदनुष्ठाने तत्स्वरूप-

प्राप्तेर्निःप्रत्यूहत्वमिति तथाकरणाभावात् । न च रसरूपभावमत्रादत्वाद्युपदेष्टेन कुतो न तादृक्फलदानमिति वाच्यम्, स्वतन्त्रेच्छेन भगवतैव 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं'मित्युक्तत्वात् तादृक्प्रतिपत्तिं विना तादृशानुग्रहाभावात् तादृक्फलदानाभावात् प्रपत्तेरपि तत्रैव दानेन प्राकट्यवैयर्थ्यमिति पूर्वमेवोक्तम् । न च 'नायमात्मा श्रवणेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन, यमेवैष वृणुते तेन लभ्य' इति गुण्डकोपनिषद्वाक्याद् विनापि साधनं भगवत्प्राप्तिरिति वाच्यम् । एतद्वाक्यानुपदीक 'नायमात्मा बलहीनेन लभ्यो, न च प्रमादात्तपसो चाप्पलिंगात्, एतैरुपायैर्यतते यस्तु विद्वांस्तस्यैव आत्मा विशते ब्रह्मधामे'तिवाक्य 'एतैरुपायैर्यतत' इत्युक्तेः पूर्ववाक्येन मर्यादीयसाधनमात्रनिषेध एव, न तु एतैर्मन्मनसि स्थितैरुपायैर्ब्रजभक्तसजातीयभावादिभिः यः कश्चन यतते तस्य भगवद्दर्शकारकसर्वात्मभावस्वरूपबललाभादेव आत्मा ब्रह्मरूपं हृदये प्रकटं धाम विशते प्रविष्टो भवतीत्यर्थात् मर्यादातीतसाधननिषेध इति त्वदुक्तेरनवकाशात् । अन्यथा फलत्वव्याहृतिः । यत्किञ्चित्साधनसाध्यस्यैव फलत्वात् । तस्मादतिभाग्यवत्तराणां जीवानामेतादृशसाधनेनैवेतादृशफलप्राप्त्यर्थमेतादृशोवतार इति । एवं च ब्रजभक्तसमानभावेनाभजने तत्फलप्राप्तेः कस्याप्यभावादेतादृशमार्गप्राकट्यवैयर्थ्यापातः स्यात् । अत एव 'क्षियो वा पुरुषो वापि भर्तृभावेन केशवम् । हृदि कृत्वा गतिं यान्ति श्रुतीनां नात्र संशय' इति बृहद्भामनपुराणे । 'येपागहं प्रिय आत्मा सुतश्च सखा सुहृदो दैचमिष्ट'मित्यादिना श्रीभागवते चोक्तम् । अन्यथैतादृशवाक्यं व्यर्थं स्यात् । तस्माद्ब्रजभक्तसजातीयभावेनैव भजनं कर्तव्यम् । परन्तु ब्रजभक्तदास्यपूर्वकमेव, न तु स्वातन्त्र्येण, ब्रजभक्तानामेतन्मार्गगुरुत्वात्प्रभोस्तदधीनत्वाच्चेति निष्कर्ष इति सर्वं समञ्जसम् । न च प्रभोर्ब्रजभक्ताधीनत्वेन तदास्यकरणेपि यदि ताः प्रतिबन्धं कुर्युः प्रभोः स्वस्वरूपदाने स्वीत्यभावसिद्धप्रचुरेष्ट्वया तदा कथमेतादृशफलप्राप्तिरिति वाच्यम् । रसरूपप्रभोरेव फलत्वात् रसस्य च विभाषानुभावव्यभिचारिसमूहस्वरूपत्वात् तत्र विभावत्वेन ब्रजभक्तानां रसरूपप्रभुत्वात् तेषामप्यनुमलैवेतादृशमार्गप्राकट्यस्य जातत्वेन तत्कृतैर्धर्म्या प्रतिबन्धमाभावात् । किञ्च, यत्रैव लौकिको नायकोनेकनायकानामेककालावच्छेदेन रसदानं कर्तुं न शक्नोति तत्रैवेष्ट्व्यापि सम्भवति । अत्र तु प्रभोरलौकिकत्वात् 'कृत्वा तावन्तमात्मानं यावतीगोपयोषितः । रेमे स भगवांस्ताभिरात्मारामोपि लीलये'त्यत्रेवानन्तरूपत्वेन सर्वेषां रसदानकरणसमर्थत्वात् केष्ट्व्यावकाशः, यतः सर्वत्रैव सर्वानुभववेद्य एव प्रभुः सर्वदा विराजते । ननु प्रभू रसरूपस्तदन्तर्गताश्च ब्रजभक्ता विभावत्वेनास्मदादिप्रपत्तिश्च ब्रजभक्तदास्यविशिष्टभगवद्विषयकसर्वात्मभावेन । एवं च भगवद्रसालुपवे सिद्धे तत्समये कैतासां दास्यं स्यास्यति । न च तदुत्तरेमेतासां दास्यं नास्तिवति शङ्कनीयम् । 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते' इति मर्यादाभंगपत्तेरिति चेन्न, अलौकिकसमोगानुकूलसामर्थ्यस्य प्राप्या रसरूपभगवद्भोगस्य ब्रजभक्तदास्य-

भोगस्य चैककालावच्छेदेनैव सम्भवेन 'ये यथा मां प्रपद्यन्त' इति मर्यादाया अभंगात् । न 'चाचार्यं मां विजानीयादि'त्यनेनाचार्यस्य भगवत्त्वेन तदास्यपूर्वकमेव जीवैर्भगवद्दास्यं क्रियते साधनदशायाम्, फलदशायां तु भगवद्दास्यमेव तिष्ठति, न त्वाचार्यदास्यम्, तत्र केयं मर्यादा, तथात्रापि भविष्यतीति वाच्यम् । सर्वेषां भगवद्रूपाणां नित्यत्वेनाचार्यरूपस्य भगवद्रसानुगुणभगवल्लीलान्तर्गतत्वात् स्वरूपस्य चालौकिकसामर्थ्येन तदास्यकरणस्यापि सम्भवात् । एवमेव सर्वभावप्रपत्त्या भजनमिति प्रभुदत्तालौकिकविषयकसामर्थ्येन सर्वविध-लीलास्वप्येतस्य भजनकर्तुः सान्निध्यं सिद्धम् । किं बहुनांशावतारादिलीलायामप्यंशेनैव च भक्तोपि तत्तल्लीलानुभवं करोतीति न कस्यामपि लीलायामेतादृशभक्तसहभावो भगवतः । न चैवं श्रीनारायणादिभक्तस्यापि श्रीनारायणे सर्वभावप्रपत्तेः सत्त्वात् सर्वत्र तत्सहभाव-प्राप्तौ पुरुषोत्तमसहभावोपि स्यादिति वाच्यम् । 'ये यथा मां'मितिपद्ये मामिति पदेन पुरुषोत्तमत्वेनांगुल्या स्वस्वरूपप्रदर्शनपूर्वकमुक्तत्वादेतस्याः प्रतिज्ञायाः पूर्णपुरुषोत्तम-मात्रसम्बन्धित्वात्, अन्यथा दण्डकारण्यस्थर्पीनामपि तेनैव स्वरूपेण रसदानं कृतं स्यात् कोसलेन्द्रकुमारेण । किञ्चैतस्याः प्रतिज्ञायाः सर्वभगवत्स्वरूपसम्बन्धित्वे पूर्णत्वांशत्वादिविभागोपि न स्यात् । न चेष्टापत्तिः, तदान्यस्वरूपाणामंशरूपश्रीकृष्ण-स्वरूपाणामपि श्रीमता व्यासेनोक्तत्वेन चित्ताप्रसादो न स्यादिति सर्वमनवद्यम् । एवञ्चैक-भक्तसम्बन्धिन्या अपि लीलाया न परिच्छेदस्तर्हि सर्वभक्तसम्बन्धिन्या लीलायाः परिच्छेदः केन कर्तुं शक्येतेति किं बाह्यनसागोचरमाहात्म्येषु प्रभुतत्परिकरतद्भक्तेषु विचारचातु-र्येण । किञ्च 'त्रैलोक्ये भगवद्भक्ताः के त्वां जानन्ति मर्मणि । केषु वा त्वं सदायत्तः केषु प्रेम तवातुलमि'ति श्रीमदर्जुनेन पृष्ठो भगवानुवाच 'न तथा मे प्रियतमो ब्रह्मा रुद्रश्च पार्थिव । न च लक्ष्मीर्न चात्मा च यथा गोपीजनो मम । भक्ता ममानुरक्ताश्च कति सन्ति न भूतले । किन्तु गोपीजनः प्राणाधिकप्रियतमो मम । न मां जानन्ति मुनयो योगिनश्च परन्तप । न च रुद्रादयो देवा यथा गोप्यो विदन्ति माम् । न तपोभिर्न वेदैश्च नाचारैर्न च विद्यया । वशोस्मि केवलं प्रेम्णा प्रमाणं तत्र गोपिकाः । मन्माहात्म्यं मय्या मच्छ्रद्धां मन्मनोगतम् । जानन्ति गोपिकाः पार्थ नान्ये जानन्ति मर्मणि । निजाङ्गमपि या गोप्यो ममेति समुपासते । ताभ्यः परं न मे पार्थ निगूढप्रेमभाजनम् । मम भक्तास्तु ये पार्थ न मे भक्तास्तु ते मताः । मम भक्तस्य ये भक्तास्ते मे भक्ततमा मता' इत्यादि-पुराणप्रपञ्चकान्मद्भक्तपूजामधिकेति श्रीभागवताद्वज्रभक्तानां भक्तशिरोमूषणत्वात् प्रभोरतिप्रियत्वाच्चापि एतासां दास्यं कर्तव्यम् । एवञ्च सति एतदास्यकरणे प्रभोरत्या-नन्दाविर्भावेन तासामत्यानन्दाविर्भावान्मनसि सन्तोषेण तदनुग्रहात् तत्परां फलं भगवान् ददातीत्यपि तदास्यकरणम् । तथा चैतासां गुरुत्वात् प्रभोरेतदधीनत्वादभक्त-शिरोमूषणत्वादतिप्रियत्वाच्च सर्वथैतदास्यकरणपूर्वकमेव प्रभुदास्यकरणमिति सिद्धम् ।

अथ श्रीमत्स्वामिन्यादीनां सर्वासां समतयैव दास्यं कर्तव्यमथवा न्यूनाधिकमावेनेति पृच्छसि चेत् । अत्रोच्यते । 'यथा राधा प्रिया विष्णोस्तस्याः कुण्डं प्रियं तथा । सर्व-
गोपीषु सैवैका विष्णोरत्यन्तवल्लभे'ति पद्मपुराणवचनात् । अथ च 'त्रैलोक्ये पृथिवी धन्या
तत्र वृन्दावनं पुनः । तत्रापि गोपिकाः पार्थ तत्र राधामिधा ममे'त्यादिपुराणवचनात् ।
'सर्वश्रेष्ठा गान्धर्व्यवाचे'ति गोपालतापिन्युपनिषद्भूतेश्च गान्धर्व्यपरनामिकायां श्रीस्वामि-
न्यामेव सर्वापेक्षया भगवतो ममतातिशयात् तथैव निजदास्यं मुख्यतया स्थापयित्वाऽ-
न्यासु व्रजसीमन्तिनीषु 'मोहितां दुःखितां सखीमि'त्यादिना सखीत्वोक्तेः सख्याश्च
समानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां स्वामिनीसमानशीलव्यसनवत्त्वात् तासां श्रीमत्स्वामिन्या
अतिप्रियतमानां दास्यमपि स्वामिन्यनुग्रहाकाङ्क्षया स्वामिनीदासांगत्वेन स्वामिनीवदेव
कर्तव्यम् । तासां समानशीलसखीत्वात्दास्यकरणे श्रीस्वामिन्यत्यन्तमनुगृह्णाति । स्वामि-
न्यनुग्रहे च ता अनुगृह्णन्ति । तदनुग्रहे च व्रजराजकिशोरानुग्रह इति न कदापि कुत्रापि
केनाप्यशेन फलविच्छेदः । अत एव कैश्चिद्भगवदीयैः सिद्धान्तितं श्रीमच्चन्द्रावल्यादिषु
स्वामिनीप्रतिपक्षात्वमपि न सम्भवति, सखित्वोक्तिविरोधात् । अत एव 'यदैव श्रीराधे
मिलति रहसि त्वां मधुपतिस्तदैवाकार्याहं निजचरणदासेतिगदिता । मुदा चन्द्रावल्ये'ति
पद्ये अस्मद्व्यशुभिः सखीत्वमेव स्फुटीकृतम्, न तु प्रतिपक्षात्वम् । अत एवास्मत्सर्व-
स्वायिताः प्रभुचरणाः श्रीमत्स्वामिन्यष्टकतद्वादशकपदपद्यादौ तदास्यमेव सखित्वं प्रार्थयन्तो
'यावन्ति पदपद्मानी'त्यादिनाऽन्यासागमि दास्यं प्रार्थितवन्तः । अन्यथा श्रीस्वामिन्या
इवान्यासामपि पृथक्कृतया दास्यं प्रार्थयेयुर्न तु तदास्यप्रार्थनाप्रसंगे । सर्वासामपि सम-
प्राधान्यात् । तस्मादन्यासां दास्यमंगत्वेनैवैत्यस्मदुक्त एव पन्थाः । ननु एवं चेत् सर्वा-
स्वपि सखीत्वं तदा रसान्तर्गतामानखण्डिताकलहान्तरितादिलीला नोपपद्येतेति चेत्,
अत्र वदामः । हृदयादिस्थिताभरणमणिगणप्रतिविम्बितदृष्टनिजरूपे प्रतिनायिकाग्रमात्
संकेतस्थलानागमनाद्वा मानोदयात् । एवमेव चन्द्रविशेषाकस्मिकललाटसंक्रान्तस्वचरणतल-
लाक्षारसे सुतसमयसमुद्भूतनिजदन्तनखक्षतादिषु च कदाचिदतिविस्मरणेन रासस्थनिखिल-
व्रजभक्तातिरिक्तपरकीयाकृतत्वभ्रान्त्या मानखण्डिताकलहान्तरितादिलीलानां सम्भवात् । न
च लाक्षारसदन्तनखक्षतादिषु स्वयूषकृतत्वभ्रान्तिरेव कुतो न जायत इति वाच्यम् । तथा
भ्रान्ततावामपि तासु परस्परं दृढतरसखीत्वजनितातिप्रेम्णा ईर्ष्यानुदयेन तयालीलासम्भवात् ।
किञ्च 'योगमायासुषाश्रित' इत्यनेन रसलीलायां योगमायासाश्रितो भगवान् । एवञ्च
योगमाया यथा यथा येषां येषां पदार्थानामुपयोगो रसलीलायाम्, तथा तथा करोतीति
परकीयासम्भोगादिदर्शनजमानादिरसानुभवार्थं परकीयासम्भोगादि प्रदर्श्य मानादिरसानु-
भवं कारयतीत्यनेनापि प्रकारेण मानादिलीलानां सम्भवाच्च । यदि चालन्तमाग्रहो भवतां
यच्चन्द्रावल्यादिसम्भोगदर्शनेन मानादिरतास्येव च प्रतिपक्षात्वं तदा तत्सर्वं कल्पान्तरीयांश-

रूपकृष्णावतारीयरसलीलायामेव, न सारस्वतकल्पीयपूर्णावतारसम्बन्धिरसलीलयामिति बुद्ध्यताम् । यदि सारस्वतकल्पे भवदुक्तप्रकारः स्यात्तदा श्रीभागवते स्फुटमुपलभ्येत । उपलभ्यते तु सखीत्वमेव परस्परं फलप्रकरण इति सर्वं चतुरस्रमिति कृतं प्रसक्तानुप्रसक्त-चिन्तया । अत्रेदं ज्ञेयम् । अत्र फलत्रये फलद्वयमेतद्देहेषु भवति परन्तु मनस्येव रसरूप-भगवत्सम्बन्धेन मनसोलौकिकत्वाभावात् । सेवौपयिकदेहरूपतृतीयं फलं त्वेतद्देहातो-त्तर एव भवति सर्वथा । सर्वत्र लौकिकदेहातोत्तर एवालौकिकदेहसम्बन्धसम्भवा-दिति दिक् ॥ १॥ ॥

अथ प्रकृतमनुसरामः । ननु बाधके सति कार्यानुदयाद्बाधकाभावस्य सर्वत्र कारणतेत्यत्र यद्बाधकं तनुजवित्तजरूपसाधनसेवायाम्, तद्वक्तव्यम्, यदभावं सम्पाद्य मानससेवारूपं तत्कार्यं सम्पाद्यतामित्याकांक्षायां तनुजवित्तजरूपसाधनसेवाबाधकमाहुः उद्देगः प्रतिबन्धो वेति ।

उद्देगः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तुवाधकम् ॥ २ ॥

एतस्य विवरणं तु सेवायां प्रतिबन्धकत्रयम् । उद्देगो वा प्रतिबन्धो वा भोगो वा । त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यन्तम् । तत्र तनुजवित्तज-रूपसाधनसेवायां येन क्रियमाणेन उद्देगप्रतिबन्धभोगा भवन्ति तस्य परित्यागः कर्तव्यः । तत्परित्यागे तत्साध्योद्देगाद्यनुदयात्तनुजवित्तजरूपसाधनसेवासम्पत्तौ सत्यां मानससेवासिद्धिर्भवतीति भावः । तत्रोद्देगः शोकदुःखादिजनितो भवति, तेषु शोकादिषु जातेषु 'चित्तोद्देगं विधायापि हरिर्यद्यत् करिष्यति तथैव तस्य लीलेति मत्वा चिन्तां द्रुतं त्यजे'दिति नवरत्नोक्तैर्भगवल्लीला यथा सर्वा तथेयमप्येका भगवल्लीला भगवतः सुखा-धायिकेति ज्ञात्वा शोकादित्यागः कर्तव्यो, न तु शोकादिदूरीकरणार्थं यत्नः कर्तव्य इति । अन्यथा यद्यपि भविष्यति तदेव यत्प्रमुणा विचारितमस्त्यतः तस्य स्वरूपेण विघटनं तु न कर्तुं शक्यम्, तथापि अनुसुखाधापकलीलापदार्थविषयैरेच्छायापामपि स्नाप्तिरोहो भवेदन्त-प्रविच्छां ज्ञात्वा तादृशशोकदुःखादिकेषु त्यक्तेषु सत्सद्देगकारणाभावादुद्देगाभावस्य जाय-मानत्वादुद्देगसाधनपरित्यागः कर्तव्यः । यद्वा, यलिष्ठम्लेच्छयलिष्ठवेदवाह्यजनितोपद्रवेण साधनरूपसेवायामुद्देगो भवति तदभावार्थं तत्सान्निध्यरूपसाधनपरित्यागः कर्तव्य इत्ये-तदर्थं साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तम् ॥ २ ॥

तत्रोद्देगकारणानामनन्तत्वात्तज्जन्योद्देगानामप्यनन्तत्वात् परिगणना कर्तुमशक्येति सर्वविधमप्युद्देगमुद्देगत्वेनैकविधमेव निरूप्य द्वितीयं प्रतिबन्धरूपं तनुजवित्तजसेवायां बाधकमाहुः अकर्तव्यमिति ।

अकर्तव्यं भगवत सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वा तच्चनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

एतस्य विवरणं तु प्रतिबन्धोपि द्विविधः, साधारणो भगवत्कृतश्च, तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यम् । तदान्यसेवापि व्यर्था । तदासुरोयं जीव इति निर्धारः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं शोकाभावायेति विवेक इत्यन्तम् । अत्र भगवतः सर्वथा चेदकर्तव्यं भगवत्कृतप्रतिबन्ध इति यावत्, तदा गतिः तदभावसम्पादकसाधनं किमपि नास्तीति मूलार्थः । अत्र उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकमित्यनेन पूर्वं सेवायां बाधकत्रयं यदुक्तं तत्तु तत्रया- भावसम्पादनार्थमेव । अत एव त्रयाणां साधने लक्ते तदभावः सम्पद्यत इति त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति विवृतौ स्फुरीकृतम् । न च बाधकत्रयत्याग एव कुतो नोक्तः, तत्साधनपरित्यागः किमर्थमुक्त इति वाच्यम् । ज्ञाते उद्देशे जाते च प्रतिबन्धे जाते च भोगे सेवामावस्तसमयावच्छेदेन सिद्ध एव जाते तत्त्यागः कर्तुमशक्योऽप्युत्तरसमये तत्राशोपि स्वयमेव भविष्यतीति व्यर्थस्तत्परित्यागः कर्तव्य इति पुरुषप्रयत्नोपदेश इति मनसि कृत्य सेवाविषये बाधकत्रयं न यथोत्पद्यत एव तथा कर्तव्यं पुरुषेणेत्येतदर्थं त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्युक्तत्वात् । एवं च सति अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्नहीत्यनेन भगवत्कृतप्रतिबन्धाभावसम्पादनार्थं गतिर्नास्तीत्युक्तत्वादप्युक्तप्रति- बन्धाभावसम्पादने गतिरस्तीत्यर्थतः सिद्धत्वाद्द्विविधं प्रतिबन्धकमागतमेवेति कण्ठरवेण मूलेषु क्त्वा विवरणे प्रतिबन्धकरूपसेवाबाधकद्वैविध्यमाहुः प्रतिबन्धोपि द्विविधः । साधारणो भगवत्कृतश्चेति । तत्र भगवत्कृतप्रतिबन्धाभावः सम्पादयितुमशक्यः, साधारणस्तु शक्य इति विवरणे आहुः तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । तत्र प्रति- बन्धकरूपसेवाबाधकभेदद्वये आद्यः साधारणः प्रतिबन्धो भगवद्विमुखनार्यादिकृत- प्रतिबन्धस्तत्र साधनपरित्यागस्योक्तत्वात् तत्साधनरूपो यो नार्यादिः स त्याज्यस्त्वक्तुं शक्यः । तस्यागेन प्रतिबन्धाभावरूपबाधकमायः सम्पादयितुं शक्य इत्यर्थो ज्ञेयः । अत एवोक्तं 'नार्यादिरनुकूलश्चेत् कायेद्भगवत्क्रियाम् । उदासीने स्वयं कुर्यात् प्रति- कूले गृहं त्यजेदिति भागवततत्त्वदीये ।

अथ भगवत्कृतप्रतिबन्धस्तु न केनापि त्यक्तुं शक्य इत्याहुः भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्धस्तदा भगवान् फलं न दास्यतीति मन्तव्यमिति विवरणे अर्थः स्पष्टः । ननु भगवत्कृतः प्रतिबन्धः कस्य फलाभावसम्पादकः ? किं कायवाञ्छनोभिर्गर्जनं कुर्वतः पुरुषस्याहोसिद्धजनेच्छावतो वा ? तत्र नाद्यः । 'इति निश्चित्य मनसा कृष्णं परिचरेत्सदे'ति भागवततत्त्वदीपकारिभिरन्याख्याने 'एकापि सकृत्कृता परिचर्या परम- पुरुषार्थेदेति । परं विद्यमानदेहस्य निःकृत्यर्थं सदा परिचरे'दित्याचार्यैः सिद्धान्तितत्वात् किञ्चित्कालिकभजनोत्तरं यावज्जीवं कपाचिद्भगवदिच्छया भगवत्कृतसेवाप्रतिबन्धेपि परम-

पुरुषार्थलामस्य सिद्धत्वादत्र भगवान् फलं न दास्यतीति निषेधस्य विरुद्धत्वात् । अत एव
 'न ह्यंगोपक्रमे ध्वंसो मद्धर्मस्योद्धवाण्वपी'ति एकादशस्कन्धीयप्रभुवचनं 'यानास्थाये'ति
 वचनं 'सकृदिद्विदिपुरुषं पुरुषो याति साम्यतां संवत्सरं किञ्चिद्गुणं दित्वा यद्धरिरर्चित'
 इति पष्ठस्कन्धीयाष्टाध्यायीयशुकवचनं च । न द्वितीयः, विना भगवत्कृपां भजनेच्छानु-
 दयात्, तदुदये च भजनस्य भविष्यत्वनिश्चयेनापि निषेधस्य वैयर्थ्यापातात् । तथाचायं
 निषेधो भगवत्कृतप्रतिबन्धे कालविलम्बेन फलदानेच्छामेव व्यनक्ति, न तु तददाने-
 च्छामिति भावः । अन्यथा भजनेच्छानुकूलकृपावैयर्थ्यं प्रसज्येतेति । न च विनैवानुग्रहं
 भजनेच्छोदय इति वाच्यम् । अवतारदशायां स्वरूपदर्शनेनैवेच्छोदयसम्भवेऽप्यनवतार-
 दशायां सत्संगश्रीभागवतादिश्रवणं विना शुद्धपुष्टिभजनेच्छोदयस्यादृष्टत्वादश्रुतत्वाच्च । यदि
 पुनर्विनादर्शनश्रवणादिकमपि शुद्धपुष्टिमार्गीयभजनेच्छोदयः स्यात् तदा पुरुषोत्तमावता-
 रोपि न स्यात् । अत एवानुग्रहाय भक्तानां मानुषं देहमाश्रित'इत्युपक्रम्य 'विक्रीडितं
 प्रजवधूमिरिदं च विष्णोः श्रद्धान्वितो नृशृणुयादयं वर्णयेद्य' इत्यत्र य इतिपदेन यस्य-
 कस्यापि श्रवणवर्णनान्यां भक्तिं परामित्यनेन भक्तिरूपम उक्तं, स त्विच्छोत्पादनपूर्वक एव ।
 तस्माद् व्यर्थं भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इत्यादिनिरूपणमिति चेत्, अत्र वदामः । पुत्रादि-
 जन्माद्युत्तरं केनापि प्रतिबन्धेनाकृतपुत्रादिनिवेदनस्य कस्यचिन्महत्तमस्य पुरुषस्य तदनन्तर-
 मतिक्रम्य पुत्रादिस्नेहेन वा कदाचित् तदनिवेदनस्मरणे मनसि स्यान्मम पुत्रादिः शुद्धपुष्टि-
 भजनेन भगवन्तं प्राप्तोत्विति भयासौ नामनिवेदने दत्त्वा भगवत्सेवा कारणीया तदा त्वं
 सेवां कुरु मत्तो नामनिवेदने गृहीत्वेति कथने यदि तस्य हृद्यत्पोप्युत्साहो न दृश्यते कदापि
 प्रत्युत द्वेषः तदोन्नेयमिदम्, यदस्य भगवत्कृतः प्रतिबन्धोस्ति भगवान् फलं न दास्यती-
 त्यसौ नोपदेष्टव्यं किमपीति ज्ञापनार्थत्वेन भगवत्कृतश्चेत् प्रतिबन्ध इत्यादिनिरूपणस्य
 सार्थकत्वात् । ननु तदा शुद्धपुष्टिमार्गीयपूर्णस्वरूपसेवाफलं मा भवत्स्वांशस्वरूपसेवा-
 फलं तु भविष्यतीत्यंशसेवोपदेश एव कर्तव्यस्तेनेति चेदित्याशङ्क्याहुः तदान्यसेवापि
 व्यर्थेति । अंशांशिनोभेदादंशस्वांश्यधीनत्वाच्चांशिकृतप्रतिबन्धेन फलदानासमर्थ-
 त्वान्महाराजकृते प्रतिबन्धे सचिवादेरित्येत्यर्थः । नन्वांशिनो न स्वस्वरूपपरमफलदानेच्छा
 किन्तु स्वल्पफलदानेच्छांशद्वारा तदांशेन फलदानं कर्तव्यमेव, महाराजस्य महाफलदानेच्छा-
 मावेपि सचिवादिद्वारा स्वल्पफलदानेच्छायां सचिवादिनेवेति चेत्, सत्यम्, यत्रांश्य-
 विरोधेनांशभजनं तत्रैवांशेन फलदानं महाराजाविरोधेन सचिवादिभजने सचिवादिनेव,
 न तु तद्विरोधेन भजने । तथा चैतस्य भगवत्सेवाकर्तव्यत्वकथनेपि कदाप्युत्साहमावात्
 प्रत्युत द्वेषोद्धवांशेनापि फलदानमित्यन्यसेवावैयर्थ्यात् सापि नोपदेष्टव्येति सुप्रसूतं
 तदान्यसेवापि व्यर्थेति । किञ्च, तदैतादृशस्य यत्स्वरूपं तस्य निर्धारोपि भवतीत्याहुः
 तदा आसुरोऽयं जीव इति निर्धार इति । आसुर आसुरावेशी आसुरभाववान्

चा सहजासुरो वेति निर्धारो निश्चय इत्यर्थः । अत्र कदाचिद्वक्तसन्निधौ यस्य मनसि भगवति सद्भाव उत्पद्यते द्वितीयक्षणे तदसन्निधौ तु नश्यति स आसुरावेशी आसुरभाववान् वा ज्ञेयः । यस्य तु सत्संगेऽपि भगवति न सद्भावः कदापि स तु सहजासुर इति ज्ञेयः । ननु तर्हि महत्तमकृपावैयर्थ्यप्रसंग इत्याशङ्क्याहुः यथा चा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतमिति । चा अथवा यथा आसुरस्य तत्त्वनिर्धार उक्तस्तथा विवेको विचारो ज्ञानमिति यावत् । तत्साधनमासुरस्य शोकाभावरूपफलाय मतं सम्मतमित्यर्थः । अत्रैवं ज्ञेयम् । 'मायेत्यसुरा' इति श्रुतेरसुराणां माया सेव्या, सैवेश्वरः, तत्कृतत्वाजगन्मायिकम्, तेषां मुक्तिश्चान्वन्तमः प्रविशन्ति ये सम्भूतिमुपासत' इति श्रुतेर्देवैष्वनाविष्टानां सहजासुराणां कामनाभावपूर्वकं सम्भूत्युपासकानां तदुपासनारूपसाधनवलेनासुरज्ञानमार्गप्रवेशे सति शोकाभावरूपान्तरफले जाते सुखदुःखात्यन्ताभावस्वरूपपुनरावृत्तिरहितप्रकृतिलय-रूपान्वन्तमः प्रवेशरूपा मुक्तिः । आसुराविष्टानां दैवजीवानां तु निरुपधिभूयसा भगवता हतानां मध्ये दैवस्य दैवज्ञानाभावात् स्वरूपवलेनाक्षरप्रज्ञाणि लयरूपा मुक्तिः, तदा-विष्टासुरस्य त्वासुरज्ञानाभावात् स्वरूपवलेनैवापुनरावृत्तिरहितान्वन्तमः प्रवेशापरपर्यायप्रकृति-लयरूपा मुक्तिः । अन्येषां सकामानां सहजासुराणामासुराविष्टदैवजीवानां च 'असुर्या नाम ते लोका अन्येन तमसा घृताः । तांस्ते प्रेत्यापि गच्छन्त्यविद्रासोऽपुया जनाः', 'तानहं द्विपतः शूरान् संसारेषु नराधमान् क्षिपाम्यजतनसुरानासुरीष्वेव योनिष्वि'ति श्रुतिभगवद्वाक्याभ्यामन्यन्तमोघृतकेवलदुःखात्मकलोकरूपनरकप्राप्तिस्त्रयोदशानन्तरं पुनरासुरयोनिप्राप्तिरेवेति कृतं पक्षवितेन ।

एवं च सर्व मायिकमेकोऽसदाद्यात्मा स एव परमार्थो मायैवेश्वरो नान्य ईश्वरः कोऽप्येवं तत्त्वनिर्धाररूपो विवेकः सोऽयं साधनं मतं सम्मतं यावज्जीवं शोकाध-भावाय, तदनन्तरं तादृशमुक्तये वेति शेषः । तथा च तादृशपुत्रभार्यादेः संसाराविष्टत्वा-न्महत्तमकृपया तेषां संसाराभावेन शोकाधभावपूर्वकतादृशमुक्तिनिमित्तमासुरज्ञानमार्ग-मुपदिशेदिति भावः । अत एव श्रीमद्भुवनेश्वरासुरज्ञानमार्ग एव कंसस्य श्रीमद्देवकीवधो-द्यतस्योपदिष्टे न तु दैव इति ज्ञेयम् । इदमेवाहुर्विवरणे तदा ज्ञानमार्गेण स्थातव्यं शोकाभावायेति विवेक इति । तदा तेष्यासुरावेश्यासुरभाववत्सहजासुरजीवत्व-निर्धारो सत्येतैरासुरज्ञानमार्गेण स्थातव्यमित्यर्थं विवेको विचारः सिद्धान्तभूत इत्यर्थः । तथा च तान् प्रत्यासुरज्ञानमार्ग उपदेष्टव्य इति भावः । यद्वा पूर्वमासुरोऽयं जीव इति निर्धार इत्युक्तं तर्हि तेन किं साधनमनुष्ठेयमित्याकाङ्क्षायां तदा ज्ञानमार्गेण स्थातव्यमि-

१ आदिदेवजीवस्ते सर्वे देवानां वपुषि विद्यमानाः, आवेशेन विना ये च मूर्खदेवा इति स्मृताः, तेषां तमद्य शम्भोऽन्तं चान्ये देवाश्चिन्तयन्, तेषां स्थानं च स्वर्गादि तादृशपदमासुरपुत्रेतिपुत्रपुराणोत्तराण्डीयवाक्येभ्य आसुरावेशिनां मुक्तेरासुराणामन्यन्तमोघनरकप्राप्तिरुक्तत्वात् ।

त्यासुरस्यैव साधनमुपदिशन्ति तदा ज्ञानेत्यादिना । एवं च ज्ञानमार्गपदेनासुरज्ञानमार्ग
 एवायातीति तथा व्याख्यातमिति ज्ञेयम् । न ह्यासुरस्य सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरज्ञानमार्गे पुरुषोत्तम-
 ज्ञानमार्गे बाधिकारः, तस्य तामसत्वात् । अत एवेश्वरत्वेनामितततामसमायाशक्त्युपास-
 कास्तेषु सत्त्वाभावात् सत्त्वजनितज्ञानाभावे 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इत्युक्ता नोर्ध्वगतिः,
 किन्तु तामसशक्त्युपासनाजनितज्ञानस्य तमोगुणजनितत्वेन तामसत्वादंघो गच्छन्ति
 तामसा' इत्यधोगतिरूपनिरयान्धन्तमोरूपप्रकृतिलयान्यतरप्रवेश एव, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते'
 इति वाक्यात् । अत्र अधःपदेनाधममेव विवक्षितम्, न तु नीचस्थानम्, निरयाणां
 नीचस्थानत्वेपि अन्धन्तमःप्रवेशरूपासुरमुक्तेः सुखदुःखाभावरूपत्वेन नीचस्थानत्वाभावात्,
 सर्वं ब्रह्मेत्यक्षरब्रह्मज्ञानमार्गे तु 'दैवी सम्पद्धिमोक्षाये'ति वाक्यादैवसम्पद्युक्तजीवा-
 नामेवाधिकारः । अत एव 'जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः । सात्विकः स तु
 विज्ञेयो भवेन्मोक्षायाधिष्ठित' इतिमोक्षधर्मयनारायणीयवाक्यान्मोक्षाधिकारिणां सात्विक-
 त्वेन 'सत्त्वात्सद्वायते ज्ञान'मित्युक्तसत्त्वगुणजनितज्ञाने 'नोर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था' इति
 वाक्योक्तोर्ध्वगमनरूपा स्वर्गमुक्त्यन्तरप्राप्तिर्भवतीति । अत्रोर्ध्वपदस्योत्तममित्यर्थो न तूच्च-
 स्थानम्, स्वर्गलोकस्योर्ध्वलोकत्वेपि 'यन्न दुःखेन सम्भिन्न'मित्यादिवाक्योक्तस्वर्गसुख-
 स्य गुक्तेश्चोर्ध्वलोकत्वाभावात् । तस्मादूर्ध्वपदेनोत्तमत्वमेव विवक्षितमिति ज्ञेयमिति
 दिक् ॥ ३ ॥

तथा च यस्माद्बाधकेषु सत्सु न सेवासिद्धिरतस्तत्र यत्साधनपरित्यागः कर्तव्य
 इत्याहुः बाधकानां परित्याग इति । एवं द्विविधमपि प्रतिबन्धरूपं सेवाबाधकमुक्त्वा
 लौकिकभोगरूपं सेवाबाधकं वदन्तो द्विविधं भोगमाहुः भोगेऽप्येकं तथा परम् ।
 निःप्रत्यूहम् । एतद्विवरणं तु भोगो द्विविधो, लौकिकोऽलौकिकश्च ।
 तत्र लौकिकस्त्याज्य एव । अलौकिकभोगस्तु फलानां मध्ये प्रथमे
 प्रविशतीत्यन्तम् । अत्र यथा प्रतिबन्धे साधारणस्त्याज्यो, भगवत्कृतस्तु फलविघ्न-
 मेव जनयेत्, तथा भोगेपि सुखदुःखसाक्षात्काररूपभोगरूपवस्तुन्यपि एकं साधारणं
 लौकिकमिति यावत्, तत् तथा त्याज्यम्, तत्साधनपरित्यागः कर्तव्य इत्यर्थः ।
 परं द्वितीयं साधारणाद्भिन्नमलौकिकमिति यावत्, तादृशभोगरूपं वस्तु निष्प्रत्यूहं
 निर्गतः फलप्राप्तौ विघ्नो यस्मात्तत्फलप्रतिबन्धकमिति यावदेतादृशमित्यर्थः । तथा च
 तत्फलानुकूलमेवेत्यर्थ इति भावः । एवं द्विविधोपि भोगो मूले कण्ठरवेणोक्तो यस्तमेव
 भोगं विवरणे भोगोपि द्विविधो लौकिकोऽलौकिकश्चेत्यादिना स्फुटीकृत्य तत्र
 लौकिकस्त्याज्य एवेत्यनेन लौकिकभोगस्यापि तत्साधनपरित्यागेन त्याज्यत्वमुक्तम् ।
 ननु कथमलौकिकस्य द्वितीयस्य भोगस्य फलप्रतिबन्धकत्वमित्याशंकायामाहुः महान्
 भोगः प्रथमे विशते सदेति । महानलौकिको भोगस्तु प्रथमे अलौकिकरसोप-

भोगसामर्थ्यरूपे पूर्वोक्तफले विषयत्वेन प्रविशतीत्यर्थः । नन्वलौकिकभोगस्तु नेह भवति किन्त्येतदेहपातोत्तरं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धे सति भवति । तथा चात्रालौकिकभोगप्रसक्ते-
रेवाभावात् तद्भोगप्रसक्तौ सत्यामेव लौकिकभोगवदस्यापि त्यागाशङ्कायां प्राप्तायमेतस्य
प्रथमफले प्रवेशवचनं सार्थकं स्यात्तस्मान्महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति वचनं व्यर्थमिति
चेत्, अत्र वदामः । अलौकिकभोगस्त्वत्रापि मनोभावस्य स्थायिभावात्मकभगवत्सम्बन्धे-
नालौकिकत्वान्मनोभावे त्वात्मनि द्वारा भवति, तत्सद्वृत्तार्थमेवालौकिकसामर्थ्यं भगवता
दीयते, अत एवालौकिकभोगस्य प्रथमफलान्तरभावोक्तिः संगता भवति । अन्यथा प्रथम-
फलान्तरभावोक्तिरसंगता स्यात् । तस्माद्यदा तनुजवित्तजसेवया प्रेमोत्पत्तिसदनन्तर-
मलौकिकभोगरूपे अपूर्वानुरागरूपविरहजडुःखसाक्षात्कारे विषयत्वेन प्रविष्टस्य दुःखस्य
तापविशिष्टस्य सहनार्थमलौकिकसामर्थ्यं भगवता दत्ते स्वसेव्यश्रीविग्रहे स्त्रमादिषु वा स्पर्शादि-
जनितविलक्षणसुखभोगप्राप्तिरत्रापि भवति तदाचार्यैर्भोगः प्रतिबन्धकत्वेनोक्तो तोयं भोगो-
पि मम प्रतिबन्धकः स्यादिति कदाचित् कस्यचिन्मनसि भवेत्, प्रेमभरणे च स भोग-
स्त्वक्तुमशक्यस्तदा व्याकुलतया महन्त्वेद् उत्पद्येत, तेन च विरहानुभवप्रतिबन्धः स्यादिति
तत्सेदनिवारणार्थं महान्भोगः प्रथमे विशते सदेति मूले, अलौकिकभोगस्तु
फलानां मध्ये प्रथमे प्रविशतीत्येतद्विवरणे चालौकिकभोगस्य प्रथमफले प्रवेश
उक्त इति तयोक्तेः सार्थकत्वस्य सिद्धत्वात् त्वदुक्त्यवकाशः कथमपीति पुथ्यस्य । ननु
लौकिको भोगो न तनुजवित्तजसेवायाः प्रतिबन्धकः किन्तु 'ता नाविद'न्नित्याद्युक्तप्रकारक-
चेतस्तत्त्ववर्णनत्वतद्रूपायां मानससेवायां प्रतिबन्धकः । यदि तनुजवित्तजसेवाप्रतिबन्धकः
स्यात्तदा लौकिकसुखसाक्षात्काररूपभोगाभावे देहस्थितरेभावात् तनुजवित्तजसेवाश्रवण-
कीर्तनादीनां चाभावे सिद्धे कारणभावेन प्रेमोत्पत्तेरभावान्मानससेवासिद्धेऽध्याभावात् परम-
फलप्राप्तिर्न भवेदेव कस्यापीति न कोप्यस्मिन्मार्गे प्रवर्ततेति मार्ग एवायमुच्छिद्येत, तस्मान्न
तत्प्रतिबन्धको लौकिको भोगः । सति च लौकिके भोगे 'विषयाविष्टचित्ताना नावेशः
सर्वदा हरे'रिति वचनात्कारणविषयायेन भगवद्विषयकतनुजवित्तजसेवाभावे कथं
पूर्वोक्तं फलं स्यादिति चेत्, अत्र वदामः । लौकिकविषयभोगो द्विविधः, एकः केवल-
न्द्रियपोषको, द्वितीयो भगवत्तनुजवित्तजसेवोपयोगी । तत्र केवलन्द्रियमात्रपोषकविषय-
भोगो न कर्तव्यः, किन्तु प्रयुक्तेष्वपयोगित्वमुद्घा अथ च स्वस्य दासत्वेन दासधर्मत्व-
मुद्घा च लौकिकभगवन्निवेदितविषयभोगः कर्तव्यः । एवं च 'तावद्रागादयः स्त्रोनास्त्राव-
त्क्रान्तगृहं गृहम् । तावन्मोहोद्विनिगदो यावत्कुण्ड न ते जनाः । त्वयोपशुक्तसम्बन्ध-
वासोलंकारचर्चिताः । उच्छिष्टभोजिनो दास्यन्ताव मायां जयेमही'त्यादिवचनानि च
यैर्भगवत्सेवोपयोगित्वेन दासधर्मत्वेन बन्धकमायाजयसाधकत्वेनावर्धनिवारकत्वेन च भगव-
न्निवेदितलौकिकविषयभोगस्य सिद्धित्वात् । तस्मात्केवलेन्द्रियमात्रपोषकलौकिकभगवद-

निवेदितविषयजभोग एव त्याज्यत्वेनोक्तोऽत्र, स तु तनुजवित्तजसेवावाधक एवेति स एव त्याज्यो न तु भगवत्सेवौपयिकत्वेन दासधर्मत्वेन च ग्राप्तो विषयजभोग इति वाधकत्वामावेन पूर्वोक्तफलस्य निःप्रत्युहत्वात् । अत एव 'वीजदार्व्यप्रकारस्तु गृहे स्थित्वा स्वधर्मतः, अव्यावृत्तो भजेत्कृष्णं पूजया श्रवणादिभिः' रित्यादिना भक्तिवर्धिन्यां तनुजवित्तजसेवाकरणे गृहस्थितिरुक्ता । प्रेमासक्त्यनन्तरमेव च 'तादृशस्यापि सततं मेहस्थानं विनाशकम् । त्यागं कृत्वा यतेद्यस्तु तदर्थार्थिकनानसः । उभते सुदृढां भक्तिं सर्वतोभ्यधिकां परा'मित्यनेन भगवद्भजनान्यविषयकव्यासंगजनकत्वेन सर्वविधस्यापि गृहस्य त्याग उक्तः सर्वविध-भोगाभावसाधकत्वेनेति कृतं पल्लवितेन ॥ ४ ॥

ननु भगवता साक्षात्सम्बन्धेऽपि यदि सुखदुःखसाक्षात्काररूपो भोग एव भवति तदा लौकिकभोगः किमर्थं त्याज्यत्वेनोच्यत इत्यनतिपण्डिताशंकां परिहरन्त आहुः ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्वलादेतौ सदा मतौ ।

एतद्विवरणं तु साधारणो भोगः कथं त्यक्तव्य इत्याकांक्षायामाह सविघ्नोल्पो घातकः स्यादिति । सविघ्नत्वादल्पत्वाच्च भोगस्त्याज्यः । एतौ सदा प्रतिबन्धकावित्यन्तम् । लौकिकसुखभोगसुखभोगसाधनानां नाशत्स-विघ्नो, अथ च लौकिकभोगः किञ्चित्कालिकत्वात् परिछिन्न इत्यल्पश्च । अथ च परमफल-वाधक इति घातकः । एवमेव लौकिकदुःखभोगस्तु यदिषयक उत्पद्यते तद्विषयस्य कस्याचिदेव प्राप्तिर्न सर्वस्येति सविघ्नो, अथ च लौकिकविषयस्य तुच्छत्वात् तुच्छविषयक इति अल्पस्तुच्छश्च । अथ च परम्परया मानससेवाप्रतिबन्धकत्वात् फलप्राप्तिघातकश्चेति मूले हेतुगर्भविशेषणानि । अत एवात्र भावप्रधानो निर्देश इति ज्ञेयमिति मनसिकृत्याचार्याः सविघ्नत्वादल्पत्वाद्वलादेतौ सदा घातकाविति भावः । नन्वत्रैको भोगः एवोक्तः पूर्वमव्यवहितः, तथा सति सदायं प्रतिबन्धक इत्येकवचनमेव वक्तव्यम्, न त्वेताविति द्विवचनमित्याशंकायामाहुः द्वितीयो भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति । द्विवचनाक्रान्तैतच्छब्दे द्वितीयो द्वित्वसंख्यापूर्वको भगवत्कृतः प्रतिबन्ध इति तात्पर्यात् द्विवचनस्य सार्थक्यमिति भावः ।

ननु भगवत्प्रतिबन्धे ज्ञाते संसाराभावायातिक्रमया तस्यासुरज्ञानमार्ग उपदेष्टव्य इति पूर्वमुक्तम्, तत्रापि तस्य चेन्न स्थिरता तदा महत्तमैः किं कर्तव्यमित्याकांक्षायामाहुः द्वितीय इति ॥ ५ ॥

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

एतद्विवरणं तु ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताभावावर्थमाह द्वितीय इत्यन्तम् । द्वितीये भगवत्कृतप्रतिबन्धे आसुरज्ञानोपदेशपर्यन्तं चिन्ता कर्तव्या महत्तमैरतिक्रमया ।

यदासुरज्ञानेपि भार्यादेः स्थितिर्न दृश्यते किन्तु 'कामोपभोगपरमा' इति वचनसिद्धकामोप-
भोगमात्रपरत्वं स्पष्टम्, तदास्यासुरसुक्तिरपि न देया भगवता किन्तु मरणानन्तरं 'मसुर्या'
नाम ते लोका अन्धेन तमसा धृताः । तांस्ते प्रेसापि गच्छन्त्यविद्वांसोबुधा जना' इति
श्रुत्युक्तान्धन्तमोघृतकेवलदुःखात्मकलोकाप्राप्तिपूर्वकं 'तामहं द्विपतः क्रूरानि'त्यादिवाक्योक्तः
संसार एव देयोऽस्येति संसारनिश्चयं प्राप्य सर्वथैव चिन्ता त्याज्या । तादृशपुत्रादिरुपेक्ष्य
इति भावः ॥ ५ ॥

एवं प्रसंगादासुरस्य पुत्रादेरुद्धारोपायस्य कर्तव्याकर्तव्यत्वं निरूप्य प्रकृतं विचार-
यन्ति । ननु यथासुरस्यासुरसुक्तिसंसारयोर्निश्चयः कृतः कामोपभोगपरत्वापरत्वादिलिङ्गे स्तथा
शुद्धपुष्टिमार्गविवेकस्य शीघ्रं फलमेतस्य विलम्बेनेति केन लिङ्गेन ज्ञेयमित्याकांक्षायामाहुः ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति ।

तुवाच्य आसुरप्रसङ्गनिवारणार्थः । आद्ये अलौकिकसामर्थ्यरूपे फले जाते सति
भगवतः दातृत्वं नास्तीति न, किन्तु दातृत्वं वर्तत इति ज्ञेयम् । नन्वाद्य इति पाठे नु
निश्चयेन दातृता नास्तीति न, किन्तु वर्तत एवेत्यर्थो ज्ञेयः । एतदेहे मनसि एतदेह-
पातोत्तरं चालौकिकसंपात एव फलं भविष्यतीति भावः । अयं मूलार्थः स्पष्ट एवेति
मत्वाद्ये दातृता नास्तीत्येतत्सार्धमनुक्त्वा आद्यफलाभावे एतदेहे मनसि एतदेहपातोत्तरं च
भगवतो दातृता नास्तीति शिरश्चालनेनोक्त्वा किन्तु विलम्बेन दातृता वर्तत इत्यर्थतः
सिद्धमर्थमाहुर्विवरणे आद्यफलाभावे भगवतो दातृत्वं नास्ति तदा सेवा-
नाधिदैविकीत्युक्तं भवतीत्यन्तेन । यतश्चायमार्थिकोर्थ उक्तोत एव इत्युक्तं भवतीत्युक्तं
न त्वित्यर्थ इति । यद्वा आद्यफलाभावे तनुवित्तजसेवाजनितप्रेमासत्तयनन्तरमलौकिक-
सामर्थ्यदानाभावे भगवतो दातृत्वाभावो नास्ति किन्तु विलम्बेन दातृत्वं वर्तत इत्यकार-
प्रक्षेपेण व्याख्येयम् । नन्वाद्यफलाभावे दातृत्वं कुतो नास्तीत्याकांक्षायामाहुर्विवरणे तदा
सेवानाधिदैविकीत्युक्तं भवतीति । व्यसनपर्यन्तं स्वतन्त्रेच्छलेन प्रेमावस्थानामा-
विर्भाव्यत्वाभावात् पूर्णप्रेमाविर्भावभावाद्रसरूपताभावात्सेवाया आधिदैविकत्वाभावादिति
हेतोर्दातृत्वं नास्ति, यत आधिदैविकसेवयैवाधिदैविकस्वरूपप्राप्तिर्ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्त-
थैव भजाम्यहं'मिति वाक्यादित्येहि । रसरूपसैवाधिदैविकत्वे 'रसो वै स' इतिश्रुतिस्य-
परमकाष्ठापन्नसत्स्वरूपनिश्चयवाचकवैदित्यव्ययशब्दः प्रमाणं परमकाष्ठापन्नस्यैव पर्यन्ततः
सर्वोधिदैविकत्वात् । एवं चाद्यफले जाते फल शीघ्रं भविष्यति तदभावे भगवदिच्छाभावेन
कस्यचिद्विलम्बेन भविष्यतीत्याद्यफलोत्पत्त्यनुत्पत्तिरूपलिङ्गाभ्यां शुद्धपुष्टिमार्गीयस्यापि भक्तस्य
शीघ्रफलोत्पत्त्यनुत्पत्ती ज्ञेये इति दिक् ।

अद्य उद्देशाभावप्रतिबन्धाभावभोगाभावानां बाधकाभावत्वेन पूर्वं कारणत्वमुक्तम् ।
तत्र सर्वस्यापि भगवल्लीलासेन ज्ञानादुद्देशाभावः सिद्धस्तत्र न गृह्यलागः । सेवाप्रतिबन्धका-

सुरपुत्रादेस्त्यागात्प्रतिबन्धाभावसिद्धेश्च तत्र पाक्षिको गृहत्यागः । दैवपुत्रादिषु सत्सु गृहत्यागाभावात् । भोगाभावस्तु लौकिकभोगत्वावच्छेदकावच्छिन्नाभावः । स तु लौकिक-
गृहत्वावच्छेदकावच्छिन्नत्यागेनैवेत्याहुः ।

तृतीये बाधकं गृहम् ।

तृतीये बाधकाभावत्वेन कारणे लौकिकभोगाभावे लौकिकं गृहं बाधकम् । तादृशगृहे सति तादृशभोगाभावाभावात्, सर्वेन्द्रियाणां लोकवेदसंकोचेनापि स्वस्वविषये प्रवृत्तिसम्भवादिति भावः । एतद्विवरणे इदमेवाहुः भोगाभावस्तदैव सिध्यति यदा गृहपरित्याग इति । अत्र पर्युपसर्गो वेश्मस्तीतत्रस्थपुत्रादिवाचको ज्ञेयः । अन्योर्थः स्पष्टः ।

ननु एतादृशसेवनातिदुर्लभेत्याशङ्कयामाहुरवश्येयं सदा भाव्येति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

अत्र विवरणाभावादस्माभिरेव व्याख्यायते । इयमव्यवहितक्षणे एवोक्ता बुद्धिस्था मानसी सेवना 'न रोधयती'त्यादिवाक्येभ्यः कस्यापि कर्मज्ञानादेरवस्थाधीना यद्यपि न भवति, ब्रजभक्तरूपसाधुकृपाभावाधीनत्वात्, तथापि श्रीप्रभुब्रजभक्तादस्यपूर्वकं भाव्या चिन्तनीया । एतादृशीं सेवनां कदास्सत्प्रभुरस्सत्स्वामिन्योस्मभ्यं दास्यन्ति, कदा भगवति चक्षुरागः, कदा वा चित्तासंगः, कदा वा 'भगवता सह संलापो दर्शनं मिलितस्य च । आश्लेषः सेवनं चापि स्पर्शश्चापि तथाविधः । अधरासृतपानं च भोगो रोमोद्गमस्तथा । तत्कूजितानां श्रवणमाग्राणं चापि सर्वतः । तदन्तिकगतिर्नित्य'मित्यादिः संकल्पः, कदा निद्राछेदः, कदा तनुतनुता, कदा विषयनिवृत्तिः, कदा व्रपानाशः, कदोन्मादमूर्च्छासृतय इत्याद्युक्तप्रकारेण सदा देहपातपर्यन्तं भाव्या, भावनया मनसि स्थापनीया । अतिदीनतया ज्ञानविषयत्वमापदनीयेति यावत् । यद्वा इयं मानसी सेवा सदा भाव्या, प्रेमाद्यभावेऽपि प्रेमाद्यवस्थाद्यनुकरणकरणेन च चिन्तनीया । तथा च मनसे-
तादृशभावनापूर्वकं तनुजवित्तजसेवाकरणे 'तं यथा ययोपासते तथैव भवती'ति श्रुतेर्ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति गीतास्थभगवद्वाक्यादथ च 'यादृशी भावना यस्य सिद्धिर्भवति तादृशी'त्यादिवचनाच्चैतदेहपातोत्तरमलौकिकदेहप्राप्तौ वा कस्यचित्कस्य-
चित्तु जन्मान्तरे वा बहुतरभगवत्कृपायामस्मिन् जन्मन्यपि वा 'ता नाविद'न्नित्या-
द्युक्तप्रकारा फलरूपा सेवना सिद्धा भविष्यतीति भावः । अथवा इयं रसरूपा प्रेमासक्तिव्यसनात्मिका सेवा सदा सर्वदा अः भगवान् चक्ष्यो यस्यां सा भाव्या ज्ञेया । एतादृशज्ञानेनापि फलसिद्धिरित्यर्थः । तथा चान्यप्रकारकसेवायां न सर्वदा भगवान् वश्यो भवति, न वा तज्ज्ञानमात्रेण च फलसिद्धिरिति भावः । ननु ज्ञानादि-
मार्गप्रकारेणापि सेवा प्रभुं स्ववशे करिष्यति प्रभुसेवात्वाविशेषादित्याशङ्क्याहुः सर्वमन्य-
न्मनोभ्रम इति । अन्यत् सर्वं मनोभ्रमरूपमेव । तथा च भगवन्मायामोहितानामेवायं

सिद्धान्तो यदन्यत्रापि मार्गं प्रसुर्वश्यो भवतीति । अत एवास्मिन्मार्गे मार्गान्तराच्चैष्ठ्यम् । अत एव च 'भुक्तिं ददाति कर्हिचित्स न भक्तियोग'मिति वचनं चेति दिक् ॥६॥

एवं मानससेवाभवनाया माहात्म्यमुक्त्वा पूर्वोक्तसेवाबाधकत्वागत्यावश्यकतामाहुः तदीयैरपि तत्कार्यमिति ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

बालबोधग्रन्थे 'समर्पणादात्मनो हि तदीयत्वं भवेद्भुव'मित्युक्तत्वा 'देवं धर्मे-
र्गनुध्याणा'मित्यादिभगवद्वाक्याच्च पुष्टौ पुष्टिमार्गे तदीयैरपि आत्मसमर्पणं कृतवद्विरपि
तत् पूर्वोक्तं बाधकवितयत्यागरूपं यत् तत् कार्यं कर्तव्यम्, न तु मयात्मसमर्पणं
कृतं तदीयं च सर्वं जातमतः परं प्रसुर्यथा ज्ञास्यति तथा करिष्यति मम का चिन्तेति
निश्चिन्ततया ख्येयम् । तथा सति भगवति भरदाने पुष्टिमार्गस्य प्रेमात्मकत्वात् प्रेममार्ग-
विरोध आपयेत् । सर्वथा स्वाशक्येर्धे हि भगवति भरदानम्, न तु स्वशक्येपि,
स्वशक्येर्धेपि तत्र भरदाने स्वामिन्यादीनां स्वप्राणप्रियस्यायासदर्शनेन महान् खेद उत्पद्येत,
तेन तदधीनत्वात्फलस्य तत्फलदाने भगवतो विलम्बस्तत्खेददानजनितः स्वामिनीष्वापद्येतेति ।
अत एवाग्रे आहुः पुष्टौ नैव विलम्बयेदिति । पुष्टाविति देहलीदीपन्यायेनात्रापि
सम्बध्यते । अन्यमार्गस्यस्तु कृतात्मसमर्पणो विक्रीतपश्चादिवत् स्वदेहभरणपोषणादिचिन्ता-
रहितो विलम्बं कुर्यादपि, पुष्टौ शुद्धपुष्टिमार्गे तु तन्मार्गस्यो नैव विलम्बयेन्न विलम्बं
कुर्याद्वाधकत्रयापनोद इत्यर्थः । यद्वा स्वयमेवात्मसमर्पिणा बाधकत्रयापनोदे कृते स्वप्राण-
प्रियस्यायासदर्शनात् स्वामिन्यादीनां खेदाभावात् तदधीनफलदाने प्रभुर्न विलम्बयेन्न
विलम्बं कुर्यादिति वार्थः । अत एव 'मदर्थेर्धपरित्यागो भोगस्य च सुखस्य चै'त्येकादश-
स्कन्धीयं प्रभुवचनमात्मसमर्पिणो भोगादित्यागमुपदिशति, न तु स्वस्मिन् भरदानेन
निश्चिन्ततयावस्थानम् । अन्यथा तासां खेदे सति तनुजवित्तजसेवायाः प्रतिबन्धे जाते
सति फलरूपसेवाप्राप्त्याशा दूरापास्ता । तथा च यत्र तनुजवित्तजसेवायामपि बाधकं
त्यक्तव्यं जातं तत्र फलरूपसेवाप्राप्तिर्द्वौ सत्यां प्रम्वायासस्फुरणाद्विलम्बं न कुर्यादेवेत्यर्थः ।
अत्रैतावज्ज्ञेयम् । साधनरूपसेवायां 'प्रतिकूले गृहं त्यजे'दित्युपदेशे भजनप्रतिबन्धक-
गृहसैव त्यागो, न भजनानुकूलगृहस्य । फलरूपसेवायां तु भजनानुकूलस्यापि गृहस्य
त्याग इति । एतद्यथा तथा मल्लभक्तवर्धिनीदीकायां 'तादृशस्यापि सततं गेहस्थानं
विनाशक'मिति श्लोके द्रष्टव्यम् ।

अथ तनुजवित्तजसेवया प्राप्तमानससेवस्य व्यसने जाते दशावस्थासु महादुःखानु-
भवादतितापेन कदाचिदतिनिष्ठुरः प्रियो यदेतावत्यर्थन्तमपि न मिलति, मया त्वेतावद्दुःख-
मनुभूयते तदर्थमित्यादिको दोषारोपो भगवति भगवदीयस्य स्यात् सोपि बाधक
एवेत्याहुः गुणक्षोभेपीति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

गुणैः रसावस्थारूपैर्निद्राछेदादिभिर्मनःक्षोभेपि प्रियदोषारोपेपि एतदेव भगवदप्राप्तौ प्रतिबन्धकत्वमेव द्रष्टव्यं दोषारोपस्य । तथा च तादृशावस्थायामपि प्रिये दोषारोपो न कर्तव्यः । यतः प्रियस्य निर्दोषपूर्णगुणवत्त्वात्तत्र दोषारोपे स्वामिन्यादीनां रोपे फलप्राप्ति-विलम्बः स्यात् । किन्तु धन्योहं यत्प्रियार्थमेतादृशावस्थामनुभवामीतिगुणारोप एव कर्तव्य इति भावः । इदं त्रपानाशावस्थापर्यन्तमेव कर्तव्यत्वेनोपदिश्यते । उन्मादावस्था-प्रादुर्भावे तु देहानुसन्धानाभावाच्च तत्र दोषो दोषारोपेपीति ज्ञेयम् । अत एवोद्धवद्वारा ब्रजसीमन्तिनीनां ज्ञानोपदेशो दोषाभावार्थमेव कृतः प्रभुणा ॥ ७ ॥

नन्विदं सर्वं प्राकृततुल्यमेवेति किमेतादृशावस्थाप्राप्त्याप्युत्कर्ष इत्याशङ्क्याहुः ।

कुसुष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

अत्र या काचित् कुसुष्टिरुत्पद्येत सा भ्रमो ज्ञेयः । यतो 'रसो वै स' इति श्रुते रसरूपो भगवान् सिद्धस्तदा सर्वा अपि रसावस्था भगवद्रूपा एव, रसस्य विभावा-नुभावव्यभिचारिभावसमूहालम्बनरूपत्वादिति सिद्धः सर्वोत्कर्षोऽस्य मार्गस्यास्य फलस्य चेति सर्वं चतुरस्रम् ॥ ७॥ ॥

अत्र केचिदस्मच्छ्रीमदाचार्यमार्गीया भगवदीया यादृशी सेवनेति मूले सेवायां फलत्रयमिति तद्विवरणे च पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदभिन्नमार्गसम्बन्धिप्रिविध-सेवानां क्रमेण फलत्रयमुक्तमिति व्याचक्षते । तच्चिन्त्यम् । एवं सति मूले यादृशी सेवनेत्यत्र तद्विवरणे च सेवायामित्यत्र चैकवचनं श्रीमदाचार्येण दत्तं स्यात् । मूले कदाचिच्छन्दोऽनुरोधेनैकवचनदानेपि विवरणे सेवासु फलत्रयमिति बहुवचनमेवोक्तं स्यात्, विवरणस्य मूलाभिप्रायप्रकटनार्थमेव क्रियमाणत्वात् । अतो मूलविवरणयोरेकवचनदाना-न्यथानुपपत्त्या तत्रलैकवचनाभ्यां शुद्धपुष्टिमार्गसेवाफलमात्रनिरूपणमेवात्र श्रीमदाचार्य-चरणानामभिप्रेतं स्वीयमात्रेभ्यो ज्ञापनार्थमिति ज्ञायत इति सारम् । अन्ये त्वैतन्मार्गीया भगवदीया मूलविवरणोक्तैकवचनानुरोधेन शुद्धपुष्टिसेवाफलत्रयमेवात्र श्रीमदाचार्याणाम-भिप्रेतमधिकारभेदेनोत्तमत्वमध्यमत्वसाधारणत्वभेदभिन्नम् । तत्रोत्तमं फलमलौकिक-सामर्थ्यम्, तच्च सेवायां क्रियमाणायामेव प्रभुसम्पादितालौकिकशरीरनिष्ठस्वरूपानुभव-सामर्थ्यं प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यम्, यथा रासमण्डलमण्डनायमानानाम्, मध्यमं फलं तु सायुज्यम् । तच्च सह युनक्तीति सहयुक्, सेवायां क्रियमाणायामेव भगवता सह सतत-स्थितिः सार्वदिकसंयोगरसानुभव इति यावत् । तथा च भक्तिमार्गीयेण प्रकारेण युगपद-

१ इत पर 'इति श्रीवृद्धमतनुजवरविह्वलनायाद्विरेणुलवबलतः । जयगोपालः कृतवान्' इति प्रथमं लिखितं, हरितालेन पश्चादलोपितम् । अत पर विद्यमानश्रीकाभागः पाश्चात्य, ग्रन्थकृता स्वयमेव निर्मितः, सहस्त्राक्षरैर्लिखितश्चेति प्रतिभाति । एतत्प्रयोजनं तु परमतदुपगूणैः स्वमतवदीकरणम् ।

खिलपुण्यपापक्षयद्वारा पाद्यभौतिकं देहं निवर्त्यलौकिकं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो निष्कास्य प्रभुकारितस्वलीलानुभवरूपं प्रमाणानुरोधिप्रमेयसाध्यम्, यथा लक्ष्म्या अन्तर्दृष्टगतोपिकानां वा । अथ मध्यमत्वं चास्य फलस्य विप्रयोगरसानुभवाभावाज्ज्ञेयम् । साधारणफलं तु सेवोपयोगिदेहो वैकुण्ठादिषु । तत्तु सेवायां क्रियमाणायामेवानुग्रहविशेषाभावात् साक्षात्सेवानुपयोगेनैस्तादृशसाक्षाद्रसानुभवकर्तृभिः क्रियमाणायाः सेवाया उप समीपे योगः सम्बन्धस्तद्वच्छरीरप्राप्तिस्तद्रूपम्, यथा वृन्दावनस्थपक्ष्यादीनाम् । तस्य चान्तरमणानुकूलत्वात्फलत्वम्, वहिःसाक्षात्सम्बन्धाभावादधिकाररूपत्वं च ज्ञेयमिति वदन्ति । तत्रान्तर्दृष्टगतानां मध्यमं फलमिति त्वस्मदाचार्यचरणसिद्धान्तविरुद्धम् । तथा हि । यद्यस्मदाचार्याणामेवमेवामिप्रायः स्यात्तदा कुत्रापि दशमस्कन्धसुबोधिन्यां श्रीमदाचार्यैस्तद्विष्णुणां च तत्तनुजवरैः स्फुटीकृतः स्यात् । न चान्तर्दृष्टगताः काश्चिदित्यस्याभासे 'यासां कालः प्रतिबन्धकः, पूर्वमेव भक्तियुक्तास्ता भजनानन्दमनुभूयैव प्रतिबद्धा एव भगवत्सायुज्यं प्राप्तवन्त्य इत्याहे'त्यत्रत्यसायुज्यपदेन, पुनरेतस्यैव पदस्य व्याख्यानान्ते 'ततो मुक्ता जाता' इत्यारभ्य 'तमेव परमात्मानं जारतुब्बापि सङ्गता' इति पद्यव्याख्यानान्तप्रयुक्तैर्मुक्तापदैश्च मुख्यफलापेक्षया मुक्तिरूपफलस्यैव प्राप्ति-कथनेनायमेवामिप्रायः स्फुटीकृतः श्रीमदाचार्यचरणैरिति वाच्यम् । अत्रत्यसायुज्यपद-मुक्तापदानां परोक्षवादरूपत्वमिति सायुज्यपदस्य भगवत्सहभावपरत्वेन मुक्तापदानां 'जहुर्युष्मयं देह'मित्यशोकगुणमपदेहत्यागोत्तरप्राप्तगुणातीतसद्वातनिष्ठभगवद्रसानन्दानुभव-विशिष्टत्वपरत्वेन च प्रयुक्तत्वात् । न च पूर्वोक्तानां पदानां परोक्षवादत्वे प्रमाणाभावाः । 'लक्षणां नैव वक्ष्यामि न न्यूनादन्यपूरणम् । आर्थिकं तु प्रवक्ष्यामि परोक्षकथनादत' इति प्रथमस्कन्धीपसुबोधिनीप्रारंभप्रघट्टकपद्यस्य 'परोक्षकथनादत' इति श्रीमदाचार्यप्रतिज्ञाया एव प्रमाणत्वात् । अस्यार्थः । अहं श्रीभागवते कुत्रापि लक्षणां नैव वक्ष्यामि, न कथयिष्यामि । लक्षणा हि मुख्यार्थवाधे भवति, तत्राप्यप्रतिपाद्यस्य भगवतः सर्वशक्तिमत्त्वेन सर्वभवनसमर्थत्वेन मुख्यार्थयापनाभावात् । 'पुराणं मानवो धर्मः साङ्गो वेदश्चिकित्सितम् । आज्ञासिद्धानि चत्वारि न हन्तव्यानि युक्तिभि'रिति गौतमस्मृतिवचनेन पुराणेषु 'लक्षणाघृत्त्याश्रयणस्य निषिद्धत्वाच्च । अथ च न्यूनात्पुराणान्तरकथया न्यूनत्वं प्राप्य भावप्रधानो निर्देशो, व्यञ्जोपे पश्यनी । यद्वा, न्यूनात्पुराणान्तरकथया न्यूनात्प्रयुक्तं प्रमेयं प्राप्यान्वपूरणमन्येन पुराणान्तरेण पुराणान्तरकथयेति यावत्तेन पूर्णं श्रीभागवतस्य भगवदीयान्तरकृतश्रीभागवतव्याख्यान इव न वक्ष्यामि । यदि सा कथैतत्कल्पीया स्यात् तदा व्यासचरणैरेव निबद्धा स्यादतो न वक्ष्यामीति भावः । केचित्तु न्यूनाच्छब्दादर्थान्धान्यस्य तस्य पूर्णं नेत्यर्थः, अध्याहारं शब्दस्य वार्थस्य वा न करिष्यामीत्याहुः । तत्र 'जन्माद्यस्ये'ति प्रथमस्कन्धीयाद्यश्लोक एव 'धीमहि' इति तिङ्वाच्यकारकवाचिनो-

स्मच्छब्दस्य चाध्याहारदर्शनात् सोक्तिश्चिन्त्या, किन्त्वार्थिकं वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं प्रवक्ष्यामि प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि । अगोप्यत्वादिति भावः । परन्तु परोक्षकथनादते परोक्षकथनमप्रत्यक्ष-
 कथनं वाचकशब्देतरशब्देन कथनं गोप्यकथनमिति यावत् तद्विहायेत्यर्थः । तथा च
 परोक्षकथनेनानधिकारिभ्यो गोपनार्थं लक्षणां लक्षणावृत्तिविशिष्टशब्दानय च न्यूनं प्रमेयं
 प्राप्यान्येन पुराणान्तरेण पूरणं च वक्ष्यामि परन्तु तात्पर्यग्राहकलिङ्गादिसिद्धमेव, न तु
 तदसिद्धमपीत्येतावदधिकं बोध्यम् । तथैव सुबोधिण्यां दृश्यमानत्वात् । तादृक्कथायाः
 कल्पान्तरीयत्वात् । एतत्कल्पीयत्वे तु 'गोप्यः संस्पृष्टसलिला अंगेषु करयोः पृथक् ।
 न्यस्यात्मन्यथ बालस्य वीजन्यासमकुर्वत' 'इति मन्त्रं जपन्त्यस्ताः पूजां चक्रुः कुमारिका'
 इत्यादिमन्त्रद्रष्टृत्वादिरूपलिङ्गं कुमारिकानामग्रिकुमारत्वे, अथ च 'तमेव परमात्मानं
 जारबुद्ध्यापि सङ्गता' इत्यत्रत्यजारबुद्धिरूपं लिङ्गमन्तर्गृहगतानां 'जारधर्मेण सुखेहं
 सुदृढं सर्वतोधिकं । मयि सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'ति बृहद्ब्रह्मनोक्तभगवद्ब्र-
 दानविशिष्टश्रुतित्वे च यथोक्तं तथोक्तमेव स्यादतो ज्ञायते तत्रैतत्कल्पीयमिति तादृश-
 पुराणान्तरकथया पूरणं न करिष्यामीति ज्ञेयम् । अथ च परोक्षकथने वाच्यार्थसिद्धमेवार्थं
 न प्रकृष्टत्वेन वक्ष्यामि किन्तु गोप्यत्वात् प्रकटतया न कथितमीदृशं तात्पर्यवृत्त्या सिद्ध-
 मप्यर्थं वक्ष्यामीति भावो ज्ञेयः । एवञ्च फलप्रकरणीयलीलायामतिगोप्यत्वादुपक्रमे
 फलप्रकरणीयसुबोधिनीत्यसायुज्यमुक्तापदा'न्युक्तं पुरस्ता'दित्यारभ्य 'यत एतद्विमुच्यत'
 इत्यन्तं मध्ये प्रयुक्तानि मुक्तिमुच्यतइत्यादिपदानि, अथ च रासलीलोपसंहारे च 'ब्रह्मरात्र
 उपावृत्त' इतिपद्यव्याख्याने 'यतो भगवान् मोक्षदाता ताश्चेदासन्ध्यमन्तःस्मरणं करि-
 ष्यन्ति तदा मोक्षाधिकारिण्यो भविष्यन्तीति वासुदेवानुमोदिता' इत्यत्रत्यमोक्षपदं च न
 लोकप्रसिद्धलयरूपसायुज्यपरत्वेन लयरूपमुक्तिविशिष्टत्वपरत्वेन लयरूपमोक्षपरत्वेन च
 न प्रयुक्तानि, किन्तु परोक्षवादेन भगवत्सहस्रितिपरत्वेन गुणमयदेहत्यागोत्तरप्राप्तलौकिक-
 देहनिष्ठभगवद्ब्रह्मानुभवविशिष्टत्वपरत्वेन विप्रयोगोत्तरप्राप्तभगवद्दर्शनानन्दपरत्वेन च प्रयुक्ता-
 नीति ज्ञेयम् । पञ्चाध्यायीव्याख्यानस्थसायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानि परोक्षवादरूपाणीति
 ज्ञापयितुमेव पञ्चाध्यायीसमाप्तिश्लोकव्याख्यानीयश्रीमदाचार्यतनुजरत्नकृतफलप्रकरणीयसु-
 बोधिनीटिप्पण्यां व्याख्यातं 'दिवा विप्रयोगजातौ सत्यां दिनान्ते प्रियसङ्गमे य आनन्दो, न
 स सर्वदा दर्शन इति सोऽत्र मोक्षपदेनोच्यत' इति मोक्षपदस्य तादृगानन्दपरत्वमेव । एवञ्च
 सायुज्यमुक्तामुक्तिमोक्षपदानां परोक्षवादत्वं सिद्धम् । अन्यथा 'न चैवं विस्मय' इति
 पद्यव्याख्याने 'एतत्परिदृश्यमानं जगत् सर्वमेव यतो विमुक्तिं यास्यति, भावनया गोकुले
 स्थित आह, ज्ञानदृष्ट्या वे'त्यत्र विमुक्तिपदस्योपसंहारश्लोकव्याख्याने श्रीमदाचार्यचरणै-
 र्मोक्षपदस्य चोक्तत्वाद्रासमण्डलमण्डनायमानानां च लोकप्रसिद्धमोक्षप्राप्तिर्विशिष्टाध्याये यज्ञप-
 त्रीप्रसङ्गीये 'तत्रैका विधृता भर्त्रे'तिपद्यव्याख्यानसुबोधिण्या 'मतस्तस्या मुक्तिः सिद्धे'त्युक्तत्वा-

द्विप्रभार्याया अपि मोक्षप्राप्तिरंगीक्रियताम् । तस्मात् परोक्षवादरूपाण्येवात्र सायुज्यादि-
पदानीति न लोकप्रसिद्धमोक्षरूपमध्यमफलप्राप्तिरन्तर्गृहगतानामिति बोध्यम् ।

ननु मुक्तिवाचकपदैरेवात्र परोक्षवादकरणे किं बीजमिति चेत् ? श्रीभागवतमेव
बीजमिति गृह्यण । तथाहि । 'न चैवं विस्मयः कार्यो भवता भगवत्सज्ज' इति पद्ये 'यत्
एतद्विमुच्यते' इति पदमुच्यते, तेन च सर्वस्यापि गोकुलस्य मुक्तिः प्रतिपाद्यते, न हि
भवतापि सर्वस्य गोकुलस्य मुक्तिरंगीक्रियते लोकप्रसिद्धा । एवं च विमुच्यते इति पदं
परोक्षवादरूपमेव । तथा सति श्रीव्यासचरणैस्त्र प्रकारेण मुक्तिवाचकपदैरेव परोक्षवादः
कृत इति श्रीमदाचार्यैरपि मुक्तिवाचकपदैरेव परोक्षवादः कृत इति सुष्ठु श्रीभागवत-
मेव बीजमिति । ननु न वयमेवंरूपं मध्यमं फलं तासां वदामः, किन्तु प्रकारान्तरेण
मध्यमफलं वदामः । तच्च भक्तिमार्गादिप्रकारेण शुगपदखिलपापपुण्यक्षयद्वारा पाञ्च-
भौतिकं देहं निवर्त्य तदनन्तरं चालौकिकदेहं दत्त्वा स्वस्मिन्नेव स्थितिं विधाय ततो
निष्कास्य प्रभुः संयोगरसलीलानुभवमेव कारयति, न तु विप्रयोगरसलीलानुभवम्, एवं च
रसरूपभगवत् एकदलानुभवरूपं फलं मध्यममेव, द्वितीयदलानुभवामावात् । मुख्यानां तु
दलद्वयानुभवस्यापि जायमानत्वान्मुख्यं फलमिति चेत्, अत्र पृच्छामः । अलौकिकदेह-
प्राप्त्यनन्तरं भगवत्कृता स्वस्मिन् स्थितिस्तासां केन रूपेण, सर्वदिकलयरूपेण वा, रस-
व्यभिचारिभावलयरूपेण वा, 'सायुज्ये तु रसाधिक्यं भेदेनानुभवात् तत्' इति श्रीमदा-
चार्यप्रसिद्धान्तिभेदविशिष्टसायुज्यरूपेण वा, सर्वदा कण्ठलग्नत्वेन वा, 'चैत्यस्य तत्त्वममलं
मणिमस्य कण्ठे, कौस्तुभव्यपदेशेन स्वात्मज्योतिर्विभर्त्य' इत्युक्तानां स्वाङ्गीकृतात्मनां
तत्त्वरूपकण्ठस्थितकौस्तुभे लयरूपेण वा, लक्ष्मीपद्मःस्थलस्थितिरूपेण वा, शिवोमा-
वदर्धनारीश्वररूपेण वा, पूतनासुपानसमानीतभगवदुदरस्थितपूतनाभक्षितायिकुमाररूप-
कुमारीपुंस्त्वधर्मरूपचालकवद्वा । तत्र नाथः । पुरुषोत्तमे सार्वदिकलयरूपेण स्थितिस्तु
केवलजीवात्मनामेव, सा त्वेतासामसम्भावितैवालौकिकदेहप्राप्तिप्रविष्टत्वात्, न हि शरीर-
विशिष्टाणां लयः कुत्रापि वेदादौ श्रुतोऽस्ति । पुरुषोत्तमे लयस्य पुरुषोत्तमविषयक-
मर्यादामक्तिफलत्वाच्च । भवद्विस्त्वेतासां शुद्धपुष्टिमागमिमध्यमफलविशिष्टं सिद्धान्ति-
तमस्ति । न द्वितीयः । एतादृशलयस्यास्माभिरप्यत्राद्वीक्रियमाणत्वात् । न च तर्हि मध्यम-
फलप्रसक्तिः । एतादृशलयस्य रासमण्डलमण्डनायमानास्वप्नसावहमित्यादौ दृष्टत्वेन
तत्समकक्षत्वान्मध्यमफलत्वाभावात् । न तृतीयः । तादृशसायुज्यस्य मर्यादापुष्टिकल-
त्वात् । न चतुर्थः । सर्वदा कण्ठलग्नत्वेन स्थिते रसागासरूपत्वात् । न पञ्चमः । देह-
विशिष्टत्वेन तत्रापि लयासम्भवात् । न षष्ठसमौ । तत्र प्रमाणाभावात् । शिवोमयोरर्ध-
नारीश्वररूपेण स्थितौ च निखिलपुराणेतिहासादीनां प्रमाणत्वान्न तथात्र प्रमाणमस्ति ।
न चार्धनारीश्वरदेतासां स्थितौ 'त्वर्धं शोणमयार्धमम्बुदनिगं पद्मं ललाटे स्रजा वर्धा-

कल्पतया विलाससदनं स्त्रीपुंमयं वाच्यम् । हस्तैर्वैशुवराभयानि दधत् लावण्यवारा-
 निधिम् । ध्यायामि स्मितशोभितास्यकमलं गोपालचूडामणि'मितिसुन्दरीगोपालमन्त्रसम्बन्धि-
 ध्यानप्रतिपादकागम एव प्रमाणमिति वाच्यम् । 'अर्धो वा एष आत्मनो यत्पत्नी'ति
 श्रुतौ यज्ञसम्बन्धयुक्तायाः स्वविवाहिताया एवार्धत्वमुक्तमिति लक्ष्म्या एवार्धनारीत्वेन
 स्थितिरागमेन प्रतिपाद्यते न त्वेतासाम्, स्वविवाहितत्वाभावेन पत्नीत्वाभावादित्यस्या अपि
 भवदुक्तेरनवकाशात् । नाप्यष्टमः । तेपामपि केवलजीवरूपाणामेव स्त्रोदरे पृतनया समान-
 यनम्, न तु बालकदेहसहितानाम्, तदनन्तरं भगवतापि तदसुपानद्वारा तादृशानामेव
 स्त्रोदरे समानयनम्, पश्चाद्वयस्यैरागतस्तत्रेत्यत्र यतर्चयाप्रसङ्गे त्वलौकिकदेहं दत्त्वा तल्लीला-
 प्रदर्शनं कारितवानिति निश्चयस्य दृढतरत्वेनास्यापि दृष्टान्तत्वाभावात् । शरीरविशिष्टानामेव
 तेषां स्त्रोदरानयनमित्यस्य कण्ठरवेणाश्रूयमाणत्वात्, प्रत्युत षष्ठदशमस्कन्धीवाध्यायसुचो-
 धिन्यां 'तया स्वस्मिन्नानीता ये बालकानां जीवास्ते स्वजीवमर्मस्थाने स्थापिताः सन्तीति
 तान् स्वस्मिन्नानेतुं भगवांस्तन्निष्पीडनमेव कृतवानित्यभिप्रेतोर्थ' इत्यनेन केवलजीवाना-
 मेवानयनस्य श्रीमदाचार्यैरुक्तत्वाच्च । न च लालनमृद्भक्षणलीलाप्रदर्शितस्वगुणस्वसर्वत्रजे
 भगवति देहसहितानामपि स्थितिरस्त्येव, एवं चालौकिकदेहसहितानामप्येतासां स्थितिर्ना-
 सम्भावितेति वाच्यम् । स्वमुखारविन्दप्रदर्शितसर्वत्रजे रासमण्डलमण्डनायमानानामपि
 स्थितत्वात् तासामपि मध्यमफलप्राप्तेर्वक्तुं शक्यत्वादिति न किञ्चिदेतत् । अयं यद्यपि
 भगवतोऽचिन्त्यशक्तित्वात् केनापि प्रकारेणैतासां भगवति स्थितिः सम्भवेदपि, तथापि
 यद्येतासां मध्यमफलं स्यात् तदाऽचिन्त्यशक्तिमत्त्वपर्यन्तं धावना समञ्जसा स्यात्, तदेव
 तु खगुण्यायमाणम्, यत एतासां सगुणदेहत्यागोत्तरं निर्गुणदेहप्राप्त्यनन्तरं तु सर्वभाव-
 प्रपत्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यस्यैव च फलस्य प्राप्तिः श्रीमदाचार्यैः सिद्धान्ति-
 तास्ति । तथाहि 'कृष्णं विदुः परं कान्त'मित्यन्त्येकीसुचोधिन्यां प्रथमव्याख्याना-
 मिप्रायविशदीकारकद्वितीयव्याख्याने 'उक्तं पुरस्ता'दितिपद्यव्याख्यायां 'यथा भगवति
 गुणातीत एव परिनिष्ठबुद्धित्वेपि द्वेषस्य तत्र प्रयोजकत्वात् सगुणत्वमेवेति लक्ष्यते,
 अयं च रसः सर्वभावप्रपत्तिलभ्यः । नहि जारत्वबुद्धौ सर्वभावप्रपत्तिः । कामपूर-
 कत्वेनैव तत्सम्भवात्, अत्र च सगुणत्वस्य प्रतिबन्धकत्वाद्यथा चैद्यादीनां स्वाधि-
 कारानुसारेण तादृशशरीरनाशे तत्प्रदप्राप्तिः स्वाधिकारानुसारेण, तथैतासामपि स्वाधि-
 कारानुसारेण तथात्वं सगुणत्वोपरमेण सर्वभावप्रपत्त्यैव, ततो निजपतिभजनमिति सर्वमव-
 दातम्, अन्यथा 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यह'मिति मर्यादा भज्येते'त्युक्त्या,
 अथ च ननु तथापि तादृशप्रपत्तेरेव मूलत्वात् कथं सर्वभावप्रपत्तिसाध्यं फलं भविष्यतीत्या-
 भासं दत्त्वा 'द्विपन्नपी'त्यादिप्रतीकव्याख्याने 'मोक्षमुखानभीप्सुस्तद्विरुद्धेपकर्ता च चैद्य-
 स्तस्मै यथा ज्ञानिनामपि दुर्लभां मुक्तिं दत्तवानेवं तादृक्प्रपत्तिमूलानामप्येतासां तादृशं

फलं दत्तवानित्युक्त्या, तदनु किञ्चाग्रे 'यदि सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलमेव दित्सितं भगवत्-
स्तदा पूर्वमेव स एव भावः किमिति नोत्पादित इति चे'दिति पूर्वपक्षीकृत्य 'अत्र वदामो,
यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धस्तासां सर्वासामेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि
गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपयगोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां
भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणभावमुत्पाद्येत्तन्निवर्तकोपि स्वयमेव नान्य
इति ज्ञापयितुं तन्निवृत्तिं विधायान्ने भाविस्वविरहजदुःखस्वसङ्गमजसुखयोः कर्माजन्यत्वमपि
ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय मत्स्याम्येव सर्वं कृतवानित्युक्त्या च सर्वभाव-
प्रपत्तिरूपं साधनं सर्वभावप्रपत्तिलभ्यमेव च फलमेतासामिति दृढीकृतं श्रीमदाचार्यचरणै-
रिति तद्विरुद्धा भवद्व्याख्यानपद्धतिर्नादरपदवीमारोहति । तस्मान्नान्तर्गृहगतानां सर्वदा
संयोगरसानुभवमात्ररूपं मध्यमं फलम्, किन्तु पूर्णसंयोगविप्रयोगरसात्मकसुप्तमफलमेव ।
उचितं चैवमेव यत्सर्वभावप्रपत्तिर्नाम सर्वज्ञेन प्रपत्तिः, तस्यां सत्यां सर्वांश्चिन्तय प्रभुणा
फलदानं कर्तव्यम्, न तु केनाप्यंशेन न्यूनफलदानं सम्भवति, 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते
तांस्तथैव भजाम्यह'मितिमर्यादा यतोस्तीति दिक् ।

अपरश्च । 'या मया प्रीडिता रात्र्यां वनेस्मिन् व्रज आस्थिताः । अलम्भरासाः
कल्याण्यो भागुर्मद्वीर्यचिन्तये'तिप्रनरगीतस्यपद्यव्याख्याने 'भवत्यः समागता अन्तर्गृह-
गतास्तु गृह एव स्थितास्तदेव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवन्तो न तु भवत्योर्नैव निदर्शनेन
भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्य' इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । तत्र सर्वप्रकारेण भगवत्प्राप्तिरन्तर्गृह-
गतानां न तु केनाप्यंशेन न्यूनप्रकारेणेत्युक्तत्वात् सार्वदिकसंयोगरसमात्रानुभव एवैतासा-
मिति भवदुक्तिः कथं सङ्गच्छताम् । भगवतो रसरूपत्वाद्गतस्य द्विदलस्याद्भवन्मते
विप्रयोगप्रकारेण प्राप्त्यभावादिति कृतं पक्षवितेन । अत्र तदैवेतिपदमेव न तु भवत्य
इत्यत्रापि सम्बध्यते । तथा च तदैव तरङ्गण एव तासां मत्प्राप्तिः सर्वप्रकारेण जाता ।
भवतीनां तु तरङ्गण एव न जाता क्रमेणैव भविष्यत्कदोपारोपरूपदोपनिवृत्तौ सत्यां
भविष्यति, तासां तु मयि दोपारोपो नासीदिति निर्दोषत्वात्तदैव जाता । अन्यथा तदैवेति
पदस्यात्रानुपपत्त्याभावे तासां सर्वप्रकारेण मत्प्राप्तिर्मयतीनां सर्वप्रकारेण न जातेत्येवमर्थे
सम्पन्नेन्तर्गृहगतानामेव रासमण्डलमण्डनायमानाभ्योपिकत्वमापद्येत । तदैवेतिपदस्य
त्वत्रानुपपत्तेः तासां तदैव जाता, भवतीनां तु दोपनिवृत्तौ क्रमेण भविष्यतीति न न्यूनता
फले प्राप्नोतीति ज्ञेयम् । ननु साधारणानामपि भक्तानां दोषान् भगवान्न गणयति, रास-
मण्डलमण्डनायमाना'स्त्वेताः परं तनुभूतो ननु गोपवच्चः', 'आसामहो चरणरेणुलुपामहं
स्याम्,' 'वन्दे नन्दव्रजस्त्रीणां पादरेणुमभीक्ष्ण्य' इत्यादिप्रकारेण श्रीमदुद्धवैः स्तुतानां
प्रणतपादरेणुनामथ च तदोपस्य विप्रयोगरसावस्थारूपत्वेन निर्दोषाणां च तादृशं भावं
दोषत्वेन किमर्थं भगवान्नगणयदिति चेत् । अत्र वदामः । केपात्रिदतिकृपाविषयाणां

जीवानां शुद्धपुष्टिमार्गफलं दित्सुर्भगवान् प्रपञ्चे लीलासहित आविर्भवति । अन्यथा सर्व-
भावप्रपत्तिरूपसाधनस्य सर्वभावप्रपत्तिलभ्यफलस्य चाज्ञायमानत्वात् कथमेतन्मार्गप्रवृत्ति-
हेतुभूतफलज्ञानं स्यात्, कथं वा एतन्मार्गीयं साधनं च ज्ञातं स्यात् । तत्रैतन्मार्गीयं फलं
तु ब्रजभक्तसजातीयभावेन भजने भवतीति तद्भावानुसारेण भजने क्रियमाणे भगवत्ताज्ञानेपि
तासां दोषारोपो न बाधको जातः, एवं ममापि न भविष्यतीति कदाचिच्छीघ्रं भगवता
फलादाने तनुजवित्तजसेवाकरणसमय एव भगवति दोषारोपं कुर्याद्यन्मया त्वेतावद्दुःख-
मनुभूयते सेवाकरणे, भगवांस्त्वितिनिपुर एतावत्पर्यन्तमपि प्रेमासत्त्यादिकं नाविर्भावयति
येन फलं स्यात्तदा भगवतो निर्दोषपूर्णगुणत्वेन तत्र दोषारोपे तस्य फलप्राप्तौ विलम्बः
स्यादतो भगवति कस्यामप्यवस्थायां दोषारोपो न कर्तव्य इति ज्ञापयितुं यथान्तर्दृष्टगतानां
जारभावोत्पादनेन रासमण्डलमण्डनायमानानामपि शरीरादि निर्गुणमिति ज्ञापयितुं तासां
जारभावमुत्पादितवानेवमेव रासमण्डलमण्डनायमानानामपि तादृशसावस्थारूपमपि दोषा-
रोपरूपं भावं दोषत्वेनाख्यापयच्छ्रीमदुद्धवमुखेनेति सर्वं सुस्थम् । तस्मादन्तर्दृष्टगता-
नामपि मुख्यमेव फलमिति सिद्धम् । अन्यच्च 'जारधर्मेण सुखेहं सुदृढं सर्वतोधिकं मयि
सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'ति श्रुतीः प्रति भगवदुक्तेस्तद्भावज्ञापकजारबुद्ध्यापि
सङ्गता इति फलप्रकरणीयवचनस्यजारबुद्धिसङ्गतत्वोक्त्या च श्रुतिरूपा एता अन्तर्दृष्टगता
इति ज्ञायते । एवं च श्रुतिकृतस्तुतिसन्तुष्टप्रकृत्यतीताक्षरमध्यस्थेन श्रीवृन्दावनगोवर्धन-
यमुनानानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकविशिष्टेन किशोरारूतिना भगवता किं करवाणी-
त्युक्ते 'कन्दर्पकोटिलावण्ये त्वयि दृष्टे मनांसि नः । कामिनीभावमासाद्य स्मरक्षुब्धान्य-
संशयम् । यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षा
जनिता तथे'त्यादिना श्रुतिभिः स्वस्य कामिनीभावपूर्वकः स्मरक्षोभ उक्तस्तत्र मा कदा-
चिद्भगवानेवं जानातु यदेतासां लौकिककामाभिलाष इति शङ्कां वारयितुं यथा त्वल्लोक-
वास्तव्या गोपिकाः कामतत्त्वेन कामस्य तत्त्वं परमकाष्ठापन्नं रूपमाधिदैविकमिति यावत्
तादृशकामाधिदैविकेन रूपेण रमणं रमणकर्तारं मत्वा त्वां भजन्ति तथा भजनेस्माकं
चिकीर्षा जनितोत्पादिता त्वद्रूपदर्शनेनेति श्रुतिभिः प्रार्थितम् । तत्र भगवल्लोकस्थनित्य-
सिद्धगोपिकामावसजातीयभावेन भजनचिकीर्षेतासाम् । तत्र भगवल्लोकस्थनित्यसिद्धगोपि-
कानां न भगवति जारभावः किन्तु सर्वभावप्रपत्तिरूपो भावः । एवं च यद्येतासां मध्यमं
फलं भगवान् दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति मर्यादा भज्येत । तस्मादपि न तासां मध्यमं
फलं किन्तु तममेव । अत्रेपि 'दुर्लभो दुर्घट्यैव सुष्माकं सुमनोरथः । मयानुमोदितः
सम्यक् सत्यो भवितुमर्हती'त्यत्र मनोरथस्य दुर्लभत्वं दुर्घटत्वं चोक्तम्, सुमनोरथ इत्यनेन
मनोरथस्य सुदुर्लभं चोक्तम् । यदि जारभावेन भजन एव मनोरथः स्यात् तदा दुर्लभत्वं
दुर्घटत्वं च नोक्तं स्यात् । कदाचित् तदानीं श्रुतीनां विवाहितपतेरभावात् स्वस्मिन्

जारभावो दुर्घटोत एव दुर्लभश्चेति दुर्लभत्वदुर्घटस्योक्तिः सङ्गच्छेतापि, परन्तु सुमनोरथ इत्यत्र मनोरथे सुप्तत्वं तु न सङ्गच्छेत, जारभावेन भजनमनोरथस्य दुष्टत्वेन सुप्तत्वाभावात् । तस्मात् सुमनोरथपदेन सर्वभावप्रपत्तिपूर्वकभगवद्भोक्तृवास्तव्यगोपिकाभावसजातीयभावमनोरथ एवोक्तोवेति निश्चितम् । अत एवाग्रे मयातुमोदित इत्यनेन पूर्वं महोक्तवासिगोपीभिर्मोदितो अनु पश्चान्मया मोदितो अत एव सम्यक् समीचीनः सलो भवितुं योग्यो भवति । समैतदधीनत्वादेतासां मोदनं विना न सलो भवितुं योग्यः स्यादिति भावः । अन्यथा तासां मोदनं नापेक्ष्येत, निरुद्धमनोरथस्य सत्त्वात् । एतदग्रे तु 'आगामिनि विरिञ्चौ तु जाते सृष्ट्यर्थमुच्यते । कल्पं सारस्वतं प्राप्य व्रजे गोप्यो भविष्यति । पृथिव्यां भारते क्षेत्रे माथुरे मम मण्डले । वृन्दावने भविष्यामि प्रेयान्वो रासमण्डले, जारधर्मेण सुज्ञेहं सुदृढं सर्वतोधिकम् । मयि सम्प्राप्य सर्वेपि कृतकृत्या भविष्यथे'त्यनेन प्रवृत्त्येताभिरप्रार्थितः किञ्चित्कार्यार्थं जारभावो भगवतैव दत्त इति प्रतीयते स्फुटमेव । तत्राप्यं भगवदभिप्रायः । मया त्वगामिविरिञ्चिदिनरूपसारस्वतकल्पे पृथिवीस्थभारतक्षेत्रस्थ-माथुरमण्डलान्तर्गतवृन्दावने सर्वभावप्रपत्तिस्तत्फलं च प्रकटनीयं जीवविशेषोद्धारार्थम् । तत्र सर्वभावप्रपत्तिर्निर्गुणा, तद्भाववतां देहादिकं च निर्गुणम्, तादृशीनां भगवत्सङ्गम-विरहजन्यं सुखं दुःखं च निर्गुणमिति ज्ञापनीयम्, अन्यथा रासमण्डलमण्डनायमानानां भावादियु सगुणत्वबुद्ध्या सर्वेषां प्रवृत्तिर्न स्यात्, तथा च नन्दवतारोपि व्यर्थः स्यादत एता एव श्रुतीस्त्रास्मिन्कल्पे अवतारपितृतासां भावादिकं च सगुणं विधाय सगुणभावः सगुणदेहः सुखदुःखादिकं च कर्मजन्यमिति ज्ञापनीयम् । एवं सत्वेतासां तद्भावतद्देहादिनां लौकिकभिरशरीरप्राप्तौ सर्वभावप्रपत्तिरूपं साधनं तत्फलं भविष्यति, गुल्यानां भावादनिर्गुणत्वं च ज्ञापितं भविष्यतीत्युभयमपि कार्यं सेत्सति । अन्यथा तज्ज्ञापनार्थं प्रयत्नान्तरकरणमापयेतेति जारभावो भगवतैव दत्तो, न तु तासां जारभावप्रपत्तिः साहजिकीति बोध्यम् । एवं च बृहद्वायनपुराणीयकथाविचारेणापि नैतासां मध्यमफलमायाति किन्तुत्तमफलप्राप्तिरेवेति कृतमधिकतराभिनिवेशेन । अत एव सुबोधिन्वासुक्तं पुरस्तादित्यस्य द्वितीयव्याख्याने श्रीमदाचार्यैरुक्तं 'यासां साक्षाद्भगवत्सम्बन्धस्तासां सर्वासा-मेव रासमण्डलमण्डनायमानानां शरीरमपि गुणातीतमेवेति ज्ञापयितुं भगवानेव कतिपय-गोपीः सगुणदेहाः स्थापयित्वा पूर्वोक्तानां भावोपि निर्गुण इति ज्ञापयितुमासां सगुणं भावमुत्पाद्येतन्निरवर्तकोपि स्वयमेव नान्य इति ज्ञापयितुं तन्निवृत्तिं विधायग्रे भावि-स्वविरहजदुःखस्वसङ्गमसुरजयोः कर्माजन्यत्वमपि ज्ञापयितुं कर्मक्षयप्रकारेण स्वप्राप्तिं विधाय मत्स्नान्येव सर्वं कृतवानिति निगर्वः । अत्र पुष्टिगार्गीहिकारान्मर्यादामार्गीया अनुप-पत्त्योनवसरपराहता इति सर्वमनवद्य'मिति । न च तासां यदा सगुणदेहनाशस्तदैव भगवति सर्वजीवतत्त्वरूपभगवत्कौस्तुभे वा 'मणिधरः कचिदामणयन्ना' इत्यत्रोक्तगोपि-

(अत्र एकं पत्रं वुटितमिति प्रतिभाति)——श्यामन्तर्गृहगतानां रासानुभवोत्तरं भवन्मते कुत्र स्थितिर्भवतोच्यते, अस्मन्मते तूक्तस्थानान्यतमस्थाने लयाद्भगवता सह व्रज एव समागमनम्, पुनरासलीलासमये भगवता सह तत्र गमनम्, तदा त्वलौकिकदेहप्राप्त्या रमणम्, पुनरपि तत्रैव लय इति चेत्, अत्र ब्रूमः । यावद्ब्रजीयैरलक्षितत्वेन केवलप्रपञ्चमात्राविर्भावितलीलादर्शनाभावविशिष्टत्वेन चास्मिन्नेव व्रजेन्तर्गृहगतानां स्थितिः । न च विशेषणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव व्रजे तासां स्थितौ किं मानमिति वाच्यम् । 'या मया क्रीडता रात्र्या'मिति भ्रमरगीतपद्यसुबोधिनीश्च श्रीमदाचार्यकृतव्याख्यानस्यैव प्रमाणत्वात् । तथा हि, यदि ब्रजीयैरन्तर्गृहगतानां सगुणदेहत्यागोत्तरप्राप्तनिर्गुणदेहसम्बन्धिनी लीला दृश्येत तदा रासमण्डलमण्डनायमानाः प्रति त्वन्तर्गृहगताविषयकस्वकृतक्रीडाव्रजस्थितिकथनपूर्वकं किमिति स्वप्राप्तिसाधनं बोधयेत्, स्वप्राप्तिसाधनमात्रमेव तु बोधयेत्, स्वकृतक्रीडाव्रजस्थित्योस्तु ताभिर्दृश्यमानत्वादतो नैतासां तल्लीलादर्शनमिति भगवतासां स्वक्रीडाव्रजस्थिती अपि बोध्येते इति यावद्ब्रजीयैरलक्षितत्वं सिद्धम् । अथ च भवत्यः समागताः अन्तर्गृहगता गृह एव स्थितास्तास्तदैव सर्वप्रकारेण मां प्राप्तवत्यो न तु भवत्यः । अनेनैव निदर्शनेन भवतीभिरप्यहं प्राप्तव्यस्तस्मान्मदर्थं जीवनस्थापनमिति पक्षो निरर्थकः । अन्यथा समागतानां भवतीनां पुनः क्लेशो न भवेदनुभवसिद्धश्च क्लेशः । ननु ताः प्रतिघन्धेन तथामूताः कथं स्तुत्या इत्याशंक्याह कल्याण्य इति । तासां महद्भाग्यमस्तीत्यवश्यप्रतिबन्धरूपं दुरितं दृष्ट एवोपक्षीणमिति कण्टकेन कण्टकोद्धारवद् देहनिराकरण एवोपक्षीणम्, भवतीनां तु तद्दुरितमिमामवस्थां प्रापितवत्, अतो महुक्तप्रकारेण दोषं परित्यज्य तामवस्थां प्राप्य मां प्राप्स्येति भाव इति श्रीमदाचार्यव्याख्यानपर्यालोचनेन्तर्गृहगतानां नाक्रूरागमनरूपमधुरोद्देश्यकभगवन्नयनरूपप्रपञ्चमात्राविर्भावितलीलादर्शनमस्ति । यदि तद्दर्शनं स्यात् तदा भवतीनां तु तद्दुरितमिमामवस्थां प्रापितवत्, तास्तु महाभाग्यवत्यस्तासामवश्यप्रतिबन्धरूपं दुरितं सगुणदेहनिवृत्तावेवोपक्षीणमतस्ता इमामवस्थां न प्रापितवदिति भगवान्न कथयेदेव । अक्रूरागमनभगवन्नयनदर्शनजक्लेशयैतासामप्यवश्यसिद्धत्वात् । तस्मादन्तर्गृहगतानां न प्रपञ्चमात्राविर्भूतलीलादर्शनमित्यपि सिद्धम् । उचितं चैवमेव यतः श्रुतिरूपाभिरन्तर्गृहगताभिर्यथा त्वल्लोकवासिन्यः कामतत्त्वेन गोपिकाः । भजन्ति रमणं मत्वा चिकीर्षा जनिता तथेत्यनेन प्रकृत्यतीताक्षरब्रह्मस्यव्यापित्रैकुण्ठान्तर्गतव्रजान्तस्थप्रपञ्चान्तर्गतवृन्दावने तत्रस्थनानारासरसोन्मत्तगोपीकदम्बकभाषसजातीयभावेन भगवता सह रमणं प्रार्थितम्, तद्यदि तासां प्रापयिकपदार्थदर्शनं स्यात्, तदा प्रपञ्चान्तर्गतवृन्दावने तादृशभावेन भगवता सह रमणं न प्राप्तमेव स्यात्, एवं च 'ये यथा मां प्रपद्यन्ते तांस्तथैव भजाम्यहं'मिति मर्यादाभंगः स्यादिति न तासां प्रपञ्चमात्राविर्भूतलीलादर्शनमिति साधीयसी पूर्वोक्तोक्तिः । एवमेवास्मिन्नेव व्रजे ता आशिता इति

भवतीनामपि निर्धन्येनैवात्र स्थापनमित्यनेनास्मिन् ब्रज आस्थिता इत्यस्य व्याख्याने-
नास्मिन्नेव ब्रजे स्थितत्वमपि सिद्धम् । इदमेवाभिप्रेत्य पूर्वमेवोक्तं यज्ञपत्नीप्रसंगे विंशा-
ध्याये, 'तत्रैका विधृता भर्त्रा भगवन्तं ययाधृतम् । हृदोपगुह्य विजहौ देहं कर्मातुबन्धन-'
मितिपद्यव्याख्यानसुबोधिन्यां भगवत्सङ्गतायाः स्थानान्तरं न मृग्यम्, तच्छक्तीनामिव ।
अत्र यत्र भगवांस्तत्र तच्छक्तयः ध्यादयो गोप्यादयो वेत्यर्थो ज्ञेयः । एवं चात्र भगवान्
ब्रजे तिष्ठतीति ता अपि ब्रजे एव चेति ब्रजे स्थितत्वमायासेवेति दिक् । एवं च सिद्धा
विशेषणद्वयविशिष्टत्वेनास्मिन्नेव ब्रजे स्थितिर्नन्तर्गृहगतानाम् । तथा च गोपसाहित्येन
गोचारणलीलार्थं भगवतो गमने रासलीलानन्तरं भगवतो गृहगमने च दिवा विप्रयोग-
रसानुभवः, सायंसमये परावृत्य भगवदागमने रात्रौ च वृन्दावन एव महानन्दसन्दो-
हानुभवश्चैतासामपीति संयोगरसानात्रानुभव एवैतासामिति कथं वक्तुं शक्यत इति कृतं
विस्तरेणेति सर्वं चतुरस्रम् ।

स्यादेतत् । वयमन्तर्गृहगतानां यन्मध्यमं फलं वदामो न तूत्तमफलम्, तत्र यतो-
न्तर्हिते भगवतीति फलप्रकरणीयद्वितीयाध्यायस्थप्रारम्भपद्यव्याख्यानसुबोधिन्यां सन्ति च
सिंहास्तायात्र काल इति श्रीमदाचार्यैरुक्तम् । व्याख्यातं चैतत् तत्तनुजरत्नैः स्वकृततट्टि-
प्पण्यामवतारसम्पूर्तिकाल इत्यर्थे इति, तत्रापूर्वविप्रयोगसंयोगात्मकः पूर्वावतारः समाप्त
इदानीं पूर्णविप्रयोगात्मकपूर्णसंयोगात्मकपुरुषोत्तमावतारो जात इत्युच्यते, तत्रान्तर्हिते
भगवतीत्यनेन पूर्णविप्रयोगात्मकस्तदगन्तरं 'तासामाविरम्'दित्यनेनैकोनविंशाध्याये पूर्ण-
संयोगात्मकपुरुषोत्तमावतार उक्तः । एवं च पूर्वस्वरूपाद्विभगेवेदं भगवत्स्वरूपं परम-
काष्ठापन्नम्, एतत्तु अन्तर्गृहगताः प्रति न प्रकट्येव, अतस्तासां नैतादृशभगवत्स्वरूपप्राप्तिः,
किन्तु न्यूनसंयोगविप्रयोगरसात्मकत्वेनासम्पूर्णत्वात् तादृशभगवत्स्वरूपप्राप्तिरेवेति न सम्पूर्ण-
फलप्राप्तिरिति तासां मध्यमफलप्राप्तिरित्युच्यते । न चेदं स्वरूपं पूर्वं न प्रकटमिदानी-
मेवाविर्भूतमित्यत्र किं प्रमाणमिति वाच्यम्, 'गायन्त्य उच्चै'रितिपद्यव्याख्यानसुबोधिनीस्व-
शब्दो हि धूमवह्नौक इति श्रीमदाचार्यतनुजरवकृतश्रीमदाचार्यकारिकाटिप्पण्यां 'अत्रेदमा-
कृतम्, एतावत्कालपर्यन्तं भगवता स्वरूपानन्दो न प्रकटितः । तस्य स्वरूपात्मकत्वेन
तत्प्राकट्यं विना तदनुभवासम्भवात्, 'तथा परमहंसाना'मिति वाक्याद्यादृशेन भक्तियोगेन
तत्प्राप्तिस्तादृक् तत्प्रकटनयाधुनैव पुरुषोत्तमावतारादित्यादितत्तनुजरत्नप्रतिपादनान्तर्ग-
तैतावत्कालाधुनापदवाच्यान्तर्धानकालतदधिकरणकपुरुषोत्तमावतारोक्तेरेव प्रमाणत्वादिति
चेत्, अत्र वदामः । आगामिविरिधिषष्ठ्युद्यतविरिधिदिनरूपसारस्वतकल्पे भवन्तो
ब्रजे गोप्यो भविष्यथ तत्र पृथिवीस्थभारतक्षेत्रान्तर्गतमायुरमण्डलान्तर्गतवृन्दावनेहं
भवतां प्रेयान्तासमण्डले भविष्यामीति प्रकृत्यतीताक्षरमहान्तःस्थानन्दमयव्यापिवैकुण्ठलो-
कस्थमुद्गुष्टिस्थानरूपश्रीमद्रोवर्धनयमुदासहितगानारासरत्नोन्मत्तगोपीकदम्बकविशिष्टकेवल-

शृंगाररसानन्दमयेन सारस्वतकल्पानुसारिश्रीभागवतीयकृष्णस्तु भगवान् स्वयमितिवचन-
 सिद्धपरमकाष्ठापन्नत्वेन भगवता वेदान् प्रति वरो दत्तः । एवं च ब्रह्मकल्पादारभ्य सार-
 स्वतकल्पपर्यन्तं न पूर्णपुरुषोत्तमावतारो जातः, सारस्वतकल्प एव च जात इति सिद्धम् ।
 एवं चेदं प्रघट्टकमेव मनसिकृत्यैतावत्कालाधुनापदे उक्ते । तथा चैतावत्कालपर्यन्तपदस्य
 ब्रह्मकल्पादारभ्य सारस्वतकल्पपर्यन्तमित्यर्थोऽधुनापदस्य च सारस्वतकल्पे इत्यर्थः सम्पन्नः ।
 तथा च बाल्यमारभ्य कृता लीला सर्वापि रसालतामापद्यते । भवदुक्तप्रकारे त्वेतदवतार-
 पूर्वसामयिकी सर्वापि लीला स्वरूपान्तरसहभावेन कृतत्वाद्रसाभासतामात्रिष्करोति । किञ्च ।
 रासमण्डलमण्डनाभिः कृतं 'कस्याश्चित् पूतनायन्त्या' इत्यादिलीलानुकरणमपि न सङ्गच्छते ।
 इदानीमाविर्भूतविप्रयोगसंयोगात्मकस्वरूपेण तत्तल्लीलाया अकृतत्वात् । स्वप्रियकृत-
 लीलानुकरणस्यैव लीलाहावरूपत्वमिति रसशास्त्रसिद्धान्तात् । अपरञ्च । विचयनसामयिक-
 नन्दसुनुर्गतो हृत्वा रामानुजो मानिनीनां, गोविन्दचरणप्रिये 'इत्यादिषु नन्दसुतवल-
 भदानुजगोकुलेन्द्रादिनामकथनस्याथ च 'विपजलाप्ययाह्वालराक्षसा'दित्याद्युक्तकालीयादि-
 भयरक्षितत्वगोचारणगमनकर्तृत्वादिकथनस्य तत्समयप्रकटस्वरूपे सम्भवाभावेन भ्रम-
 रूपत्वापातात् । न चास्तु भ्रमरूपत्वमिति वाच्यम् । तथा सति रासमण्डलमण्डनाय-
 मानानां भावानुसारेणेदानीन्तनभजनकर्तृभिरेतादृशभवत्सिद्धान्तस्य ज्ञायमानत्वेन नन्द-
 सत्त्वादिनामाग्रहणस्य बाललीलामारभ्य रासलीलाप्रारम्भपर्यन्तकृतलीलानामभावनाप्रसक्तेः ।
 अन्यञ्च । श्रीमन्नवनीतप्रियश्रीमद्रोवर्धनोद्धरणस्वरूपभजनाप्रसक्तेश्च महाननर्थः प्रसज्येत ।
 न च तदन्तर्गतमिदमपि स्वरूपं वर्तेत एवेति वाच्यम् । तथा सति तत्तल्लीलाविशिष्ट-
 स्वरूपाणां तत्तल्लीलाश्रवणादीनां तत्तत्स्वरूपभजनस्य च गौणलीलात्वगौणश्रवणादित्व-
 गौणस्वरूपभजनत्वापत्तेश्च । अपरञ्च । 'जानीत परमं तत्त्वं यशोदोत्सङ्गलालितम् ।
 तदन्यदिति ये प्राहुरासुरांस्तानहो बुधा' इतिपद्येन श्रीमदाचार्यैर्यशोदोत्सङ्गलालितस्य
 सिद्धान्तितायाः परमतत्त्वताया मङ्गप्रसङ्गश्च । न हीदानीमाविर्भूते स्वरूपे यशोदोत्सङ्ग-
 लालितत्वमस्तीति तद्विरुद्धा भवद्वाद्वान्तपद्धतिः कथं भव्यतामुपेयात् । अथ च 'सखि
 कापि सापि सम्प्रति वरिवर्ति किमु ब्रजाधिपप्राणा । या नन्दसुनुमुदलीतरलं चेतः
 समादध्या'दिति तत्तनुजराजोक्ता स्वस्य तरलचेतस्त्वे नन्दसुनुमुदल्या हेतुत्वोक्तिरपि कथं
 समञ्जसा स्यात् । श्रीमदाचार्यैरत्नानां तत्तनुजराजानां च ब्रजभक्तभावात्मकभगवत्स्वरूप
 एव निष्ठावत्त्वात् । ननु तर्ह्यधतारसम्पूर्तिकाल इत्यस्यास्पृश्यकृततथात्र काल इत्यत्रत्य-
 कालपदव्याख्यानस्य का गतिरिति चेत् । अत्रोच्यते । पृ० पालनपूर्णयोरितिधात्वर्थानु-
 सारात् सम्पूर्तिशब्दस्य सम्पूर्णता इत्यर्थः, सा च केनचित् प्रकारेण न्यूनस्य भवति ।
 तत्रास्मदाचार्योक्तमार्गो हि फलमार्गः । तत्र फलरूपो भगवानेव साधनम्, फलरूपो
 भगवानेव च फलम् । तत्र परमकाष्ठापन्नस्य फलरूपभगवतो 'रसो वै स' इति श्रुते

रसरूपत्वात् स्वभादिसंयोगविशिष्टप्रेमासक्तिव्यसनपर्यन्तावस्थासंवलितपूर्वानुरागजविप्रयोग-
रूपेण साधनता । तदनन्तराविर्भूतपरस्परपोष्यपोषकभावविशिष्टविप्रयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतर-
पूर्णतमसंयोगतादृशसंयोगातिपुष्टपूर्णपूर्णतरपूर्णतमविप्रयोगपरम्परारूपेण च फलता । तत्रापि
परम्परायां परमफलता तु संयोगरूपस्यैव । इदं यथा तथातुपदमेव प्रतिपादयिष्यते ।
एवं च बाल्यमारभ्य पौगण्डान्तं पूर्वोक्तप्रकारकपूर्वानुरागजविप्रयोगरूपसाधनविशिष्टत्वमेव
प्रजभक्तानाम् । तत्र फलात् साधनं न्यूनमेवेत्यनुभवसिद्धम् । अन्यथा साधने प्राप्ते फला-
काङ्क्षा न स्यात् । तथा चैतासां पूर्वानुरागविशिष्टस्वभादिसंयोगमुखे प्राप्तेपि बाह्यसंयोग-
सुखस्याग्लितपितस्याज्ञातत्वादेतावत्पर्यन्तं साधनरूपत्वमात्रेणैव भगवत आविर्भावात् पुरुषो-
त्तमावतारो न्यून एव स्थितः । अतःपरं तु 'बाहुप्रसारपरिरम्भे'त्याद्युक्तेन तदग्लितपितपूर्ण-
बाह्यसंयोगमुखरूपेण, तदनन्तरमेतत्संयोगमुखपोषार्थसुखसंयोगपु'शान्तहिंते भगवती'त्याद्यु-
क्तेन पूर्णविप्रयोगस्वरूपेण, तदनन्तरं 'तासामाविरभू'दित्याद्युक्तेन रासावसानपर्यन्तं पूर्वपूर्ण-
संयोगमुखस्वरूपादपि कोटिगुणेन पूर्णविप्रयोगपुष्टेन पूर्णतरसंयोगमुखरूपेण, तदनन्तरं
च गोप्यः कृष्णो वनं यात इत्याद्युक्तेन पूर्वोक्तपूर्णतरसंयोगमुखपुष्टेन परार्थगुणभाविंसंयोग-
मुखपोषार्थं पूर्णतरविप्रयोगस्वरूपेण, ततः पुनः पूर्वोक्तपूर्णतरविप्रयोगपुष्टेन गोचारणपरावृत्ति-
जनितवहुपरार्धगुणपूर्णतमसंयोगमुखरूपेणाविर्भूतः, ततः पुनरप्यकूरकृतमधुरानयनजनितेन
पूर्णतमसंयोगमुखपुष्टेन पूर्णतमविप्रयोगरूपेण पुनरपि भावभरणानन्तगुणान्तरबाह्यसंयोग-
मुखस्वरूपेण चेतैवं संयोगपरम्परारूपेणाविर्भविष्यति भगवान् । एवं चेदानीमेव रस-
रूपावतारस्य पूर्वं बाहुप्रसारेत्यादिना एकद्वयरूपसंयोगावतार उक्तः, इदानीं 'मन्तहिंते
भगवती'त्यादि उच्यते इति सम्पूर्णता जायत इत्यवतार-
सम्पत्तिकाल न तु पूर्वावतारसमाप्तिर्जातेत्युच्यते ।

समाप्तिरूपार्थस्यैव विवक्षितत्वेवतारसमाप्तिकाल इत्येवोक्तं स्यात् । तस्मादवतारसम्पत्ति-
काल इत्यस्यावतारसम्पूर्णताकाल इत्यर्थः सम्यग् इति नन्वित्यादिभवत्प्रश्नोत्तरस्य सिद्धे-
रिति सर्वं भव्यम् । यत्पुनर्विप्रयोगस्यैव फलत्वम्, न संयोगस्य, संयोगस्तु तडिहतावत्
किञ्चित् कालं मध्ये मध्ये जायमानो यत्तानां देहस्थित्यर्थमुपयुक्तो भवति । भगवद्विषयक-
विप्रयोगस्यातिदुःसहत्वात् । अत एव भगवतो मधुरातः परावृत्त्यानागमनम्, संयोगस्यैव
फलत्वे मधुरातः परावृत्त्यानागमनमेव स्यात् । चन्वच्च किं प्रमाणमिति चेत् । 'भवतीनां
वियोग' इति पद्यव्याख्यानसुबोधिण्यामयदेहभावेनात्मा गौण इति देहेन सह वियोग
आविर्भूतस्योच्यते । तदपि न पश्ये । समवायिकारणत्वेन तेषु वर्तते इति । अन्यथा देहा
निःस्वभावाः स्युः । आविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारी । अन्यथा स्वरूपनाश एव स्यात् ।
यथाशिकाष्ठयोः । पूर्वसम्बन्धेनैवैता अर्थदग्धाः, पुनः सम्बन्धेन सर्वदाह एव स्यात् ।
सुखादुभवस्तु स्वान्तःस्थिताभ्यभिव्यक्तिवत् स्वान्तःस्थितभगवदभिव्यक्त्या । सर्वथाभि-

व्यक्तौ काष्ठांशो ज्वलिष्यतीति न सम्बध्यते, यतो भगवान् प्रलयकर्तेत्यादिप्रघट्टकपर्यालोचने काष्ठान्तःस्थिताग्रेरभिव्यक्तिर्यथा चाहोपाधिसम्बन्धाभावे किञ्चित्कालिकी, एवं स्वान्तःस्थितभगवदभिव्यक्तिरपि तडिलतावद्भगवत्संयोगाद्विप्रयोगस्यैव सार्वकालिकत्वाद्विप्रयोगस्यैव फलत्वं न संयोगस्येति श्रीमदाचार्यचरणोक्तेरेव प्रमाणत्वात्, आविर्भूतेन वियोगस्त्वित्यादेरयमर्थः । यथाविर्भूतस्वरूपेण संयोगः स्यात् तदा मथुरात आगमनज्ञानेऽस्मान् विहाय गत इति निश्चयजनितमहादुःखेन देहपातः स्यात्, तदेवोक्तमन्यथेत्यादिना सदृष्टान्तमतीत्यं वियोगो हितकारीति भावः । पूर्वसम्बन्धेनेत्यादेरयमर्थः । राससामयिकवियोगोत्तरसञ्जातसम्बन्धेनैवेताः स्वत्यागजनितमहादुःखेन स्मरणपथगतेनार्धदग्धाः, अतःपरमिदानीन्तनसम्बन्धे मथुराविषयकगमनज्ञानेन कोटिगुणे दुःखे जाते सर्वदाहः स्यादिति ज्ञेयाये स्पष्टोऽर्थ इति वदन्ति । तत्रापि वदामः । भगवद्रूपसो ह्यग्निरूपः । तत्र यथाग्निस्तापजनकः शीतलताजनकश्चेति द्विविधः । तत्राग्नादिपरिपाकजनकोऽग्निस्तु तापजनकः । हिमादिरूपोऽग्निस्तु शीतलताजनकः । तत्र यावत्पर्यन्तं देहादिषु तापस्तावत्पर्यन्तं हिमरूपोऽग्निः स्वसम्बन्धेन देहादिस्थितिकारकः । सर्वथा स्वसम्बन्धेन देहादिनिष्ठतापनिवृत्तौ शीतलतागुणेन देहादिनाशकारश्च । एवं रसरूपो भगवद्रूपोऽग्निरपि विप्रयोगसंयोगरूपेण द्विधः । तत्र विप्रयोगात्मको रसरूपो वह्निस्तापकारकः, संयोगरूपो वह्निस्तु शीतलताकारकः । तत्र यावत्पर्यन्तं देहे विप्रयोगजनितस्तापसम्बन्धस्तावत्पर्यन्तं तापनिवर्तकस्वशीतलतागुणेन देहजीवात्मनोः स्थितिकारकः । स्वसम्बन्धेन सर्वथा तापनिवृत्तौ संयोगरूपो वह्निस्तु जीवलयसम्पादकस्वभावत्वात् स्वसम्बन्धेन सर्वथा जीवस्य लये सम्पन्ने स्थितोऽपि भक्तिमार्गीयजीवात्मा रसानुभवाभावाद्वा एव भवतीति तन्नाशकारकः । अस्मिन् पक्षे श्रीमदाचार्योक्तसर्वदाह एव स्यादित्यत्र सदाहपदेन स्वरूपनाश एव स्यादित्यत्राप्याचार्योक्तनाशपदेनापि लय एव ज्ञेयः । जीवस्याविकृतत्वान्नित्यत्वात् काष्ठादिदाहवदाहस्य देहादिनाशवन्नाशस्य वाऽसम्भवात् । एवं च सति यदि भगवानेताभिः सह संयुज्येत तदा पूर्वानुभूतानन्दात् कोटिगुणानन्दप्रादुर्भावे सर्वथा तापनिवृत्तौ भक्तात्मनां लय एव भवेद्, एवं च रसमार्गीयफलाभावः सम्पद्येतेत्याविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यचरणैः । न च लयसम्भावनायामेव पुनरपि विप्रयोगाविर्भावे पूर्वोक्तफलसम्भव इति वाच्यम् । यदि पुनरपि वहिराविर्भूतस्वरूपविप्रयोगाविर्भावावश्यकत्वम्, तदैतेनैव विप्रयोगेण चारितार्थात् पिष्टपेपणन्यायप्रसक्तेः । न च सुखानुभवार्थं वहिराविर्भूतस्वरूपेण संयोगो देय एवेति वाच्यम् । अन्तःस्थिताभ्यभिव्यक्तिवदन्तःस्थितभगवदभिव्यक्त्या सुखानुभवसिद्धिरिति श्रीमदाचार्यैरेवेत्युक्तत्वाद्वहिराविर्भूतस्वरूपसंयोगस्य निःप्रयोजनकत्वादिति दिक् । यद्वा । वहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगस्तु हितकारीत्यस्यायमर्थः । प्रपञ्चप्रादुर्भूतमथुरागतभगवत्सम्बन्धे महासुखानुभवे जाते पुनरपि रसरूपभगवत्स्वभावादिप्रयोगे जाते यथा यथा

संयोगानन्दाधिक्यम्, तथा तथा विप्रयोगे तापाधिक्यम्, यथा यथा विप्रयोगे तु दुःखाधिक्यम्, तथा तथा संयोगे आनन्दाधिक्यम्, इत्यनुभवान्मयुरागतस्वरूपेण विप्रयोगे पूर्वतापादपि कोटिगुणे तापे जाते देहनाश एव स्यात्, एतत्तापस्य प्रलयाभितापादपि प्रचलत्वात् । यथा बाह्याशिकाष्ठसम्बन्धे काष्ठनाशः । अस्मिन् पक्षे पूर्वसम्बन्धेनैवेता अर्धदग्धाः, पुनः सम्बन्धे सर्वदाह एव स्यादित्यत्र पूर्वसम्बन्धेनेत्यस्य पूर्वविप्रयोगसम्बन्धेनेति पुनः सम्बन्धे इत्यस्य च पुनर्विप्रयोगसम्बन्धे इति चार्थो बोध्यः । तस्माद्बहिराविर्भूतस्वरूपेण भगवान्न सम्बध्यते । सुखानुभवस्त्वनन्तरानुसन्धानेनन्तःस्थिताभ्यभिच्यक्तिचदन्तःस्थितभगवत्स्वरूपाविर्भावानन्तर्वहिरनुसन्धाने भगवत्सङ्गमाकाङ्क्षायामप्यन्तःस्थितस्य बाह्यप्राकट्यादेव बहिरपि भविष्यत्येवेति बहिराविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्युक्तं श्रीमदाचार्यैः । न चान्तःस्थस्वरूपप्राकट्येन तत्सम्बन्धजनितसुखातिशयोत्तरसञ्ज्ञातविप्रयोगादपि देहनाशप्रसक्तिर्भवित्येवेति चान्यम् । बाह्यतुणतूलरूपोपाधिसम्बन्धाभावे भवनाविर्भूतकाष्ठान्तःस्थबहिर्न काष्ठदहनसमर्थः, तथात्र बाह्योपाधिरूपसर्वमुक्तिदानसम्बन्धाभावे बहिराविर्भूतस्वरूपमप्यशित्वा देहनाशकरम्, किन्तु प्रपञ्चातीतापक्षेणनाशरूपरसधर्मपुरस्कारेणैव प्रकटमिति तदेव करोतीति भवदुत्तयप्रसक्तेः । यद्वा । आविर्भूतेन वियोगस्तु हितकारीत्यादेरयमभिप्रायः । प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपं हि सर्वमुक्तिदानाय प्रकटम्, तत्र सर्वमध्ये गोपिकानामपि सत्त्वादेतासां लयरूपमुक्तिमेव प्रतिक्षणं ददाति भगवान्, परं तस्मात् पृथक्कृत्य भजनानन्दमनुभावयति । 'ये यथा मा'मिति प्रतिज्ञातः । अत्रोपष्टम्भकरूपा 'यत एतद्विमुच्यत' इतिफलप्रकरणीयपञ्चाध्यायीपद्यव्याख्यानमुषोषिनी द्रष्टव्या । एवञ्च तस्मात् पृथक्करणक्षेपः प्रतिक्षणं प्रभोर्भवतीति प्रक्षालनादि पक्षस्येति न्यायाद्वहिःप्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण भगवान् न सम्बध्यते, तेन गोपिकानां लयनिवृत्तेर्हितं भवतीति प्रपञ्चाविर्भूतस्वरूपेण वियोगो हितकारीत्याचार्यरुक्तम् । बाह्याननुसन्धानेननुसन्धाने वा भानमेरानन्तर्वह्निःप्रकटरस्ररूपस्वसंयोगं तु करोत्येव प्रभुः । तासामभिलषितत्वादसमागोपपरमफलरूपत्वाच्च । तस्मान्न विप्रयोगस्य परमफलत्वम्, किन्तु संयोगस्यैव । संयोगसाधनत्वात् पूर्वानुरागजनितविप्रयोगस्य संयोगपोषकत्वात् संयोगानन्तराविर्भूतस्य विप्रयोगस्य च परमफलत्वमुच्यते । अन्यथा भगवत्संयोगोस्माकं भवत्वित्येच्छोदयवद्वज्रभक्तानां भगवद्विप्रयोगोस्माकं भवत्वित्येच्छोदयोपि श्रीभागवते श्रुतः स्यात् । इदानीन्तनानां भगवद्विप्रयोगेच्छोदयस्तु भगवत्संयोगसाधकत्वपोषकत्वज्ञानादेव भवतीति न काप्यनुपपत्तिः । यद्यपि भगवतो रसरूपत्वात् संयोगविप्रयोगात्मकत्वादस्ररूपभगवत्प्राप्तौ विप्रयोगोप्याग्रादिफले त्वग्धीजादिवदन्तर्गतोभवति तथापि त्वग्धीजादिप्राप्त्या यथाग्रफल-रसाकाङ्क्षा भवत्येव, तदसंप्राप्त्या तु त्वग्धीजाद्याकाङ्क्षा न भवति, तथा विप्रयोगप्राप्त्या संयोगाकाङ्क्षा भवत्येव, संयोगप्राप्त्या तु विप्रयोगाकाङ्क्षा तु न भवतीति संयोगस्यैव परम-

फलत्वं वक्तुं शक्यते । ज्ञाते सति स्ववृत्तितयेष्यमाणस्यैव फलत्वात् । न त्विदं विप्रयोग इति न विप्रयोगस्य फलत्वम् । अत एव फलप्रकरणीयप्रथमाध्यायसुबोधिनीप्रारम्भस्यावामतो हि भगवान् कृष्णः स्त्रीषु रेमे ह्यहर्निशम् । बाह्याभ्यन्तरभेदेन ह्यान्तरं तु महाफलमिति कारिकायां रमणपदवाच्यबाह्याभ्यन्तरसंयोगस्यैव फलत्वं महाफलत्वं च क्रमेणैवोक्तम् । एवमेव 'स्वानन्दस्थापनार्थाय लीला भगवता कृता । स बाह्यो जनितः पुष्टो यथान्तर्निविशेत्पुनः । तदर्थं भगवांस्तस्य लीलया सहितोविश'दित्येतद्वितीयाध्यायसुबोधिनीप्रारम्भकारिकायां विप्रयोगस्य संयोगपोषकत्वमेव, फलत्वं तु संयोगस्यैव श्रीमदाचार्यवर्यैरुक्तम् । अत एव 'मयि ताः प्रेयसां प्रेष्ठ' इति श्रमरगीतपद्यव्याख्यानसुबोधिण्यामपि फलसाधकत्वाद्भक्तिमार्गे विरह एव पुरुषार्थ इति किमिति निराक्रियते तत्राहेत्याभासे विप्रयोगस्य फलसाधकत्वमेवोक्तं श्रीमदाचार्यचरणैर्न तु फलत्वमिति भवत्सिद्धान्तिता विप्रयोगस्यैव परमफलरूपता कथं सङ्गच्छेततराम् । अतःपरं विप्रयोगान्तर्गतभगवत्स्वरूपप्राकट्यं तद्विलतावत् किञ्चित्कालिकमेव भवति, अन्यथा देहनाशः स्यादिति यदुक्तम्, तदपि न विचारक्षमम् । तामिः किञ्चित्कालिकसंयोगस्यानाकाङ्क्षितत्वात्, बहुकालिकसंयोगस्यैव तदाकाङ्क्षाविषयत्वात् । इदं तु दशमस्कन्धीयपदत्रिंशाध्याये 'अहो विधातस्त्व न क्वचिद्वा संयोज्य भैरवा प्रणयेन देहिनः । तांश्चाकृतार्थान् विद्युनङ्घ्र्यपार्थक्यं विचेष्टितं तेभैरवेष्टितं यथे'त्यारभ्य श्लोकचतुष्टये 'निवारयामः समुपेत्य माधवं किञ्चो करिष्यन्कुलवृद्धवान्धवाः । सुकुन्दसङ्गातिमिपार्थदुस्सज्जैवेन विध्वंसितदीनचेतसाम्, यस्यानुरागललितस्मितवल्गुमम्रलीलावलोकपरिरम्भणरसगोष्ठ्याम् । नीताः स्य नः क्षणमिव क्षणदा विना तं गोप्यः कथं न्वतितरेम तमो दुरन्त'मितिश्लोकद्वये च प्रकटमेव । एवमपि सति यदि किञ्चित्कालिकमेव संयोगं दद्यात् तदा 'ये यथा मा'मिति भगवत्प्रतिज्ञाहानिः स्यात् । तद्विलतावदेतासां संयोगो भवतीत्यादिप्रकारस्य श्रीमदाचार्यैस्तत्तनुजरत्नैश्च कण्ठरवेण कुत्राप्यनुक्तत्वाच्च । तस्मादन्तर्बहिर्दिवा रात्रौ चानुसिसंयोगरूपेण प्रकटः, पुनस्तत्संयोगपोषार्थं विप्रयोगरूपेण च प्रकटः, पुनः पूर्वप्रकारसंयोगरूपेण पुनर्विप्रयोगरूपेणेति परम्परया गोपिकाभिः सह क्रीडति भगवानिति कृतं विस्तरेण । ननु तथापि नान्तर्गृहगतानामेवंविधसम्पूर्णरसरूपभगवत्प्राप्तिरेतासां मुक्त्यनन्तरमेवैतादृशरसलीलाप्राकट्यादिति तत्राप्तफलस्य मध्यमफलत्वमस्माभिरुच्यते इति चेत्, अत्रोच्यते । सगुणशरीरस्यागोचरतत्क्षणप्राप्तगुणातीतदेहेन भगवन्निकटगतानामन्तर्गृहगतानामपि 'ताभिः समेताभिरुदारचेष्टित' इत्यादिलीलासौभगजन्ममदमानलीलाप्राप्त्युत्तरसामयिकान्तर्धानलीलागारम्य 'वामबाहुकृतवामकपोले'त्याद्युक्तयुगलगीतलीलान्तर्सर्वलीलानामपि प्राप्तिरेतासामिति श्रीमदाचार्यतत्तनुजरानां हि सिद्धान्तः । अत एव 'ता दृष्टान्तिकमायाता' इति फलप्रकरणीयपद्यव्याख्यानसुबोधिण्यां 'यास्तु समाहृताः समागतास्ता न निवार्यन्ते, याः पुनः सगुणा

अन्यसम्यन्धिन्यस्ताः शब्दश्रवणात् समागता इति शब्देन निवारणीयाः, अन्यशेषतया भजनमशुक्तमिति । करिष्यमाणलीला तु सर्वभावप्रपत्तिसाध्या, अतो निवारणार्थं यत्नमाहे'ति श्रीमदाचार्यैर्व्याख्यातम् । विवृतं चैतत् तत्तनुजरलैः स्वकृतटिप्पण्यां 'यदन्तर्यहगता अनाकारिता एव नादं श्रुत्वोद्युक्ता इति प्रतिबन्धोभूदिति शङ्कानिरासायाहुः याः पूर्वोक्तास्ता अप्याहूताः, तत्रोपपत्तिमाहुः समागता इति । अन्यथा तथा न स्यादिति भावः । गेहस्य देहसम्यन्धित्वात् तस्य च नष्टत्वे नैतासां गृहाभावात् तत्र गमनं धाधितमिति न निवार्यन्ते' इति । एवं चान्तर्यहगता न निवार्यन्त इति स्फुटमेव प्रतीयते, तत्र तन्निवारणं च भगवन्निकटप्राप्तौ सति सम्भवति । भवदभिमतसिद्धान्ते त्वेतासामिदानीं लय इति तन्निवारणप्राप्तेरभावाच्छ्रीमदाचार्योक्तिस्तत्तनुजरलोक्तिश्चासमञ्जसा स्यात् । तस्मादन्तर्यहगतानां गुणतीतदेहप्राप्त्या भगवन्निकटगमनं सिद्धम्, तदा तन्निवारण-प्रसज्जनं च सिद्धम् । एवं च तदुत्तरसामयिकी सर्वापि लीलैतासु सिद्धेति न मध्यमफल-त्वमेतत्फलस्य, किन्तु तत्तमफलत्वमेवेति व्यर्थं एवैतासां मध्यमफलप्राप्तिरिति सिद्धान्ता-मिमानः केपात्रिदिति सर्वमवदातम् ।

श्रीवल्लभतत्सुतवरविह्वलनाथाद्विरेणुलवयलतः ।

जयगोपालः कृतवान् सविष्टुतिसेवाफलव्याख्याम् ॥ १ ॥

मूर्धन्यञ्जलिं ननु निधाय निधाय भूयो

भूयः कृपालुषु महत्सु निवेदयामि ।

यत्किञ्चिदप्र लिखितं मयका भवद्भिः

तत् पुष्टिर्माणपथिकैः परिशोधनीयम् ॥ २ ॥

इति श्रीवल्लभाचार्यचरणकमलैकतानमानसश्रीमन्महाप्रभुश्रीविह्वलेश्वर-

कृपाकटाक्षोद्भुद्धबुद्धिना सुबुद्धिना मठपतिजयगोपालेन

विरचिता सविष्टुतिसेवाफलटिप्पणी समाप्ता ॥

॥ श्रीकृष्णार्पणमस्तु ॥

१ इदं पद्यं जयगोपालकृतवहिसुखमुल्लसन्वेष्टि विधत्ते । आरम्भाख्ये 'वहिसुखमुल्लसन्वेष्टि'पद्यं तरुल-
तैत्तिरीयभाष्यस्थम् । इदं पद्यद्वयं तत् वन्द्यासां टीकायां ग्रन्थकृता पद्यानिवेशितमिति प्रथमाति ।

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

मठेशश्रीलक्ष्मणभट्टविरचितसेवाफलविवृतिविवरणसमेतम् ।

विचार्य श्रीमदाचार्यप्रोक्तं सेवाफलमिधम् ।

ग्रन्थं तद्विवृतिं चापि विवृणोमि यथामति ॥ १ ॥

सांख्ययोगावभेदार्यौ भक्तिर्भेदकरी हरौ ।

खेदासक्तिव्यसनिनी तसिद्धौ स्वाङ्गवित्तजा ॥ २ ॥

व्यसनं मानसी सेवा माहात्म्यज्ञानभक्तिः ॥ ३ ॥

अथातः श्रीवल्लभाचार्याः स्वसिद्धान्तमुक्तावल्यां 'कृष्णसेवा सदा कार्ये'त्यादिना प्रब्रूवातसिद्धान्ततः सत्ये जगति कृष्णस्य सेवाभक्तिं निरूप्य तत्सिद्धौ मुख्यं फलं सपरिकरं निरूपयितुकामाः सेवाफलनिर्णयग्रन्थं सविवरणमाहुः ।

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

सेवना च प्रागुक्ता त्रिविधा, अत्यन्तरङ्गा अन्तरङ्गा बहिरङ्गा चेति प्रशब्देन सूच्यते, या नित्यश्रीस्वामिन्यन्तरङ्गस्य स्वस्वामिनः पुरुषोत्तमस्य 'प्रतिकृतिरूपस्य' काश्मीर-चन्दनसुगन्धतैलाम्यङ्गस्नापनपूर्वकशृङ्गारादिज्ञानक्रियारूपा साक्षादङ्गेषु मृदु' संस्पृश्य लोकवत् सस्नेहं क्रियमाणा सैषा प्रथमा । मन्दिरपात्रसम्भारजनोपलेपनचित्रकरणपूर्वक-सिंहासनादिशय्यान्तरणक्रीडनोपस्करणपीठखण्डाक्षिमृङ्गारादियोजनात्तादिपयःपाकसामग्री-साधनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या द्वितीया । पुष्पगन्धताम्बूलफलकन्दमूलशाकामान्नरस-संशोधनधनवसनभूषणसम्पादनज्ञानक्रियारूपा परिचर्या बहिरङ्गा तृतीयेति यादृशपदस्यार्थः । सैव स्वतन्त्रवृत्तिरेति तन्नेतकः । तत्सिद्धौ 'तत्र प्रेमासक्तिर्यस्यत्यन्तापरिणतायां भक्त्या सत्यां' सेवकस्य यादृक् फलं तदुच्यते । यद्यपि तत्र 'ततः संसारदुःखस्य निवृत्तिर्वक्ष-योपन'मिति फलमुक्तं तथापि तदवान्तरमेवेति मुख्यं फलमुच्यत इत्यर्थः ।

तदपि त्रिविधमिति सविवरणं निरूपयितुमाहुः ।

अलौकिकस्य दाने हि चाणः सिध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

विवरणमत्र सेवायां फलत्रयमलौकिकसामर्थ्यं सायुज्यं सेवोप-योगिदेहो वा वैकुण्ठादिष्विति । अलौकिकसामर्थ्यं प्रथमायाः फलम् ।

सायुज्यं द्वितीयायाः । सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु 'अधिकृतः' तृतीयायाः । तत्रालौकिकस्य भगवत इवालौकिकमेव ज्ञानक्रियाभ्यां सामर्थ्यं जगद्ध्यापारवर्जं यत् तत्तथा । स्वेच्छया देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणैरेव सदा सेवापरैः सहितस्यात्मनो जीवनशक्तत्वं 'श्रुति' कुमारिकाणामिव, तत्परित्यजने च स्वेच्छयाशक्तत्वमित्यैहिकमन्तर्देहगतानामिव । तात्कादाचित्कीस्वेच्छया 'मुत्र' भगवद्व्योक्तमनशक्तत्वमित्यामुष्मिकं भुवादेरिव तत्तथा । 'मृत्योः कृत्यैव मूर्ध्यङ्गिमास्तोह हरेः यद'मितिवाक्यात् स्पर्शमणिन्यायेन तेषामप्राकृतत्वेन त्यागासम्भवात् भगवदानन्दानुभवसामर्थ्यं यत् तस्यालौकिकस्य दानेनाद्यो मनोरथः उत्पन्नः प्रमाणानुसरोधी प्रमेयैकसाध्यो मनोरथः स्वामिलपितरूपो 'मनोरथान्तं श्रुतयो यथा ययु'रितिवाक्यात् तद्वज्जानानन्दानुभवश्च सिध्येत् । एतेन कालकर्मप्रकृत्यनधीनत्वं द्योतितम् । द्वितीयायाः फलं सायुज्यम्, तदपि द्विविधम्, रूढार्थकं यौगिकार्थकं च । तत्रार्थं ज्ञानमिश्रितानामेकत्वरूपम्, अभेदरूपं भेदात्यन्ताभावरूपमात्मनैक्यमित्यर्थः । 'शुद्ध' भक्तानामपरम्, सह युनक्तीति सयुक्, सयुजो भावः सायुज्यम्, तद्वक्तानां भेदतस्तद्वत्सखित्वतस्तदानन्दानुभवात्, पूर्वत्र देहेन्द्रियप्राणान्तःकरणानि विहायेह स्वात्मनैव केवलेन तदानन्दानुभवः, अपरत्र सहैव तैः स इति सार्थकतैपामन्यत्र नेति तारतम्यम् । तत्र स्पष्टमेव पार्यदानामसुरावेशिनां ज्ञानयोगिनां चोक्तम् । तृतीयायाः फलं सेवोपयोगिदेहो वा वैकुण्ठादिषु । अत्राकृतभूतभौतिकतृणलतौषधिवृक्षपशुपक्ष्यादिदेहः अधिकारात्मा, तत्र सेवोपयोगी चोच्यः । पूर्वव्यापरोक्षमेवात्र च परोक्षमिति भेदः । वैकुण्ठे मुख्येऽमुख्ये च । आदिपदेन स्वर्गादिषु विष्णोः स्थानेष्वपि तथेति निरूपितम् । वेति चार्थं ज्ञेयः । अत्र फलत्रयेऽपि न कालो न्यायमकः । काल इत्युपलक्षणम्, कर्मप्रकृत्योरपि न नियामकतेत्यर्थः । अत एव श्रीभागवते द्वितीये 'न यत्र सत्त्वं न रजस्तमश्च न च विकारो न महान् प्रधानं,' तृतीये 'न कर्हिचित्प्रत्ययः शान्तरूपे' इति, कपिलेनोक्तं च 'नश्यन्ति नो निमित्तो लेखि हेति'रित्यादि॥

तत्र सेवायां प्रतिबन्धकाभावः कारणमिति प्रासङ्गिकं प्रतिबन्धमपि त्याज्यत्वेन निरूपयन्ति ।

उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा त्याक्तु बाधकम् ॥ २ ॥

अत्र बाधकमित्येकवचनेन मिलितानामेव बाधकतेत्याशङ्क्य विवृण्वन्ति, सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमिति । अत्रोद्देशः साधारणः स त्याज्य एव । एवमुद्देशं निरूप्य प्रतिबन्धमोगौ निरूपयन्तोऽनुसरोधरूपस्य प्रतिबन्धस्थानिवार्थत्वेन पाठक्रममनपेक्षार्थकमतो भोगं विवृण्वन्ति भोगो द्विविध इति । लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य एव, अलौकिकस्तु न, तस्य फलानां मुख्यमध्यमसाधारणानां प्रथमे प्रविशतीति प्रथमे फलेऽलौकिकसामर्थ्येन प्रमुखरूपानन्दानुभवमोगे प्रवेशात् ।

एवं भोगं निरूप्य प्रतिबन्धं निरूपयन्ति प्रतिबन्धोपीति । स च साधारणोऽ-
साधारणश्च । साधारणः सेवासमये लौकिकवैदिककर्मानुरोधरूपस्त्याज्य एव, स्वाधीन-
त्वात् । असाधारणो भगवत्कृतः, स सद्य एवेति भावः । ननु कथमेतेषां सिद्धानां
त्याग इत्याशङ्क्याहुः त्रयाणां साधनपरित्यागः कर्तव्य इति । साधनमत्र तज्जन-
हेतुभूतं यत् तत्परित्याग इत्यर्थः । नन्वावश्यकस्य लोकेवेदसिद्धतया अशक्यत्यागत्वात्
कथं त्याग इत्याशङ्क्य तदुपायं विवृण्वन्ति तत्राद्यो बुद्ध्या त्याज्य इति । सेवाया
अवसरे त्याज्यः, अनवसरे विधेय इति चातुर्येणेत्यर्थः ॥ २ ॥

एवं साधारणप्रतिबन्धं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धं निरूपयन्ति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद्गतिर्न हि ।

यथा वा तन्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ३ ॥

प्रभोरेव अकर्तव्यं स्वसेवाकारणमचिकीर्षितं चेत् तदा स्वस्य गतिर्न हीति
निश्चयः । तदा ज्ञानमार्गेण स्यात्तव्यं शोकाभावायेति । वक्ष्यन्ति चाग्रे
तदान्धसेवापि व्यर्थेति भावः । नन्वासुरेष्वेवं न तु दैवे तथेत्याशङ्क्याहुः तदा
आसुरोऽयमिति । एवंविधप्रतिबन्धरूपलिङ्गेन स्वस्यासुरत्वमनुमेयमितिभावः । तना-
सुरत्वमागन्तुकं वा साहजिकमिति निर्धारार्थं विवेकः, सांख्यज्ञानमिति केचित् । तेन
शोकाभावमात्रं न तु मोक्षः ॥ ३ ॥

पूर्वोक्तमेव निगमयन्ति ।

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथा परम् ।

भोगयोरपि पूर्वसमतामाशङ्क्य बैलक्ष्येनाहुः ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विशते सदा ॥ ४ ॥

प्रथमे अलौकिकसामर्थ्ये भोगो भजनानन्दानुभवरूपो महान् सदा स्वरू-
पतः साधनतः फलतश्चेत्यर्थः । पाठान्तरे अल्पो भोगः सविघ्नः सप्रतिबन्धः ॥ ४ ॥

सविघ्नोल्पो घातकः स्यादिति ।

सविघ्नोल्पो घातकः स्याद्दलादेतौ सदा मतौ ।

अत एवेताविति विवृतौ । भगवत्कृतप्रतिबन्धे अन्यफलचिन्तया शोकः कदाचित्
तस्य स्यादिति तदभावार्थं चिन्ता न कार्येत्याशयेनाहुः ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

भगवत्कृतप्रतिबन्धे । तत्र हेतुः । स्वस्य संसारनिश्चयादिति । संसारोऽहंमम-
तया जन्मकर्मप्रज्ञाहमार्गस्वरूपः, तस्य निर्धारणादित्यर्थः ॥ ५ ॥

एवं प्रतिबन्धं निचार्य उद्वेगरूपप्रथमं प्रतिबन्धेन फलभावे भगवतो दातृत्वाभावं
हेतुत्वेन निरूपयन्ति ।

नन्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये बाधकं गृहम् ।

अत्र आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आद्येन वा प्रतिबन्धेन फलाभाव इत्यर्थः । नन्विति विरोधोक्तौ । आद्ये उद्देगरूपप्रतिबन्धे, भगवतः सर्वसमर्थस्यापि सेवायाः अमानसीत्वेन अनाधिदैविकीत्वे तत्प्रयुक्तः प्रभोः फलदातृत्वाभाव इत्यर्थः । एतदेव विवृण्वन्ति तदा सेवा नाधिदैविकीत्यादि । तृतीये लौकिकभोगे गृहमेव बाधकम् । गृहमत्र पत्न्यादिकं विष्णुबहिर्मुखमेव त्याज्यम् । अत एवोक्तमाचार्यैर्निबन्धे 'गृहं सर्वात्मना त्याज्य'मित्यादि ।

एवं फलत्रयं प्रतिबन्धकत्रयं च प्रासन्निकं निरूप्य एतद्विचारभावस्यकत्वेन वक्तुमुपसंहरन्ति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

(इयं दातृता हरेः यद्वा भक्तिः यदुक्तिर्वा) । सेवा पूर्वोक्ता तनयी वा विचिन्त्येत्यर्थः । एतदतिरिक्तं सर्वं मनोभ्रमः । भक्तिमार्गे त्रिविधसेवाया एव पूर्वोक्तं फलत्रयं नान्यत्, प्रतिबन्धकं चोद्देगादिकमेव न पापादिकं । 'स्वपादमूलं भजतः प्रिय-से'ति भागवतवाक्यादिति भावः ॥ ६ ॥

ननु भगवदीयैर्नैयं भाव्येत्युच्यतां किन्त्वन्यैरेवेत्याशङ्काहुः तदीयैरपि तदित्यादि ।

तदीयैरपि तत् कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

कलौ देशादीनामसाधकत्वात् तथा । पुष्टौ स्थितः प्रभुस्तु नैव विलम्बयेत् । गण्ड्यैरेवेह तथेति भावः ।

एतदेव निमित्तमन्यत्राप्युपदिशन्ति ।

गुणक्षोभेपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

एतद्भावेन मनसो भगवच्चत्वरतायां गुणक्षोभोपि न भवितेति भावः । अत्र स्वसंमतिरेव मानमाहुः इति मे मतिरिति ॥ ७ ॥

नन्वत्र काचित् शुतर्ककल्पना उत्पद्येत तदा कथं निचारणीयेत्याशङ्कायामाहुः ।

कुसुष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

स्पष्टार्थः ॥ ७॥ ॥

इति श्रीशाचार्यवर्यमत्तमार्गोत्तुवर्तिना ।

सेवाफलं सविष्टति विवृतं च यथास्मति ॥ १ ॥

इतिमठेशश्रीनाथभट्टात्मजगोपीनाथसुतलक्ष्मणभट्टविरचितं
सेवाफलविवृतिविवरणं समाप्तम् ॥

श्रीकृष्णाय नमः ।

सेवाफलम् ।

विवरणटिप्पणीसमेतम् ।

श्रीमदाचार्यचरणान् सेवारसफलप्रदान् ।
नमामि तद्रजोलेशलवस्पर्शसमीहया ॥ १ ॥
श्रीमदाचार्यचरणैस्त्रिधा सेवा फलत्रयम् ।
निर्णीतं तत्र मे बोधस्तथाहि कृपयोच्यते ॥ २ ॥

यादृशी सेवना प्रोक्ता तत्सिद्धौ फलमुच्यते ।

यादृशी सेवनेत्यस्य विवरणे सेवायां फलत्रयमिति । अयं भावः । भक्तिमार्गे पुष्टिमर्यादाप्रवाहभेदेन जीवेषु भगवदङ्गीकारस्त्रिधा । तत्रापि पुष्टिमार्गफलार्थं यद्वरणं तत्पुष्टौ मर्यादायामेव, न तु प्रवाहमार्गेपीति विवरणे स्फुटीकरिष्यत इति । तेषां साधनरूपा सेवापि त्रिधा प्रोक्ता । अतस्तादृशतत्परकारकसेवासिद्धौ फलमुच्यते । तत्किमित्याकाङ्क्षायामुक्तमलौकिकसामर्थ्यमित्यादि । तत्र पुष्टिमार्गाङ्गीकृतस्य साधनदशाया-माचार्योक्तप्रकारेण सेवाकरणं मानसीतत्सिद्धौ फलं साक्षाद्भगवत्सम्बन्धरूपं भवेदिति । तत्सेवमेव अलौकिकसामर्थ्यं यदाधुनिकजीवस्य तादृशपूर्णलौकिकैश्वर्यवीर्यादिगुण-वता समं साम्येन रतिः रसोद्बोधश्च भवतीति तथोक्तं विवरणे, न हि साधारणस्य तादृशेन महता सममेतत् कर्तुं शक्यम्, रसाभासहेतुत्वात् ।

ननु पूर्वं मानससेवायाः सिद्धिः कथं तत्राहुः अलौकिकस्येति ।

अलौकिकस्य दाने हि चाद्यः सिद्ध्येन्मनोरथः ॥ १ ॥

‘मानसी सा परा मते’त्युक्त्या सा सेवा स्वतन्त्रपुरुषार्थरूपेत्यलौकिकस्य प्रमो-र्दाने परमकाष्ठापन्नस्वरूपसम्बन्धामिलापरूपमायदाने सः आद्यः पुष्टिफलरूपः सर्वो-त्कृष्टो मनोरथः सिद्ध्यत् । मनोरथपदेन प्रेमासक्तिव्यसनसंकल्पादिरूपः सन् सिद्धिं प्राप्नोति, फलसम्मुखो भवतीत्यर्थः । अत एव मनोरथपदमुक्तम् । इयमेव मानसीतत्सिद्धिः । तदुक्तं ‘चेतस्तत्प्राप्तं सेवे’ति । यद्यपि मानससेवासिद्धौ तनुजा नितुजा च द्वे अङ्गे, तथापि मुख्यमङ्गं दानम्, यतस्तत्करणेपि यदा दानं भवति, तदैव तादृशी मा भवति, अन्यथा मर्यादामार्गीयभक्तानामपि निरन्तरं तत्करणे पुष्टिरूपायां तस्यां को विशेष इति

तद्भाषोदये नैव सा भवेदित्यर्थः । तेन तत्करणेपि दागेनैव तादृशभावः सिध्येन्नान्यथेति ज्ञेयम्, परन्तु तत्कृतिस्तु सर्वदा कर्तव्या, अकरणे भावः क उद्भवेद्, विषयाभावाद्, अत एवाङ्गमूले ते उक्ते ॥ १ ॥

ततः किमित्यत आहुः फलमिति ।

फलं वा ह्यधिकारो वा न कालोत्र नियामकः ।

तादृशप्रचुरभावे सति फलं स्वरूपसम्बन्धरूपम्, अधिकारः अलौकिकदेहवयो-
गुणादिकं भवेत्, तत्राहुः न काल इति । अत्र कालः वयोवस्थादिसमयरूपः
नियामको न, भगवदिच्छयैव सर्वं लीलोपयोगि तदैव भवेत्, न कालापेक्षा । तादृशं
प्रति भगवतोपि विलम्बासहिष्णुत्वात् ।

एवं पुष्टिफलं निरूप्य मर्यादाफलं निरूपयन्ति । तथा हि, मर्यादामार्गाङ्गीकृतस्य
माहात्म्यज्ञानपूर्वकसेवाकरणे भगवति माहात्म्यभावसहितस्नेहेन तदात्मतया सायुज्यं
साक्षात्पुरुषोत्तमस्वरूपे भवेन्न त्वक्षरे । तत्र तदालौकिकदानेच्छाभावात् स्वरूपसम्बन्धा-
त्मकं फलं न भवेदित्यर्थः । यदा पुनः भगवान् कदाचिद् दातुमिच्छति तदा स्वस्वरू-
पात् पृथक्कृत्य तादृशं प्रचुरभावदानं कृत्वा फलं प्रयच्छति, यतोस्मिन्मार्गेपि दातृत्वमि-
प्रायेणैव वरणकार्यत्वात् । एवं भक्तिहसे स्फुटीकृतं श्रीमत्प्रभुचरणैर्भक्तिमार्गीयगङ्गाकृते-
सारम्, अत्रापवर्गवर्त्मनीत्यन्तम् ।

प्रवाहभक्तिमार्गलक्षणकथनेन व्यापिवैकुण्ठस्य लोकत्वेनाक्षरात्मकत्वादक्षरमुक्तिरेव
फले, न तु पुरुषोत्तमसायुज्यम् । अक्षरमुक्तौ तु आयफलदानेच्छाभावात्तदर्थं वरणमेव
नाङ्गीति नायफलसम्भावनेति मर्यादातो हीनत्वमुक्तम् । पुरुषोत्तमसायुज्ये तत्सम्भावना
वर्तत इति प्रवाहभक्तिमार्गसेवाफलादुत्कृष्टत्वम् । यत एतत्फलदानेच्छया यद्वरणं तन्मार्ग-
द्वये एव, न तु प्रवाहमार्गे, तदप्युक्तं भक्तिहसे 'विवरणे चास्ति प्रकारद्वय'मिति ।

एवं सेवास्वरूपं साधनफलसहितं मार्गत्रयेपि निरूपितमिदानीं तादृशसेवासिद्धौ
प्रतिबन्धकत्रयं निरूपयन्ति उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वेति ।

उद्देशः प्रतिबन्धो वा भोगो वा स्यात्तु बाधकम् ॥ २ ॥

श्लोकविवरणे सेवायां प्रतिबन्धकत्रयमित्यादि । एतन्नित्यनिवारणे त्रयाणां
साधनपरित्याग इति विवरणे विवृतम् । तत्रोद्देशसाधनं लौकिकशोकदुःखादिकम् ।
तस्य भगवदिच्छाधीनत्वं ज्ञात्वा तस्यागेन तस्यापि त्यागो भवत्येवेति । 'चित्तोद्देश'मित्यु-
क्तत्वाद्वा न विशेषतो विवृतम् । तथा अपरः प्रतिबन्धः । स च द्विविधः ।
साधारणो भगवत्कृतश्च । साधारणो बुद्ध्या त्याज्यः । बुद्धिस्तु यस्मिन्कृते सेवा-
प्रतिबन्धोऽभूचेत् स न कर्तव्य इति विचाररूपबुद्ध्या त्याज्यः । भगवत्कृतमग्रे वदिष्यन्ति ।
लौकिकभोगस्तु विषयरूपत्वात् बाधक इति तत्साधनवस्तुमात्रत्यागादेव तस्याग इति
तदेव त्याज्यमित्यर्थः । एवं तत्रयं त्याज्यमित्युक्तम् ॥ २ ॥

बाधकानां परित्यागो भोगेऽप्येकं तथापरम् ।

एतन्नयाणां साधनपरित्यागेनैव बाधकानां परित्यागो भवतीति शेषः । ननु सेवायां वस्तुमात्रोपयोगात्तत्त्यागे कथं तन्निर्वाह इत्याशङ्क्यामाहुः भोग इति । तत्रापि भोगे एकं लौकिकं त्यजेदपरं नेति शेषः । यतस्तेषां स्वार्थमुपयोगे लौकिकत्वम्, भगवदर्थमुपयोगे अलौकिकत्वम्, अतः स्वार्थं ते त्याज्याः, भगवदर्थमुपयोज्या इति भावः ।

तदनन्तरमबाधकत्वमाहुः निःप्रत्यूहमिति ।

निःप्रत्यूहं महान् भोगः प्रथमे विद्यते सदा ॥ ३ ॥

निःप्रत्यूहमिति प्रतिबन्धरहितं प्रत्युत साधकम् ॥ ३ ॥

एव बाधकानां परित्यागे निर्विघ्नसेवासम्भवे तस्यैव भोगस्य प्रतिबन्धत्यागे च हेतुं निरूप्य भगवत्कृतप्रतिबन्धे हेतुं निरूपयन्ति अकर्तव्यं भगवत इति ।

अकर्तव्यं भगवतः सर्वथा चेद् गतिर्न हि ।

यथा वा तत्त्वनिर्धारो विवेकः साधनं मतम् ॥ ४ ॥

अस्य विवरणे भगवत्कृतश्चेत्यादि विवेक इत्यन्तम् । अस्यायमर्थः । यदि भगवतः तत्फलदानं न कर्तव्यं भवेत् तदा तादृशसेवायां सर्वथा सर्वप्रकारेणापि गतिर्न भवति । तत्र यथा तथा प्रतिबन्धकमेव भवेत्, न तु निर्वाहः । ननु स्वमार्गीयसेवायां तस्य भगवान् प्रतिबन्धं करोतु, परन्तु अन्यमार्गीयसेवायां न करिष्यतीति चेत्, तत्रोक्तं विवरणे तदा अन्यसेवापि कृता व्यर्थेति । प्रवाहादिमार्गेषु कृतापि व्यर्था । यतः सकलमार्गेषु फलदाता भगवानेव । तस्य त्वकर्तव्यमेवेतीति तथा । यदा यत्ने कृतेपि प्रतिबन्धकं भवेत् तदा यथा तत्त्वनिर्धारो भवेत् तथा कर्तव्यम् । तत्त्वनिर्धारः कथमित्याकाङ्क्षायां विवरणे विवृतम् । आसुरोऽयं जीव इति । एवं तस्य विवेकेन ज्ञानस्थितिरूपमेव साधनं मतम्, यतः पूर्वमासुर एव जीवः । यथासुरदेह-युक्तम्लेच्छादिषु कस्यचिदैवजीवत्वात् भगवत्परता दृश्यते, तथासुरजीवस्यापि कदाचिदैव-वशाद्भगवद्भक्तसङ्गेन सेवायां प्रवृत्तिर्भवति, परन्तु आसुरे भगवतो दातृत्वाभावात्तत्र प्रतिबन्धकमेव जायते । यतस्तेषामन्यदेव फलम् । तदे'वासुरी योनिमापन्ना' इत्यादिनोक्तम् । तथापि भगवद्भक्तसङ्गानुभावात् ज्ञानमार्गेऽपि स्थितिरुक्ता ॥ ४ ॥

तत्रापि चेत् स्थितिर्न भवेत्तदा तत्पूर्वोक्तफलविषयिणी चिन्तापि सर्वथा त्याज्येत्याहुः द्वितीय इति ।

द्वितीये सर्वथा चिन्ता त्याज्या संसारनिश्चयात् ॥ ५ ॥

विवरणे ज्ञानस्थित्यभावे चिन्ताऽभावात् द्वितीय इति । तत्र हेतुः । संसारनिश्चयादिति । स्वस्य पूर्वोक्तसंसाररूपस्य फलस्यैव निश्चयात् सा न कार्या, पुनस्तदाशोऽप्येवमिति सर्वथेत्युक्तम् ॥ ५ ॥

ननु यथा द्वितीयप्रतिबन्धे पूर्वोक्तप्रकारेण आसुरजीवस्य सर्वथा फलविषयिणी चिन्ता त्याज्या, तथा साधारणप्रतिबन्धेऽपि सा त्याज्या, अन्यथा सा कथं भवेदित्याशङ्कानिरासायाहुः न त्वाद्य इति ।

न त्वाद्ये दातृता नास्ति तृतीये साधकं गृहम् ।

आद्ये साधारणप्रतिबन्धे दातृता भगवतो नास्तीति न किन्तु वर्तते, परन्तु फलस्य कियजन्मानन्तरभावित्वात् तद् भवति । तदपि प्रतिबन्धकं साधारणं निवारयितुं शक्यम् । तेन भगवत्कृत एव तस्मिन् दातृत्वभावो, न साधारण इति ज्ञेयम् । अतो यस्य आद्यफलदानार्थं मर्यादयाङ्गीकारः तस्य तथैव सेवाकरणे साधारणप्रतिबन्धश्चेद् भवेत्, तदा तन्निवारणेन सेवानिर्वाहात् पूर्वं सायुज्यफलं तदनन्तरं तत्फलं भविष्यतीति सा चिन्ता न त्याज्येति भावः । यस्य पुष्टौ अङ्गीकारस्तस्य तन्निवारणेन तादृशतत्सिद्धौ तत्फलं भवेदिति सा तथेत्यर्थः । एवं सति प्रवाहमार्गसेवायामपि सेवायाः साधनदृश्यमानत्वात् साधारणप्रतिबन्धे दातृत्वं भविष्यतीति शङ्कानिरासाय आद्यफलाभाव इति विवृतम् । आद्यफलसामावो यथैतादृशे प्रवाहमार्गे तदर्थमङ्गीकार एव नास्तीति नाद्यफलसम्भावनापीति न दातृत्वम् । सा सेवापि नाधिदैविकी, तत्र पूज्यस्वरूपेऽपि नाधिदैविकत्वम्, किन्तु विभूतिरूपत्वमिति महद्वैलक्षण्यात् कुतः साम्यमिति ज्ञेयम् ।

एवं साधारणप्रतिबन्धस्य व्यवस्थानुसृत्या प्रथमवृत्तौ सर्वथा लौकिकभोगत्यागासम्भवात्, तत्रापि भगवतो दातृत्वभावमाशङ्क्य तन्निवारणाय तद्व्यवस्थामाहुः, तृतीय इति । तृतीये लौकिकभोगेऽपि दातृता नेति न, यत् एतन्मार्गे द्वये तादृश एवाङ्गीकारः, किन्तु तत्र मूलमूलं साधनं यद्वहं तद्व्यापकमिति तत् त्याज्यमिति शेषः । तस्यार्गे सर्वथा भोगाभावात् प्रतिबन्धकाभावेन तादृशभगवद्भक्तसङ्गेन सेवानिर्वाहात् तत्फलमपि भवेदिति भावः । एतदेव विवरणे विवृतं भोगाभावस्तदैवेति ।

अत्र कश्चिदपूर्वपक्षी शङ्कते । तथा हि । स्वमार्गीयपरित्यागस्तु प्रेमासक्तिव्यसनात्मकभक्तौ सत्यां कर्तव्यो, न तु साधनभक्तौ । तदुक्तं सन्यासनिर्णये 'सन्यासवरणं भक्तौ' 'अतोऽत्र साधने भक्तौ नैव त्यागः सुखावह' इति च । तत्र करणे विपरीतफलमपि भवेदित्यपि । प्रकृते तु तत्पूर्वमेव भोगाभावाच्च सेवानिर्वाहार्थं च त्याग उच्यते इति कथमेकवाक्यतायां विरोध इव प्रतिभाति ?

तत्रोच्यते । प्रथमं स्वमार्गीयभक्तिसिद्धौ मुख्यं कारणं सेवा । सा सेवा 'गृहे स्थित्वा अव्यावृत्त्या गृहव्यावृत्त्यभावे न, प्रत्युत पुत्रकलत्रादीनां भगवदर्थसुपयोगेन साधर्मतः करणे सिध्येत्, तत्रेदमुच्छलं भवेत्, नो चेत् मज्जनप्रतिबन्धकत्वेन सर्वात्मना तस्य त्याग एवोचितः । अन्यथा तत्सङ्गेन पुत्रकलत्राद्युपभोगे स्वस्य भजनासम्भवे शरणगतिर्भज्येत, तदा सेवाऽभावे प्रेमासक्तिव्यसनात्मिका भक्तिरपि न भवेत्, तदभावे तन्मार्गीयपरित्यागोऽपि न, तदभावे फलाभाव एव च स्यादिति मार्ग एवोच्छिद्येत इति । तद्भोगाभाव-

सिद्ध्यर्थं तथा तत्सेवासिद्ध्यर्थं च कथनम्, तदनुकूलतद्ग्रहणामिप्रायेणैवेति, न तत्राश्रम-
स्वीकारः, सेवाभावानुपपत्तेः, साधनभक्तौ निषेधाच्च । एतदेवोक्तं तत्त्वार्थदीपेपि 'प्रति-
कूले गृहे त्वजे'दित्यनुकूलतत्त्यागाभावाभिप्रायेणान्ते प्रेम्णि जाते अङ्गेपि यत्किञ्चित्
भोगस्यापि बन्धकत्वात् तेनैव तन्नाशे सति ततो यथा साधारणप्रतिबन्धनिवारणेन सेवा-
करणं तदानं च, तथा लौकिकभोगत्यागेनापि निर्विघ्नसेवाकरणे सति तत्फलं भवेदिति
ज्ञेयम् । तत्र पुष्टिमर्यादायां भगवति लीलामाहात्म्यगुणादिभावेनैव प्रेम भवेत्, न पुष्टि-
रीत्येति तादृशस्य तादृशप्रेम्णा क्रमेण सर्वविषयत्यागे, ततो तप्तभावेन तदात्मकतया
श्रीकृष्णे सायुज्यं भवेत्, ततो यदा दानेच्छा तदा स्वरूपात् पृथक्कृत्य तद्भावदाने तत्त-
त्फलानुभवं कारयिष्यतीति मर्यादाङ्गीकारे आद्यफलदानप्रकार उक्तः । तदुक्तं तत्त्वार्थदीपे
'सर्वत्यागेऽनन्यभावे कृष्णमात्रैकमानसे सायुज्यं कृष्णदेवेन शीघ्रमेव ध्रुवं फल'मिति-
सायुज्यानन्तरं ध्रुवं फलं तदेवेति भावार्थः । यस्य शुद्धपुष्टावंगीकारस्तस्य तदारभ्यैव पूर्वोक्त-
भोगादिप्रतिकूलग्रहत्यागेनानुकूलग्रहे स्थित्वा सेवाकरणे भावात्मिकैव प्रवृत्तिर्भवेत्, ततो
यदा प्रेमासक्तिव्यसनानि भावात्मकतया पुष्टानि भवेयुः, तदा तत्र स्थितौ यत्किञ्चिद्भोग-
सम्बन्धेनापि भावनाश इति तदभावेन तद्विगाढभावपोषादिना पूर्णविरहानुभवार्थं संन्यास-
निर्णयोक्तप्रकारेण परित्यागः संन्यासः आवश्यक उक्तः । अन्यथा क्षणमात्रं भावान्तरसम्बन्धे
भावशैथिल्याद् विरहानुभवाभावात् फलाभाव इति । ततस्तत्पूर्णानुभवे दशमावस्थया प्रति-
बन्धकदेहनिवृत्तौ अलौकिकतत्प्राप्त्या तत्फलानुभवो भवतीति पुष्टिमार्गाङ्गीकारे फलदान-
प्रकार उक्तः । अत एव मर्यादायां 'मदर्थेऽर्थपरित्याग' इत्यादिना भोगाभावार्थं भगवत्प्राप्त्यर्थं
च सर्वसमर्पणरूप एव त्याग उक्तः, न तु संन्यासप्रकारः । यतः संन्यासे तस्य पुष्टभावा-
दतोपि तादृशैरेव सम्भोगो भवतीत्युक्तबाधकत्वात् । अतः कलौ स संन्यासः पश्चात्तापाय
इति निषेधोप्युक्तसिद्ध एव । अग्रेपि त्वयोपभुक्तेपि विरोधो भवतीति । संन्यासस्तु तादृश-
भक्तावेवेत्युक्तम्, 'संन्यासवरणं भक्ता'विति मार्गद्वयभेदेन परित्यागस्य भिन्नत्वान्न कोपि
विरोध इति ज्ञापितम् ।

एवं मार्गत्रयसेवाफलभेदं त्यागभेदं च निरूप्योपसंहरन्ति अवश्येयमिति ।

अवश्येयं सदा भाव्या सर्वमन्यन्मनोभ्रमः ॥ ६ ॥

इयं पूर्वोक्ता त्यागपूर्वनिरूपिका मनुक्तिः अवश्यं भाव्या, सर्वथा सदा,
भाव्या कर्तव्या । अथवा अवश्यं यद्यपि स्वशेन कर्तुं न शक्यापि तथापि
भाव्या, भावयितुं मनसि चिन्तयितुं योग्या । तत् एव सर्वं भविष्यतीति सर्वथा
कर्तृत्वमुक्तम् । आवश्यककरणे हेतुः एतदन्यत् सर्वं मनोभ्रम एव न तु फलम् ।
मनुक्तप्रकारातिरिक्तकरणे सर्वोत्कृष्टफलाभावो न, प्रत्युत मनसो भ्रम एवेत्यर्थः ।

ननु कथं भ्रमः ? सर्वैस्तदेव क्रियते तत्राहुः तदीयैरपीति ।

तदीयैरपि तत्कार्यं पुष्टौ नैव विलम्बयेत् ।

गुणक्षोभेऽपि द्रष्टव्यमेतदेवेति मे मतिः ॥ ७ ॥

कुसृष्टिरत्र वा काचिदुत्पद्येत स वै भ्रमः ॥ ७॥ ॥

तदीयैः पुष्टिमार्गातिरिक्तजीवैः भ्रमसम्बन्धिभिरपि कार्यं तदेव, सर्वत्यागपूर्वकं मनुक्तरीत्यैव भजनं कार्यम् । न क्रियते चेत् तदा अज्ञानाद्भ्रम एव, न तु फलम् । यदि तदीयैरपि तदेव कार्यं तदा यः पुष्टौ स्थितः कोऽपि मनुक्तप्रकारसेवाकरणजनितप्रेमासक्तिव्यसनदिभाववान् स तु विशेषतः क्षणमात्रमपि न विलम्बयेत्, मनुक्तकरणे विलम्बं न कुर्यात् । यदि विलम्बयेत् तदा पुष्टिभावान्तरत्यागामावे विजातीयसङ्गेन भावशैथिल्यात् फलाभाव एव भवेदित्यर्थः । यतस्तादृशस्य स्वरूपव्यतिरिक्तवस्तुमात्रस्मरणस्यापि फलप्रतिबन्धकत्वम् । तदेवाहुः गुणक्षोभेऽपीति । अयं भावः । तादृशपुष्टिमार्गीयस्य व्यसनानन्तरं विरहानुभवार्थं त्यागे कृते स्वरूपसङ्गाभिलाषायाः प्राचुर्याद्विगाढभावेन देहप्राणेन्द्रियान्तःकरणानि स्वरूपात्मकान्येव भवन्ति, यतः विकलत्वास्वास्थ्यादिकं निरन्तरं भवति तदा तादृशदशायां मध्ये कदाचित्तस्य भगवल्लीलागुणादिस्फूर्तिर्न भवेत्, तदा मनःस्वास्थ्येन भावशैथिल्यात् स्वरूपान्तरायो भवेदित्येव गुणक्षोभः गुणैः कृत्वा मनःस्वास्थ्यरूपोऽविकारस्तस्मिन्नपि एतदेव द्रष्टव्यम्, फले प्रतिबन्धकमेव, द्रष्टव्यमिति-पदं प्रत्यक्षप्रमाणत्वेनोक्तम् । एतेन लीलागुणस्मरणस्य बाधकत्वं कथं वक्तुमुचितमित्याशङ्का निरस्ता । एतदेव सन्न्यासनिर्णये 'ज्ञानं गुणाश्चे'ति बाधकत्वमुक्तम् । एवं सति यत्र स्वरूपगुणस्मरणेऽपि फलाभावः, तत्र गृहादीनां प्रतिबन्धकत्वेन त्यागविलम्बे फलाभाव इति किं बान्धवमिति भावः । अत एव सर्वथा भोगाभावस्त्याग एवेत्याशयेन विवृतामुक्तं भोगाभावस्तदैवेति । अत्र प्रमाणं मे मतिरिति । स्वस्यैव तादृक्प्रकारकानुभवात् स्वमतिरेवोक्ता । यदि मन्मतिप्रमाणत्वेन य एवं करिष्यति तर्हि तस्य सर्वं सुष्टेव मविष्यतीति भावः । अकरणे, न्यायकमाहुः कुसृष्टिरिति । अत्र, एतत्प्रकारकसेवाफलनिरूपण-रूपमनुक्तौ कथं किमित्यादिरूपा कुसृष्टिश्चेदुत्पद्येत वै निश्चयेन स भ्रम एवेति सा न कार्येत्यर्थः । करणे सर्वस्वहानिरेवेति निश्चयः ॥ ७॥ ॥

एतद्विवृतैर्यो यद्यपि विवृतो महचरणैः ।

तदपि तदेव हि गूढं दृष्ट्वा भावः स्फुटीकृतः कृपया ॥ १ ॥

सोऽपि तथेतरथा वा नो जाने सद्भिरीक्षणीयस्त्वत् ।

कृपया च मार्जनीयस्तेन ततोऽहं विमृषणीयश्च ॥ २ ॥

श्रीमदाचार्यचरणे सरोजे मानसे मम । तिष्ठतां विक्रमे नित्यं तत्प्रभावोऽत्र भावुता ॥ ३ ॥

इति श्रीमदाचार्यकृतसेवाफलनिरूपणविवृतौ टिप्पणी समाप्ता ॥

परिशिष्टम् ।

पृष्ठम्	पङ्क्तिः	पाठः	पाठान्तरम् ।
५	३९	सद्विषयकः	सिद्धिविषयकः
६	८	दर्शनसेवायाम्	दर्शने सेवायाम्
६	२२	अलौकिकसाधन	अलौकिकभोगसाधन
७	५	द्विविध इत्यनन्तरम्, लौकिकोऽलौकिकश्च । तत्र लौकिकस्त्याज्य	एव । प्रतिबन्धो द्विविधो ।
८	२५	द्रवादस्य	द्रवश्चा
१९	३	प्रयत्नसम्भवेन ।	प्रयत्नासम्भवेन ।
२२	१९	तदवैयर्थ्य-	तद्वैयर्थ्य-

श्रीबलभगोस्वामिनां टीकाया मुद्रणानन्तरं प्रमुक्तपयास्साभिस्तेषां टीकायाः द्वितीया प्रतिः प्राप्ता । सा टीका श्रीबलभगोस्वामिभिः पुनर्लिखिता, इति प्रतिभाति । तन्मध्ये तैः प्रथमटीकापेक्षया केषु केषु स्थलेषु किञ्चिदधिकं लिखितम्, तदत्र वाचकानां जिज्ञासा-तृप्त्यर्थं ग्रन्थरक्षणार्थं चावतार्यते ।

पृष्ठ २३, पङ्क्ति १९, सर्वाभोग्यसुधानन्तरमिदमधिकं वाचनीयम्—‘फलरूपापीर्य भगवता साधनतामापादितेति वेषुगीते निरूपितमतोऽलौकिकत्वम् ।’

पृष्ठ २३, पङ्क्ति २४, सेवोपयोगिदेहो—इत्यस्यानन्तरं ‘इति यस्य देहस्य सेवायामेवोपयोगः, अन्यदावयवा अप्रकट एव स इत्यर्थः । यत्र स्वरूपानन्ददानम्, तत्र फलत्रयमपि, यत्र धर्ममूतानन्ददानम्, स्वयमप्रधानीभूय, तत्र फलद्वयम्, यत्र स्वप्राधान्येन धर्ममूतानन्ददानम्, तत्र सेवोपयोगिदेहमात्रदानमिति ज्ञेयम्’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २३, पङ्क्ति २७, उभन्ते—इत्यस्यानन्तरं ‘इमान्येव फलरूपात्मनिवेदनसख्य-दासानि ज्ञेयानि’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ३, भोगः—इत्यस्यानन्तरं ‘भगवदुपयोगिवस्तुपरतायाः प्रति-बन्धकत्वाभावादत्र यद्वाम्बुजाक्षेतिश्लोकन्याख्यातः सर्वथा भगवन्तमप्रपन्नः अन्यपदार्थो ज्ञेयः । अप्रपन्नो ननु गतो भगवदनुपयोगीति यावत् । नवरत्ने चित्तद्वेगमित्यस्याभासे चित्तस्य पुत्रादिपरता उद्देगपदार्थो निरूपितः । अन्यपरतितियावत् । तत्रायेन त्रयमर्पादं ज्ञेयम् ।’ इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ५, मूलार्थः—इत्यस्यानन्तरं ‘तत्र द्वयं साक्षात्तद्वाधकं प्रतिबन्ध-रूपम्, एकं च तदाधारस्य साधनस्य बाधेन बाधकमिति भेदो ज्ञेयः । सामर्थ्यस्य बाधकधनेन सामर्थ्योत्पत्तेः पूर्वमेतत्सम्भवे सामर्थ्यं नोत्पद्येतेति सिद्धमेवेति भावः । नवरत्ने

तथानिरूपणान्निवेदनपदार्थनाशमावेपि तद्वाधस्तु स्यादिति तुशब्दः । तेन जन्मान्तर-
व्यवधानं भवतीति निबन्धे निरूपितमिति भावः । सामर्थ्यवाधश्च तद्वेतुभूताभ्यासवाधेन
सेवान्म्यस्ता भवतीत्यर्थः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ७, लौकिकयोगानाम्—इत्यस्यानन्तरं 'वाधकत्वात्तत्साधनपरि-
त्यागः कर्तव्यः । मनोदेहेन्द्रियाणि च भगवदसम्प्रन्धिषु न प्रवर्तनीयानि । तथा सति तेषां
तत्परता भवति 'विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विपजत' इति वाक्यादिति भावः । साधन-
परित्यागं विवृण्वतो' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति १२, भोगः—इत्यस्यानन्तरं 'लौकिकस्त्याज्य इति । सिद्धान्त-
रहस्योक्तप्रकारेण यथासम्भवं भगवदुपयोगं सम्पाद्य भोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रतिबन्धः
इति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्चेद्दृढयं निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । एवं जाते
ततः कार्यान्तरवशाज्जाता तनोरन्यपरता साधारणः प्रतिबन्धः । क्रियमाणेपि श्रवणकीर्त-
नादौ हरिश्चेन्न निविशेत्तदभ्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगव-
त्कृतप्रतिबन्धः ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति १३, विभावनीयेत्यर्थः—इत्यस्यानन्तरं 'बुद्धिर्वा तत्र न स्थाप-
नीया । यत्नकरणेपि तदनुचिन्तनं न कर्तव्यमित्यर्थः । अलौकिकभोगो न त्याज्य इत्या-
शयेनाहुः अलौकिकेति ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति २०, प्रतिबन्धः—इत्यस्यानन्तरं 'ध्रुवस्य गता भक्तिः कुचेरेण
सिद्धेति चतुर्यस्कन्धे निरूपितं तथाप्राप्याशङ्क्य नेत्याहुः तदेति' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति २२, बोध्यम्—इत्यस्यानन्तरं 'ननु दुरदृष्टनाशनार्थं कात्यायनी-
पूजेति कात्यायनीपदनिरुक्तौ सुबोधिण्यां निरूपितम्, दुरदृष्टस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धत्वं च
तत्रैव निरूपितम् । यदि भगवदिच्छयैवेति । स्वेच्छामप्येतदनुगुणं करिष्यतीति च ।
तथा च कथमन्यसेवावैयर्थ्यमित्यत आहुरयमिति । लोलास्येषु रसविशेषानुभवार्थं भगवता
प्रतिबन्धः सम्पाद्यते न त्वामुरत्वं तेषु । आधुनिकोयं त्वामुर एव भगवता प्रतिबन्धयुक्तः
क्रियते, तदा तु फलमावनिश्चयात् साधनवैयर्थ्यमिति यातः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २५, पङ्क्ति १७, वाधकत्वाभावात्—इत्यस्यानन्तरं 'विद्यमानमप्यदृष्टं तस्य
दुर्बलम् । अत एव प्रारब्धभोजनार्थं प्रभुश्चेद्विलम्बत इत्युक्तम् । लोकवेदस्वास्थ्यं हरिर्न
करिष्यतीति चोक्तम् ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ	३२	पङ्क्ति	११	दृढाद्	हठात्
"	३२	"	२८	सा	स
"	९५	"	२१	विवरणे	वरणे

Editors' Note.

Sevaphala is the last and the most important of the famous sixteen small Sacred Books of Shri Vallabhacharya. It clearly states the three sorts of realisations, according to one's 'adbikara,' viz., (1) spiritual power, which, going beyond the world, obtains a vision of God, and enjoys indescribable bliss with Him, or (2) Sayujya with Purushottama or the last (3) a body fit for service of God in Vaikuntha, Gokula etc. A detailed description of all these, and also of hindrances in their way will be found in the Sanskrit introduction and the commentaries.

It gives us very much pleasure to note that we have been able to collect all the rare commentaries yet known on this important work,—we hope the last one is of Shri Vrajanathaji, and to publish them all together. Moreover, we have secured several copies of many commentaries, and it gives us great satisfaction to find that our printed texts have become much better than the oldest manuscripts in our possession, on account of comparisons with and necessary corrections from other manuscripts of the same texts. Elsewhere we have noted various extra passages which we found in some Mss., after the text was printed; we have noted only those readings which gave quite different meanings and we have refrained from adding unnecessary 'other' readings.

We sincerely thank all who have kindly supplied us with these extremely rare Mss. The first among these is Pandit Gattulalaji's Library from which we got a large collection and we are highly obliged to Sheth Tribhuvandas Varjiwandas and Mr. Kashidas Dalal who allowed us the use of the same. Next Dr. S. K. Belvalkar M. A., Ph. D. favoured us with a loan of several Mss., including the extremely rare one of Jayagopala Bhatta from the Govt. collection in the Deccan College. Shri Vallabhalalji and his Shastri Madhavji also supplied us with several Mss. Mr. Usarval Sankhalchand also gave us a rare commentary and Mr. Tansukhram Suryaram also gave us some Mss. Mr. Lallubhai Chhaganlal gave us the use of his block of the photograph of Shrimadacharya. To all these, we offer our heartfelt thanks. H. H. Shri Jivanala Maharaja of Porebunder has put us under a deep debt of gratitude by supplying us with the necessary zeal and funds, without which this work could not have been published. We are also indebted to the manager of the N. S. Press for printing this work within eight weeks. With feelings of joy, we offer this fruit of our labour of love, at the Lotus Feet of Lord Krishna.

PC 3AY
19th December 1916. } .

M. T. Telivala.
D. V. Sankalia.

तथानिरूपणान्निवेदनपदार्थनाशामात्रेषु तद्वाचस्तु स्यादिति तुशब्दः । तेन जन्मान्तर-
व्यवधानं भवतीति निबन्धे निरूपितमिति भावः । सामर्थ्यवाचकश्च तद्वेतुभूताभ्यासवाचने
सेवानभ्यस्ता भवतीत्यर्थः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति ७, लौकिकभोगानाम्—इत्यस्यानन्तरं 'वाचकत्वात्तत्साधनपरि-
त्यागः कर्तव्यः । मनोदेहेन्द्रियाणि च भगवदसम्बन्धिषु न प्रवर्तनीयानि । तथा सति तेषां
तत्परता भवति 'विषयान् ध्यायतश्चित्तं विषयेषु विपजत' इति वाक्यादिति भावः । साधन-
परित्यागं विवृण्वतो' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति १२, भोगः—इत्यस्यानन्तरं 'लौकिकस्त्वाज्य इति । सिद्धान्त-
रहस्योक्तप्रकारेण यथासम्भवं भगवदुपयोगं सम्पाद्य भोगः कर्तव्य इत्यर्थः । प्रतिबन्ध
इति । श्रवणकीर्तनादिना हरिश्रेष्ठदयं निविशते तदा पूजा सर्वदा निर्वहति । एवं जाते
ततः कार्यान्तरवशाज्जाता तनोरन्यपरता साधारणः प्रतिबन्धः । क्रियमाणेषु श्रवणकीर्त-
नादौ हरिश्रेष्ठ निविशेत्तदभ्यासो न भवति । तेन जाता तनोरन्यपरता या स भगव-
त्कृतप्रतिबन्धः ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति १३, विभावनीयेत्यर्थः—इत्यस्यानन्तरं 'शुद्धिर्वा तत्र न स्थाप-
नीया । यत्रकरणेषु तदनुचिन्तनं न कर्तव्यमित्यर्थः । अलौकिकभोगो न स्वाज्य इत्या-
शयेनाहुः अलौकिकेति ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति २०, प्रतिबन्धः—इत्यस्यानन्तरं 'ध्रुवस्य गता भक्तिः कुबेरेण
सिद्धेति चतुर्थस्कन्धे निरूपितं तथाशाप्याशङ्क्य नेत्याहुः तदेति' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २४, पङ्क्ति २२, बोध्यम्—इत्यस्यानन्तरं 'ननु दुरदृष्टनाशनार्थं कात्यायनी-
पूजेति कात्यायनीपदनिरुक्तौ सुबोधिण्यां निरूपितम्, दुरदृष्टस्य भगवत्कृतप्रतिबन्धत्वं च
तत्रैव निरूपितम् । यदि भगवदिच्छयैवेति । स्वेच्छामप्येतदनुगुणं करिष्यतीति च ।
तथा च कथमन्यसेवावैयर्थ्यमित्यत आहुरयमिति । लीलास्थेषु रसविशेषानुभवार्थं भगवता
प्रतिबन्धः सम्पाद्यते न त्वामुरत्वं तेषु । आधुनिकोयं त्वामुर एव भगवता प्रतिबन्धयुक्तः
क्रियते, तदा तु फलाभावनिश्चयात् साधनवैयर्थ्यमिति भावः ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ २५, पङ्क्ति १७, वाचकत्वाभावात्—इत्यस्यानन्तरं 'विद्यमानमप्यदृष्टं तस्य
दुर्बलम् । अत एव प्रारब्धभोजनार्थं प्रभुश्रेष्ठिलम्बत इत्युक्तम् । लोकवेदस्सारस्थं हरिर्न
करिष्यतीति चोक्तम् ।' इत्यधिकम् ।

पृष्ठ	३२	पङ्क्ति	११	द्वाद	हठात्
"	३२	"	२८	सा	स
"	९५	"	२१	विवरणे	धरणे